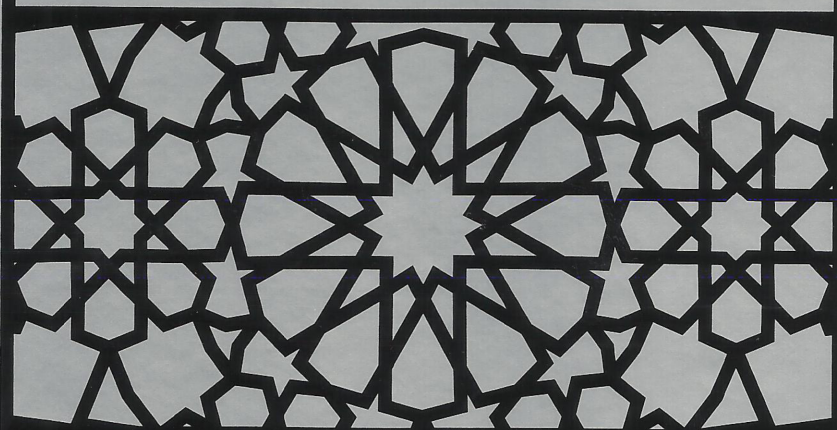

ХВИЛЬОВИЙ

повне зібрання творів

4

ХБМЛЪОБМӢ

4

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ
ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТИ ТОМАХ

За загальною редакцією Ростислава Мельникова

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПОВНЕ ЗБРАННЯ ТВОРІВ

У П'ЯТИ ТОМАХ

За загальною редакцією Ростислава Мельникова

ТОМ 4. ПРОЗА 1927–1930-ті

*Упорядкування, редакція і примітки Ростислава Мельникова,
передмова до тому Вікторії Зензи*

Київ
«СМОЛОСКИП»
2019

УДК 821.161.2'06Хви1
Х30

Микола Хвильовий (1893–1933) – знакова постать українського модернізму, поет, прозаїк, ідеолог культурного відродження 1920-х років. Поява нашого п'ятитомника – унікальний шанс ознайомитися з найповнішим на сьогодні зібранням його творів. До четвертого тому увійшла проза письменника 1927–1930-х років, а також листи та передмова Хвильового до першого тому «Вибраних творів», який з'явився друком у 1932 році. Зібраним текстам цього разу передуює літературознавча стаття Вікторії Зенгви.

Видання розраховане на якнайширше коло читачів, які цікавляться українською літературою й культурою.

Х30 Хвильовий, Микола.

Повне зібрання творів у п'яти томах. Т. 4. Твори 1927–1930-ті / за заг. ред. Р. Мельникова ; упоряд., ред., прим. Р. Мельникова ; передм. В. Зенгви. Київ : Смолоскип, 2019. 424 с.

ISBN 978-617-7622-04-7 (Серія)
ISBN 978-617-7622-05-4 (Том 4)

© Р. Мельників, упорядкування,
редакція, примітки, 2019
© В. Зенгва, передмова, 2019
© «Смолоскип», 2019

*Повне зібрання творів Миколи Хвильового
здійснено коштом Зої Семашко на пошану
Тамари Левченко і Тимофія Семашка*

ГЛУХИЙ КУТ У ЛАБІРИНТІ

Творчість М. Хвильового можна порівняти з лабіринтом. Цей лабіринт за інших умов міг би стати захопливою інтелектуальною грою сучасників і нащадків: інтертекстуальні й автотекстуальні алюзії, ремінісценції, гостра іронія, сарказм Хвильового, його вміння вести читача коридорами незліченних смислів... Словом, творчість цього письменника мала б із часом перетворитися на приємну й талановиту головоломку в стилі раннього постмодернізму, якби...

Якби в цьому лабіринті не було ще Мінотавра реальності, хижого кровожерного монстра, що невигадиво, але настирно йде по ледь вловному авторському сліду. Розмножені чудовиська наступають із різних боків, вони відрізають шляхи до відступу. Виходи щораз вужчі, щораз мудрованіші, знайти їх щораз тяжче... Здається, отут уже край: монстри наздогнали героя, але він вислизає знову й знову. Допоки вони нарешті не опиняться віч-на-віч у глухому куті, звідки справді немає жодного лазу, жодного проходу ні на землі, ні в повітрі, жодної шпарини серед залізобетонних стін. Але Хвильовий вислизнув і тут... через невелику дірку у власному черепі.

Звичне рішення комп'ютерної гри: оточений орками, яких об'єктивно неможливо здолати, – легким порухом руки, перемкнувши якийсь малопомітний важіль, переходь на наступний рівень. Для Хвильового-автора цей перехід був чимось незначним. Просто завершився цикл, лабіринт замкнувся по колу, щоб продовжити існувати далі у своїй досконалій єдності. Для Хвильового-людини, очевидно, усе було по-іншому. Але навіть реальність людської трагедії у віртуальному лабіринті, навіть це стало ще однією досконалою колоною у вишуканій будівлі слів і образів Хвильового, цього неперевершеного архітектора тексту...

Четвертий том повного зібрання творів М. Хвильового містить найдраматичніші миті шаленої гонитви Хвильового-митця й Міно-

гавра нещадної реальності його часу. Із біографічно-історичного погляду, читати його, безперечно, найцікавіше, хоча зрозуміло, що намагання автора обдурити систему не могли не позначитися на суто мистецькому рівні написаного. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що за короткий період від 1927 до 1933 року Хвильовому вдалося вийти на рівень майстра художнього слова європейського рівня та спробувати себе в амплу письменника-початківця зі зграї партійних підбріхувачів, предтеч мажорного соцромантизму. Тому твори четвертого тому, розділені рубіконом певних подій особистого життя автора, разюче відрізняються за художнім рівнем.

Дуже важливим, можна сказати, поворотним текстом у житті й творчості М. Хвильового є роман «Вальдшнепи» (1927). Згодом, у час найінтенсивнішого цькування письменника, твір стане синонімом відступництва Хвильового-комуніста. І хоч більшість рецензентів була знайома з романом тільки з чуток і переказів, та й сам письменник відмовився від свого «блудного сина», штрикнути його «Вальдшнепами» тоді вважалося в партійно-літературних колах чи не правилом хорошого тону. Лише цей факт має викликати в сучасного читача цікавість.

Перше, що слід пам'ятати при прочитанні наявної частини роману «Вальдшнепів»: цей твір частково втрачений, але все-таки завершений. Тобто М. Хвильовий виробив його цілісну концепцію, ретельно продумав образи й діалоги героїв, щоб у результаті мати текст, у якому від початку до кінця, на його думку, немає нічого зайвого. Справа навіть дійшла до публікації, хоч другу частину повністю знищила цензура. Однак ті проблемні вузли, що мають початок у першій частині, очевидно, отримують обґрунтування в продовженні, тож принаймні наявний текст можна сміливо розглядати як завершений варіант роману й на його основі вибудовувати припущення щодо змісту другої частини.

Говорячи про «Вальдшнепів», не можна не згадати й автокоментарі М. Хвильового до роману, написані в той критичний період, коли твір був на межі цензурної заборони. До таких належать подані в листі до М. Ялового, очевидно, для читачів із ДПУ, доволі примітивні характеристики персонажів, що абсолютно не відповідають їхній справжній глибині, неоднозначності та трагізму: «Можливо, автор <...> і мав у голові деякі думки із тих, що їх висловлює його Карамзов, але “позаяк” він передав їх такому безвихідному “плутанику”, що в масі буде викликати до себе тільки іронічну посмішку (а автор,

здається, це зробив, щоб показати читачеві саме таким смішним і навіть дурненьким свого героя), то й вицназвані думки він з цього моменту, очевидно, рішуче засуджує»¹.

У тому ж таки листі до М. Ялового письменник пише: «Можливо, ХВИЛЬОВИЙ “взагалі і в цілому” засуджує Карамазова та його думки, але чи не тому він їх (Карамазова та його думки) засуджує, що рішуче рвучи з напівінтелігентською плутаниною свого героя, хоче, чи думає, чи може, “вже” кинувся в обійми Аглаї <...>? <...> Аглая, як далі зовсім виясняється, є не що інше, як українська націоналістка»².

Імовірно, автор, так пишучи про роман і його героїв, свідомо пере-кручував і спрощував їх як ідеологічно, так і сюжетно, бо, як відомо, у тогочасній політичній ситуації «націоналісти» й «плутаники» ввижалися агентурним літературознавцям і критикам на кожному кроці.

З іншого боку, тавруючи Аглаю «націоналісткою», Хвильовий, можливо, у звичній для себе манері «торгувався» з цензурою, подавав сигнал, що готовий пожертвувати нею заради «дурника» Карамазова. (Чи ж не під гаслом «Та він дурний, що з нього взяти!» автор протягував на публіку найкрамольніші свої ідеї?) Зважаючи на це, висловлювання М. Хвильового про «Вальдшнепів» маємо сприймати як маневри письменника, направлені на те, щоб за будь-яку ціну врятувати твір від заборони.

Цей нюанс необхідно усвідомлювати для кращого розуміння принципово важливої авторської позиції щодо героїв роману. Чи міг Карамазов бути таким уже «смішним і дурненьким плутаником», що мав викликати до себе лише читацьку антипатію, коли в його уста вкладає у формі майже цитат центральні ідеї теж забороненого памфлету «Україна чи Малоросія?» – твору, у якому найбільш чітко було проговорено позиції М. Хвильового щодо подальшого розвитку української культури та мистецтва, самоідентифікації української нації?

У «Вальдшнепах» Карамазов, явно озвучуючи авторську позицію, говорить: «Відродження моєї нації – це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму»³. Тут М. Хвильовий підкреслює важливу деталь власного розуміння комунізму:

¹ Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений М. Хвильовий: науково-документальне видання [/ упоряд. Ю. Шаповал ; передм. Ю. Шаповала, В. Панченка]. Київ : Темпора, 2009. С. 92.

² Там само. С. 93.

³ Хвильовий М. Вальдшнепи // Вапліте. Ч. 5. С. 31.

свобода національної самоідентифікації є необхідною умовою досягнення класової справедливості як найвищої революційної мети. Інша річ, що письменник більшою мірою як художник, ніж як публіцист і теоретик, розумів приреченість такої ідеології. Тому в його тексті подано як міф про відродження нації в контексті розбудови комуністичної країни, так і його деструкцію для Карамазова та інших персонажів. Але причини цього слід шукати зовсім не в намаганні якомось «очорнити» свого героя або, за висловом М. Хвильового, «хитро боротись проти українського націоналізму», а навпаки, у прагненні письменника вивести цей образ на рівень одвічної загальнолюдської проблеми трагічної суперечності ідеї та її реалізації, що забезпечило б йому актуальність не лише для сучасників, а й для майбутніх поколінь.

Роман «Вальдшнепи» сам М. Хвильовий визначав як «любовний». Утім, очевидно, що за зовнішнім фасадом банального любовного трикутника й курортної інтрижки, як завжди в письменника, приховано набагато більше. Тому природно, що у творі особливо цікавими є жіночі образи.

Революція у творчості Хвильового традиційно асоціюється з жінкою. Жінка для автора крізь призму фрейдівських ідей про творчу сублимацію сексуального потягу – «це круг наших емоцій», «Муза, натхнення, творча суть ліричного героя, його alter ego», але, водночас, і «грузна баба», розбещена, брутальна самиця, після зустрічей з якою герой відчуває «неприємний присмак у роті»⁴.

Без перебільшення те саме можна сказати й про рецепцію героєм М. Хвильового революції: як соціальна творчість, прагнення людства до ідеалу вона викликає в ньому платонічне обожнювання, як конкретні події 1917–1921 років, наповненні безглуздою жорстокістю, розкриттям тваринної, хижацької суті людського ества, – фізіологічну відразу.

Важливо відзначити, що для письменника з жінкою асоціюються не лише революційні події, а й постреволюційний синдром його героїв. Адже відчуття непотрібності й безсилля в новій реальності – підсилюється їхньою індиферентністю стосовно жінок, неможливістю вибудувати з ними нормальні стосунки, панічний страх відповідальності за наслідки зближення (Мишко з «Життя», редактор Карк,

⁴ Безхутрий Ю. М. Хвильовий : проблеми інтерпретації. Харків : Фоліо, 2003. С. 66.

Юрко з однойменних новел, Сайгор із «Пуделя», Чаргар із «Сентиментальної історії» та ін.).

У «Вальдшнепах» саме через образи головних героїнь (Аглаї і Ганни), мабуть, найпоказовіше в прозі М. Хвильового означено трагічну розколотисть сучасного письменнику «кентавра» – революціонера й українського інтелігента водночас. Головний герой роману Дмитрій Карамазов має обрати не лише жінку, він має визначитися з подальшим вектором розвитку суспільства в Україні, Радянському Союзі, а в контексті авторських ідей щодо азіатського ренесансу, і в Європі.

Говорячи про образ Аглаї, який письменник, вочевидь, свідомо намагався огорнути флером певної загадковості, можемо виокремити два кардинально протилежних ідеологічних спрямування, що їхнім носієм могла б виявитися героїня за умови збереження повного тексту роману.

По-перше, Аглая схожа на агентку таємної служби, чиїм завданням є спровокувати головного героя, змусивши його до необдуманих учинків. Сміливість і самовпевненість цієї дівчини, її загадкова поінформованість у сфері особистого життя Карамазова та фактів його біографії, тонке знання психології, уміння маніпулювати людьми не можуть не привертати уваги. Саме як агентку ДПУ Аглаю було інтерпретовано сценаристом екранізації «Вальдшнепів» (1996) Вікторією Муратовою. А якщо згадати, що тип нової «політично свідомої» жінки-спецагентки, яка в безперервному процесі викриття ворожих партій елементів, практично втрачає ознаки людяності, був особливо актуальний як для революційної дійсності й тогочасної літератури взагалі (С. Перовська, О. Коллонтай, З. Ліліна, образи Ксенії Ординіної Б. Пільняка, Марини Ступай М. Куліша та ін.), так і для творчості М. Хвильового зокрема (Мар'яна із «Зяулка», Майя з «Повісті про санаторійну зону», Валентина з «Чумаківської комуни» тощо), то таке припущення стосовно Аглаї набуває додаткових аргументів.

З іншого боку, у романі можна виокремити репліки героїні, що могли б свідчити про її націоналістичні проукраїнські позиції, за умови, якщо сприймати їх буквально, хоч це, звісно, не заперечує її агентурної кваліфікації. Аглая категорично не погоджується з твердженнями Карамазова про національний чинник як засіб для досягнення соціальних, читай, комуністичних ідеалів, іронічно ставиться до «класового» складника ідеї національного відродження. Дівчина висміює комуністів як новий тип міщан, висловлює глузливі й багато в чому справедливі присуди комуністичній партії. Нарешті, доволі

показовими є її слова про своє пастирство над Карамазовим у царині української національної ідеї та незадоволення «московською» батьківщиною.

Можливо, усі ці висловлювання є сміливою провокацією Карамазова та частково товариша Вовчика, спробою підштовхнути їх від «ухилу» до ідеологічної «прірви». А може, їх слід сприймати як вираження ідеологічної суті героїні. Не маючи другої частини роману, з цього приводу дослідники й інтерпретатори творчості М. Хвильового висловлюють лише припущення.

Антагоністом «нової людини» Аглаї в романі є Ганна, яку Карамазов характеризує як типову українську жінку, «що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей»⁵. Образ Ганни, цілком можливо, є символічним узагальненням певної грані рецепції Карамазова й частково самого М. Хвильового, України як «безвольної» країни, що не здатна опиратися своїм кривдникам.

Попри обмеженість, що її Карамазов приписує дружині, Ганна все ж таки має низку гарних рис. Вона здатна на глибоке, негоїстичне почуття, самопожертву, справжню відданість. Ганна не залишає явно хворого, часто жорстокого й брутального чоловіка, намагається піклуватися про нього, мириться з його зрадами. Ба більше, у творчості М. Хвильового Ганна – це, мабуть, єдиний персонаж, у якого кохання є цілком усвідомленим, не ілюзорним, без кричущого розриву з реальністю. Ганна любить чи, можливо, жаліє свого чоловіка таким, яким він є насправді – слабким, хворим, розірваним, – не бачаючи в ньому ідеальної людини чи непереможного героя, як, наприклад, Б'янка із «Сентиментальної історії», Марія із «Синього листопаду» тощо. Імовірно, саме за це Карамазов і ненавидить її так люто: йому осоружна власна «слабкість», а значить і ті, хто її помічає й «прощає».

Дмитрій зневажає Ганну інтелектуально, саме так, як він зневажає мораль, убачаючи в ній частину міщанського світогляду, що заважає його нації і йому особисто досягнути омріяних вершин. Про таке вродження нового романтизму пише у своїй розвідці, присвяченій творчості М. Хвильового, В. Агеєва: «Часом така зневага до обивателів з боку романтиків нового життя поширювалася на непромінальні людські цінності. Одним шаленим стрибком сягнути вимріяного життя не вдалося. І виснажені боротьбою революціонери вже не

⁵ Хвильовий М. Вальдшнепи // Вапліте, ч. 5, 127. С. 9.

здатні займатися буденними справами, втішатися звичайними людськими радощами. Перехід від руїницької діяльності до творчої для багатьох активних учасників громадянської війни виявився неможливим»⁶. Остаточко порвати з Ганною означає для Карамазова й остаточний розрив зі звичайним людським життям, перехід до напруженої офіри «великій ідеї». Саме до такого психічно ненормального стану постійної «ненависті до ближніх», які не дотягують до високих ідейних стандартів, закликає Дмитрія «нова жінка» Аглая.

Слід відзначити, що навряд чи випадково сюжет «Вальдшнепів» сконцентровано навколо прецеденту подружньої зради як кульмінації ідеологічної, моральної, навіть філософської кризи героїв. Недаремно М. Хвильовий у «Вступній новелі» назвав «Вальдшнепів» саме любовним романом, незважаючи на те, що проблематика твору зосереджена не тільки й не стільки на особистих стосунках героїв. Для Дмитрія Карамазова адюльтер не є розвагою, це своєрідна форма пошуку інакшого життя, нових ціннісних орієнтирів. Адже Ганна не влаштовує героя М. Хвильового як уособлення певного морально-ідеологічного типу, а вже потім як конкретна жінка. Означена в романі зрада Карамазова дружині з «іноземкою» Аглаєю, його непереборна пристрасть до цієї дівчини є немовби символом бунту доведеного до відчаю своїм одвічно безправним становищем українського інтелегента, який, заперечуючи недієздатну, «осточортілу», на його думку, національно вкорінену мораль, «закобзарену психіку», «кидається в обійми» до чужорідних ідей, намагаючись з їхньою допомогою «вести свою націю на широку дорогу».

Оповідання під назвою «Іван Іванович» (1929) написано тоді, коли вже знищено другу частину роману «Вальдшнепи», заборонено памфлет «Україна чи Малоросія?», а сам ідеологічно дискредитований письменник змушений до принизливого каяття перед одіозними «-енками» та примарними тінями ДПУ, що ховалися за їхніми плечима. Г. Костюк звертає увагу на те, що в цьому оповіданні М. Хвильовий показує, як «...переродження окремих членів партії непомітно поширюється на цілу партійну організацію, де будь-яка свіжа критична думка бездумно й злобно відкидається як ворожа, опозиційна»⁷.

⁶ Агеева В. Автор і герой у структурі новел Миколи Хвильового // Слово і час. 1993. № 2. С. 21.

⁷ Костюк Г. В ситуації трагічного безвиходдя // Хвильовий М. Твори : в 5 т. / заг. ред. Г. Костюка. Нью-Йорк ; Балтимор ; Торонто, 1978. Т. 1. С. 60.

Іншими словами, «Іван Іванович» у той час був саркастичною відповіддю на партійні заклики «покаятися». «А судді хто?» – питає автор своїм твором.

На перший погляд, ця сатира направлена не прямо проти тогочасних опонентів письменника. Дрібна буржуазія, що хитроцями проникла в ряди партії виключно заради матеріальних привілеїв, звісно, дошкуляла полум'яному революціонеру Хвильовому, але він не міг не знати, що головний ворог зараз не такий. Іван Іванович – дрібний і прикрий тип. Однак, його ніяк не порівняти з клінічними садистами, яких у партії з приходом до влади Й. Сталіна ставало все більше. За сатиричною обгорткою автор приготував для вдумливого читача дещо більше. «Іван Іванович» – пряме обвинувачення: зло в партії – це не окремі її члени, сама партія перетворилася на зло. Такий прихований меседж цього твору.

Власне, доказом може бути інтертекстуальний діалог М. Хвильового із М. Гоголем, із гоголівською концепцією зла. Цей діалог починається буквально з епіграфу твору, у який винесено цитату з другого тому «Мертвих душ»: «Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства?»⁸

Справді, цього разу Хвильовий не хоче писати про бідність, однак завулок – один із провідних його образів у зображенні пореволюційних буднів – є й тут. «Революційний закуток», у якому розташоване помешкання Івана Івановича, має промовисту назву – «вулиця Томаса Мора». Томас Мор, як відомо, автор знаменитої «Утопії» – книги, що дала загальну назву всім спробам людства створити раціонально продуману модель земного едему.

В оповіданні М. Хвильового зображено начебто цілком «утопічне» життя, можливо, саме ту «загірну комуну», до якої так прагнули його герої революції: «От Иван Иванович подходит до радиорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? <...> Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг “жити для власного задоволення” і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?»⁹

⁸ Хвильовий М. Іван Іванович // Літературний ярмарок, 1929, № 7. С. 5.

⁹ Там само. С. 23.

Інша річ, що це утопічне життя стало привілеєм паразитів суспільства й різко контрастує із життям більшості населення радянської України. Про це автор нагадує блискучою іронічною реплікою: «Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіо-рупору...»¹⁰ Таке протиставлення життя більшості й меншості, уміщене в одній фразі, краще будь-яких розлогих описів демонструє справжню підлоту не просто ситого, а й наповненого предметами розкоші життя «комуністів» у голодній країні, ту грандіозну брехню, на якій воно побудоване.

Слід зупинитися на досить актуальному для розуміння ідейно-філософської семантики творів М. Хвильового питанні: чому купку зациклених на вдоволенні виключно матеріальних і тілесних потреб міщан він зображує як втілення зла, *диявольського* первня? Щоб зрозуміти суть цієї особливості художнього світу автора, слід звернутися до вже згаданого вище дискурсу М. Гоголя, переосмислюючи центральні ідеї якого, М. Хвильовий і прийшов до такого своєрідного розуміння найбільшого зла та диявола.

У «Листуванні з друзями» М. Гоголь визначає домінуючу проблематику своєї творчості так: «Про мене багато говорили, розбираючи якісь мої сторони, але головної моєї суті не визначили. Її відчував лише Пушкін. Він мені завжди твердив, що ще в жодного письменника не було цього дару виставляти так яскраво паскудство життя, уміти окреслити з такою силою паскудство паскудної людини, щоб всі ті непомітні дрібниці промайнули б укрупнено перед очима в усіх» (тут і далі – переклад наш. – В. З.)¹¹. Дм. Мережковський свого часу доказово екстраполював це самовизначення М. Гоголя на розуміння письменником чорта, диявола, абсолютного зла: «Зло помітне всім у великих порушеннях морального закону, у рідкісних і незвичайних злочиннях, у приголомшливих розв'язках трагедій. Гоголь першим побачив непомітне й найстрашніше, вічне зло не в трагедії, а у відсутності всього трагічного, не в силі, а в безсиллі, не в божевільних крайнощах, а в надто розсудливій середині, не в гостроті й глибині, а в тупості й пласкості, звичайності всіх людських почуттів і думок, не в найбільшому, а в найменшому»¹².

¹⁰ Там само.

¹¹ Гоголь Н. Духовная проза. Москва : Русская книга, 1992. С. 127.

¹² Мережковский Д. Гоголь. Творчество, жизнь и религия // <http://www.vehi.net/merezhkovsky/gogol/01.html>.

В «Івані Івановичі» М. Хвильовий звертає увагу на те, що саме гоголівські дрібні люди заселили партію, а значить партія, з цієї точки зору, вже зло. Трагічні герої письменника (Я, анарх, Дмитрій Карамазов та ін.) піддаються спокусі зlodіяння через загострене прагнення віднайти метафізичне пояснення буття. Тоді як прикметною рисою таких персонажів, як Іван Іванович, Марфа Галактіонівна, Методій Кирилович та ін., є навіть не заперечення застарілої метафізики, а тотальна байдужість до неї, зосередженість на «фізичному», матеріальному боці життя. Саме в цій «звичайності», байдужості до нерозв'язаних трагедійних питань буття, відсутності будь-яких внутрішніх терзань М. Хвильовий, відштовхуючись від М. Гоголя, убачав найбільше зло, яке, поступово перетворюючись, породжує всіх найстрашніших монстрів людства.

Згадки про християнство з'являються у творі начебто в контексті сатири на антирелігійну політику, що її провадила комуністична партія в 1920-ті роки. Іван Іванович і його колеги, формально заперечуючи церкву, небезуспішно намагаються створити подібну їй альтернативу, новий культ, який тримав людину старої епохи в покорі, апелюючи до її найглибших духовних потреб. О. Забужко звертає увагу на це парадоксальне явище: «Антирелігійна боротьба 20–30-х років означала, по суті, війну конфесій і утвердження справді-таки загальнорадянського поганства – із своїм пантеоном богів і героїв <...>, із своїми ритуалами й своїми місцями культових відправ, нарешті, із своєю жрецькою кастою – партійним апаратом»¹³.

В оповіданні маємо багато доволі прозорих натяків на це. Так, збори комосередку проходять в один час із церковною вечірнею; персонажі вбираються в інакший, ніби призначений для обряду одяг; пародійні ознаки культової споруди має зал засідань комосередку, у якому розташовано своєрідний іконостас нового часу: «Тут висять на стіні мало не всі вожді революції»¹⁴; у душі релігійної служби проходить і саме зібрання: «Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння»¹⁵ тощо.

Слід наголосити, що в цих аналогіях приховано не лише прозору пародію на аж надто завзяту антирелігійну пропаганду, а й ще одне

¹³ Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. 4-те вид. Київ : Факт, 2009. С. 108. (Сер. «Висока поліція»).

¹⁴ Хвильовий М. Іван Іванович // Літературний ярмарок, 1929. № 7. С. 28.

¹⁵ Там само.

підтвердження того, що в інтерпретації письменника протиставлена релігії, християнству, нарешті, Богу ком'ячейка, до якої належить Іван Іванович, є втіленням абсолютного демонічного зла. Доводять це важливе для розуміння всієї творчості М. Хвильового припущення деякі епізоди з оповідання.

Перший із них – «побиття камінням» дискусійника товариша Лайтера, якого можна охарактеризувати як певний символ первня добра у творі. Слід звернути увагу на наявні в оповіданні паралелі між Христом і товаришем Лайтером. Це діалог Методія Кириловича та Івана Івановича, у якому Лайтера начебто «переплутали» з Месією: «От, приміром, візьмемо Ісуса Христа, – сказав він. Наш народ і досі не знає, що Христос був єврей.

- А де він тепер працює? – спитав Іван Іванович.
- Христос? – здивовано подививсь Методій Кирилович.
- Та який там Христос! Товариш Лайтер!»¹⁶

Таким чином, на зборах комосередку – імпровізованій вечірні – відбувається розп'яття Лайтера-Христа. Дійство чимось схоже на «чорну месу» прихильників диявола. Власне, сам диявол теж тут присутній – це головний начальник Семен Якович, хоча його диявольська сутність з'ясовується пізніше у властивій М. Хвильовому закодованій формі.

Важко не звернути уваги на епізод, у якому Іван Іванович, тремтячи від страху, телефонує своєму начальнику з приводу брошури, що невідомо яким чином опинилася в його портфелі: «– Сорок ноль два. Не вільно? Фу!.. Чорт!..»¹⁷ Якщо додати числа номеру Семена Яковича, матимемо 6. У тексті йдеться: «Чути було, як він знову сказав: “4002”, але знову було не вільно. І так до трьох разів»¹⁸. Тож справжній номер Семена Яковича – 666 – число диявола. Крім того, Іван Іванович сам називає свого начальника на ім'я «Чорт!..» Таким чином, перед нами відкривається справжнє розуміння М. Хвильовим тієї системи, до якої належать Івани Івановичі, Марфи Галакціонівни, Методії Кириловичі, проти якої безуспішно намагається боротися самотній товариш Лайтер, – це система абсолютного зла.

Повертаючись до епізоду з брошурою в «Івані Івановичі», підкреслимо, що вона яскраво демонструє внутрішню приховану нестабільність у тогочасному радянському суспільстві, жертвою якої став і

¹⁶ Там само. С. 31.

¹⁷ Там само. С. 41.

сам М. Хвильовий. Ідеї (та їхні носії) схвалювалися чи засуджувалися залежно від політичної кон'юнктури, що часто базувалася не на чітко визначеній державній політиці, а на прагненні тих чи тих «вождів» утриматися при владі й знищити конкурентів.

«Партач життя» Іван Іванович тонко відчув цю специфіку своєї доби, тому обрав тактику обережного повторювання лише затверджених, підписаних начальством, словом, канонізованих думок. Ситуацію постійного напруження й страху ілюструє один із провідних мотивів «Івана Івановича» – мотив зачинених дверей, озирань, шепотіння.

З одного боку, він ніби є віддзеркаленням пристосуванства головного героя, а з іншого – яскраво характеризує ту реальність, у якій існували члени партії та їхні родини в радянській Україні, зацьковані постійним страхом втрати не лише матеріальних привілеїв, але й блискавичної фізичної розправи: «– Невже і ти вже почав сумніватись? – говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату (виділення наше. – В. З.): чи не зайшов хто?»¹⁹

Оптимістичний фінал оповідання ніби дає надію на те, що справедливність все ж таки восторжествує, а зло буде покарано. Але й тут Хвильовий залишає привід сумніватися в абсолютній перемозі «добра», тому що, по-перше, у списку вилучених із партії не знаходимо імені головного начальника Семена Яковича, який, очевидно, залишився на своїй посаді, щоб і далі обстоювати партійні ідеали – брехню, лицемірство та пристосуванство; по-друге, куховарка Івана Івановича Явдоха (читай «простий народ») у тексті оповідання так і не дізналася про ті зміни, що відбулися в комосередку: «Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала (виділення наше. – В. З.)»²⁰. Іван Іванович наприкінці твору як ніколи далекий від усвідомлення себе як «партача життя»: «Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?»²¹ Отже, реальних змін чистка не принесла, і з завулка, для Явдохи – буквально-матеріального, а для Івана Івановича – алегорично-морального, – немає виходу.

Оповідання «Ревізор» (1929) продовжує низку сатиричних оповідань М. Хвильового, однак особливістю цього твору є гіркота іронії й жорстокість сарказму, адже в оточенні карикатурних персонажів

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С.12.

²⁰ Там само. С. 55.

²¹ Там само.

мусить метатися й помирати м'ятежна душа нової людини, жінки, дружини провінційного репортера Валентина Бродського. Назва та й частково сюжет знову відсилає до Гоголя, його відомої п'єси «Ревізор». У провінційну газету присилають ревізора зі столиці, що спричиняє страшенний переполюх у мовчазного редактора Сірка й кореспондента Валентина Бродського. Та найбільше схвилювана молода дружина Бродського Леся, яка вбачає в приїздові ревізора можливість звільнитися від кабали провінційної задухи й нещасливого родинного життя.

Справді, життя Лесі навряд чи можна назвати хоч віддалено схожим на той «новий побут», який обіцяла жінці революція. Бродський поводить себе як звичайний старорежимний чоловік: увесь побут і турботи про дітей він скидає на дружину, тож вона не може вчитися, не може працювати чи брати участь у громадському житті. Натомість Бродський не відмовляє собі у зловживанні спиртними напоями, пліткує про дружину й узагалі поводить себе як типовий провінційний нікчема. Ревізор Топченко зі столиці навпаки здається витонченим, кваліфікованим і вихованим джентльменом. Проте виявляється, що він – такий же нікчема, як і Валентин, а єдина різниця між ними суто просторова: Бродський живе в провінційному місті, а Топченко – у столичному Харкові. Зрозумівши це, Леся усвідомлює й гнітючу істину: «І побачила вона раптом життя в його звичайних, непідроблених фарбах, і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові»²².

Таким чином, Лесин образ глибоко екзистенційний, її самотність є непереборною ні часом, ні простором. Це – одвічна самотність людини, закинutoї в абсурдний і жорстокий світ. І хоч Леся натура романтична, але все-таки романтизм її глибший і вдумливіший за романтизм мадам Боварі – прозорі алузії на цей твір також присутні в «Ревізорі». Вона не складає свою романтичну душу на вітвар повсюдної нищості, а має сили випити гіркий келих правди до дна.

Осібним образом «Ревізора» є виноградар Бергман, такий собі «куркуль», на чий виноградниках любить провести час «ідеологічно витримане» партійне начальство. Для Бергмана приїзд ревізора теж важлива подія, оскільки тут він отримує можливість висловити всі давно наболілі міркування про свій бізнес, що, як він цілком слушно відчуває, попри постійних сановитих гостей, висить на волосині. І хоч

²² Хвильовий М. Ревізор // Літературний ярмарок, 1929, № 9. С. 36.

Хвильовий робить із Бергмана напівкомедійного персонажа, який бігає за ревізором, вистрибує в найнесподіваніші моменти з куців, звіряючи Топченку свої проблеми й таким чином лише відволікаючи товариша з центру від упадання за чужою дружиною, важко не помітити, що виноградар єдиний, хто намагається перевести розмову в ділове русло, змусити ревізора справді перейнятися проблемами провінції, а не перетворювати весь час «ревізії» на пиятики, вихвалання й пошуки легкої «малинки». На жаль, Топченку всі розмови Бергмана видаються нудними, а прірва нерозуміння між партією і господарями росте, щоб згодом вилитись у справжнє протистояння.

Мабуть, найбільш алегоричним твором у всьому доробку М. Хвильового є «Мисливські оповідки добродія Степчука» (1927). Тут автор, здається, намагається писати «без політики». Адже яка ж політика в традиційно чоловічій розвазі – полюванні? Проте подати кілька кумедних анекдотів із життя мисливців не вдається. Ситуації, у які потрапляє Степчук, постають своєрідними алегоріями вузлових конфліктів художнього світу письменника.

Основна проблема «Мисливських оповідок...» – непрості стосунки ката й жертви та відповідальність, яку кат має брати на себе за забране життя. А чи ж не революція поділила всіх людей на катів і жертв? Чи ж отой шилохвіст, якого неодмінно треба добити, однак якого й трохи шкода, це просто птах, а не символ чогось значно більшого, того, що не давало спокою й Дмитрію Карамазову у «Вальдшнепах»? Автотекстуальним є й образ істоти, яку герой вбиває, але не може добити. Той же сюрреалістичний шур із перебитим хвостом в «Арабесках», який так мучить героя-оповідача вві сні та з кожним його ударом усе росте й росте... Кат не може помилувати жертву, бо він її панічно боїться: «Нарешті, лють моя дійшла до останньої межі, і я відчув, що побороти шилохвоста я не можу. Я переконався, що шилохвіст безсмертний і ніколи не злізе з мого ягдташа. Я переконався, що він завжди буде дивитись на мене своїм холодним чорним оком. Це вже був той тваринний страх, від якого один крок до божевілля»²³. Страх має цілком визначену природу, це страх відповідальності.

У другому оповіданні мисливського циклу оповідачеві раптом здається, що він випадково підстрелив хлопчика-пастушка, і замість

²³ Хвильовий М. Мисливські оповідання добродія Степчука // Хвильовий М. Твори : в 5 т. Т. 3. Нью-Йорк ; Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1982. С. 133–134.

того, щоб бігти рятувати дитину, він ганебно втікає з місця злочину. Автор майстерно відображає ту гаму почуттів, які переслідують людину в такій ситуації. За короткі хвилини погоні перед оповідачем розкривається вся чорнота глибокої прірви його власної душі.

«Оповідання про Степана Трохимовича» (1931) – твір неоднозначний. Його опубліковано тоді, коли від письменника вже вимагали беззаперечної покори й «мажорного реалізму». Хвильовий не надто охоче взявся творити «справжню» пролетарську прозу, позбуватися своїх «буржуазно-націоналістичних ухилів», під які підпадало все, що становило його творчу індивідуальність. Історія про немолодого трудівника, який раптом усупереч своїй волі опиняється в центрі політичної боротьби в селі й мусить зробити вибір між селянами-середняками («куркулями») і голотою, здається, ідеально підходила для цього. Від авторського неповторного стилю тут залишилися якись жалюгідні уламки, хіба де-не-де ще сяєне яскрава хвильовістська метафора.

Якби це написав не Хвильовий, то «Оповідання...» цілком можна було б сприйняти за нехитре графоманство, але з-під його пера, у тужливій симфонії з його попереднім доробком, – цей твір звучить трагікомічно й водночас вимучено, надривно. Очевидно, саме за цей різкий контраст досить високо цей твір оцінив Г. Костюк: «В цілому “Оповідання про Степана Трохимовича” – це талановито намальований образ диявольської системи, де людина позбавлена будь-якої ініціативи й перетворена на безвільного автомата... В образі головного героя Степана Трохимовича показано, як з природи неполітичну людину, що любить працю, добросусідські стосунки, спокійний відпочинок з гітарою й співами, поза її волею втягає партійна агентура у вир шаленства нелюдського експерименту...»²⁴ Варто зазначити, що свого героя Микола Хвильовий розумів дуже добре, бо віднедавна Степан Трохимович – це він сам.

Твори останніх років життя письменника важко прийняти. Не хочеться вірити, що м'ятежний, непокірний, непередбачуваний Хвильовий, своєрідний супергерой української літератури, здався, дав надіти на себе намордник мажорного реалізму, партійної політики щодо літератури й партійної ж брехні та лицемірства. Хочеться зробити вигляд (а так найчастіше й стається, коли йдеться про цього автора), що творів останніх років просто не існувало, так вчинили і друзі

²⁴ Костюк Г. В ситуації трагічного безвиходдя // Хвильовий М. Твори : в 5 т. Нью-Йорк ; Балтимор ; Торонто, 1978. Т. 1. С. 13.

М. Хвильового на його похороні, не виставивши на громадській панаксиді жодну з його останніх публікацій. (Цей промовистий факт дійшов до нас завдяки доносам всюдисущих сексотів.)

На період з 1930-го по 1933-й припадають найкрутіші повороти й у так непростій біографії письменника. Саме в цей час життєвий шлях М. Хвильового перестає бути тлом його текстів, а перетворюється на його останній, глибоко трагічний, загадковий, досі ще до кінця не розгаданий і не прочитаний твір. Із вершин Парнасу до ями графоманства... та якби ж то лише графоманства, але відвертого обману й співучасті, хай і опосередкованої, непрямої, та все ж співучасті в страшному злочині проти українського народу – примусовій колективізації, що в 1932–1933-му дала щедрий гіркий урожай. Хвильовий пройшов цей шлях так швидко й рішуче, що інколи навіть здається, він немов інсценував цю страшну пірву власної долі.

Чому він це робив? Звісно, таке питання доречніше ставити біографам письменника, а не літературознавцям. Але все ж, аналізуючи твори М. Хвильового останніх років, його важко оминати. Чи причиною тому був страх? Навряд чи, бо людина, яка пройшла Першу світову й революційні жахіття, людина, яка, прекрасно усвідомлюючи всі ризики, усе ж наважувалася на полеміку з владою, не могла аж так боятися. Чи це були політичні маневри, своєрідна гра? Вочевидь, певною мірою так, але ігри й маневри закінчилися тоді, коли М. Хвильовий почав не лише кається про чужі очі, а й цілком конкретно діяти – писати розгромні статті-доноси, засуджувати своїх колишніх соратників за «хвильовизм», проклинати «куркулів», «підкуркульників», «коровників» тощо. Чи розумів він, що в тій цілком абсурдній ситуації з цілком абсурдними вимогами до художнього слова, такі маневри нічого не дадуть, окрім плями на репутації перед нащадками?

Власне, те, що М. Хвильовий до останнього не піддавався ілюзіям і ні на йоту не вірив правомірності директив із центру, доводять хоча б спогади Аркадія Любченка: «Товариші! – раптом затримував він (М. Хвильовий. – В. З.) крок, наче готовий зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. – Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу “єресь” і прошу в неї повірити. Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою»²⁵.

²⁵ Любченко А. Його таємниця // Хвильовий М. Твори : в 5 т. Нью-Йорк ; Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1986. Т. 5. С. 105.

Є різні версії пояснення поведінки М. Хвильового в останні роки життя. Більшість із них намагаються виправдати письменника, наголосити на тогочасній політичній кон'юнктурі, неймовірному тиску обставин, знайти якесь раціонально-прагматичне зерно в його діях. Так, після знайомства із розсекреченими матеріалами про «нагляд» відповідних органів за письменником у 1927–1933 роках Ю. Шаповал пише: «Хвильовий завжди намагався “переграти” владу. Логіка його поведінки була завжди такою: треба офіційно покаятись – “спокутую” провину, вимагають щось офіційно визнати – “визнаю”. Такою була ціна <...> жити й працювати далі»²⁶.

Але сумніви щодо мотивів письменника все ж залишаються. Із його попередньої життєвої й творчої біографії можна зробити висновок, що він мав надто непокірну вдачу, щоб так легко здати свої позиції та ще й перед найбільшим монстром, якого йому доводилося зустрічати за своє неспокійне, буремне життя. Єдиний, хто міг змусити Хвильового капітулювати, – це сам Хвильовий. І він це зробив. Але навіщо? Можливо, він до самого кінця не переставав грати ролі, грати самого себе, того самого автора, який проглядає в кожному його творі й так тісно, хоч і не буквально, пов'язує художню творчість із біографією її творця. І грав останні роки не так перед сучасниками, які, засліплені страхом, уже нічого не могли зрозуміти чи оцінити, як перед наступними поколіннями, хоч би й перед нами.

Хвильовий здійснив насправді не одне, а два публічних самогубства. Одне загальновідоме – 13 травня 1933 року, а друге – набагато раніше. Єдина різниця між цими відчайдушними актами протесту: перше за часом самогубство Хвильового було вчинено без фізичних ран і крові, але від того воно було не менш болісним.

Г. Костюк уже звертав увагу на те, що останній ще вповні художньо вартісний твір «З лабораторії» (1930) показав водночас і таку могутність ще молодого свіжого таланту, і вправність уже досвідченого автора, розгорнув такі перспективи Хвильового-письменника, що ні про яку суб'єктивну творчу кризу, нерозуміння ситуації чи якісь ілюзії не може йтися. Але автор живосилом перериває талановитий твір, убиває його пострілом менш гучним, ніж постріл 13 травня, та не менш промовистим.

²⁶ Шаповал Ю. Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ) // Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений М. Хвильовий. Науково-документальне видання [/ упоряд. Ю. Шаповал ; передм. : Ю. Шаповала, В. Панченка]. Київ : Темпора, 2009. С. 17.

І після цього дає низку творів, які можна сприйняти хіба як знуцання над власним трупом. Якщо «Щасливий секретар», «Останній день» мають вигляд злих пародій на колишнього Хвильового й містять принаймні ще хоч дециму живого таланту, то «Майбутні шахтарі», «Бригадир шостої», «Про любов» чи «Із життєпису попелястої корови» так винятково нудні, що автору, очевидно, довелося напружити весь свій письменницький хист, ставлячи за шляхетну мету зробити ці відписки такими, щоб ніхто не міг дочитати їх до кінця, окрім партійних рецензентів. Недаремно ж саме до рецензентів і ні до кого більше звертається він у «популярних» поясненнях своїх творів.

У цьому контексті слід звернути увагу на оповідання «Щасливий секретар», яке можна назвати пародією на центральний твір М. Хвильового, його візитну картку – «Я (Романтика)». Обидва твори присвячено конфлікту особистого й суспільного. У «Я (Романтиці)» героєм поставлений перед вибором вбити матір і продовжити служіння ідеї, а в «Щасливому секретарі» герой уже позбавлений якогось вибору в метафізичному обширі, його можливості й почуття змілилися в сотні, якщо не в тисячі разів. Пореволюційна дійсність забрала в нього можливість «метатися». Єдине, що йому ще залишилося обирати, так це напрям руху свого фізичного тіла: до сина, що вмирає, чи на нове партійне призначення? А можливо, і тут особливого вибору в героя насправді немає.

«Оповідання схвильованої Ганки», про «правильну», «хорошу» дівчинку, що здає свого батька владі за мішок украденого в колгоспі зерна, опубліковане після смерті письменника 27 травня 1933 року в розпал Голодомору, певно, мало сприйматися ледь не як апокаліптичне знуцання і над стражденними селянами, і над самим не менш стражденним автором. Бо в цьому творі Хвильовий стоїть на колінах. Навряд чи сучасники, змучені жахливою реальністю, могли знаходити задоволення в розгадуванні кодів і контрастів автора, навряд чи був доречний і його їдкий сарказм на кшталт того, як діти 1930-х років тонко вміли оцінити своїх батьків за кількістю трудоднів. «Ви тільки подумайте: за одинадцять місяців вони мали дванадцять трудоднів! А матуська за той час відробили аж 283! 283 і 12. На скільки це більше? На 271 трудодень!»²⁷

²⁷ Хвильовий М. Оповідання схвильованої Ганки // Літературна газета, Київ, 27 травня 1933, ч. 10, стор. 2.

Сердита передмова, що її Хвильовий написав до першого тому своїх «Вибраних творів» у 1932 році, це чи не останній випад загнаного в кут автора, який уже зрозумів: утрачати нічого. Удома його звинувачують у буржуазному націоналізмі, прихильних чи хоча б об'єктивно нейтральних відгуків у радянській Україні чекати немає звідки. Здавалося б, щільний зашморг має задушити і Хвильового-письменника, і його «Вибрані твори», але він із притаманною йому винахідливістю знаходить простір для маневру й тут. Якщо пролетарські критики сходять їдкою отрутою, то звернімося до опозиційного табору – критиків буржуазних. Як на диво, їхню цензуру Хвильовий також не проходить, але цього разу вже як комуніст. То хто ж він? Над цим питанням Хвильовий пропонує подумати своїм читачам.

Жорстока, абсурдна епоха домоглася свого – Микола Фітільов помер, учинив самогубство, загнаний у глухий кут лабіринту Миколи Хвильового. Його пізній доробок, від одного із і сьогодні найкращих зразків української сатири «Івана Івановича» до принизливих нарисів «По Барвінківському району», від динамічних, хоч і покалічених цензурою, «Вальдшнепів», психологічно глибокого, екзистенційного «Ревізора» до пласких паперових характерів «Майбутніх шахтарів» чи «Останнього дня», – це, можливо, найяскравіше в українській літературі зображення капітуляції митця перед владою, практично квінтесенція вічного сюжету стосунків художника й правителів. І тут Хвильовий дограв свою роль до кінця, став притчею во язицех, символом, пересторогою.

Вікторія Зенгва

ПРОЗА 1927–1930-ті

ІВАН ІВАНОВИЧ

– Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

Н. Гоголь

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож») справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерей, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович, і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гулліверову подорож» настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле («Гаргантюа і Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге, – Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підрастає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій «вольтер'янський» погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і витіюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

I

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача. Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, – нашого «від голови до п'ят революційного гóрода». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву. Правда, виникнення цього хмародрапу зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше, – яке це має відношення до цього оповідання? і, по-друге, – хто ж має сумнів, що наш цими днями розкасирований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

... – Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

– Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрійовичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці таким повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю, – саме ту сім'ю,

що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідну квартиру.

Перші двері – не ті! Другі – не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя – Марфу Галактіонівну (партійна кличка – «товаришка Галакта»). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична жінчина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти, її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було назвати товаришкою Галактою, а дома – Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича – зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» – без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям – Май, а доньку не менш революційним – Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це – мадемуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха – радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно два до чотирьох. Іншими словами, пропорція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благословляло його важку путь – саме важку, бо щось із серцем не ладно – своїми мажорними рожево-білими проміннями.) Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, боже мій! Хіба ж не ясно? Це на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це – зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпільтивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти до уваги бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця, і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

– Я, – каже мій герой, – не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

– Розуміється, – каже Марфа Галактіонівна. – Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

– Невже ще не додумались? – дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого – начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на все ще буде чистка... Ось, тоді моя рука РСІ й партейная КаК'а»). І товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де пораяється Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

– Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

– Себто де говорять?

– Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдетьсяся.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

– Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович протирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

– Галакточко, – каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку. – Здається, завтра вносити на «друга дітей»?

– Чого ти так поспішаєш! – каже Марфа Галактіонівна. – Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволено посміхається.

– І прекрасно! – говорить він. – Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

– Воно, звичайно, так! – говорить Марфа Галактіонівна. – Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

– І не треба! – махає він своєю білосніжною рукою. – Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться вдаль. Він дивиться туди, де кіпчається г'ород, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

– Не треба! – уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю поскиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

– Іване Івановичу! Воістину ви – зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось 2-х процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член «Повітрофлоту» та «Доброхіма», він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати – при старому режимі – із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного гóрода».

– Тек-с!– говорить нарешті, зітхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу. – Коли хочеш, я буквально не розумію!

– Чого ти, Жане, не розумієш? – питає Марфа Галактіонівна.

– Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму.

Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

– Невже і ти вже почав сумніватися? – говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

– Що ти кажеш, голубонько! – нервово махає рукою мій герой. – За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої роги окуляри.

– Але візьми далі! – каже він. – Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол

єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна поправляє декольте і хитренько примружує свої розумні очі.

– Чого їм треба?.. – каже вона. – Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

– Припустім... припустім! – раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток. – Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождам! (мій герой робить тут знак величезного наголосу), вождам я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милості в Івана Івановича.

– Ну, добре, – говорить Марфа Галактіонівна. – Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгамоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

– Серце!.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалитись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами... Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накопало... Ти думаєш, мені мало накопало?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

– Ах, боже мій! – кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графіна. – Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійники!

– Не треба, голубонько! Не треба!.. – і Іван Іванович заплющує очі. – Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицько-витриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз клумби.

– Vous aimez les fleurs, мадемуазель Люсі? – питає Марфа Галактіонівна.

– Comment donc, madame! – каже мадемуазель Люсі. Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович – колега Івана Івановича. Методій Кирилович як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істо-та бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається особливо своїми хитренько підкинутими бровами та розумною головою.

– Тихше, – говорить Марфа Галактіонівна. – Жан зараз страшенно розтривожив себе і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує руку хазяйці і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

– Нічого не зробиш! – заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зітхає. – Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

– Ви, звичайно, маєте себе на увазі? – мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

– Я не люблю брехати! – знову зітхає Марфа Галактіонівна. – І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ближче підсунувшись то товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

– Їй-богу, не в'являєте! – шепоче товаришка Галакта. – Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запев-

нити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

II

Розмова на ліжкові. Фіалка робить «па», а також і про те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм. Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадемуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

– Ти, Галакточко, як гадаєш, – звертається мій герой до своєї дружини. – Невже всі мають по чотири кімнати?

– Звичайно, не всі! – рішуче інформує Марфа Галактіонівна. – Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три, і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено посміхається.

– Ні, – каже він, – я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на інші кабінетні, їдальні та спальні меблі. Він згадає бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна загроза світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючого спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губернiальною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданих меблів як сюрприз від своїх співробітників. Меблі ці й досі були

майже новенькими і цілком відповідали новаторським поглядам мого симпатичного героя.

– Але що ж це за меблі? – запитує мене цікавий читач.

– Це – шість чи то сім турецьких килимів, беккеровський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цих меблів було прикуплено – я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

– Ну, добре, – сказала вона. – Припустім, що співробітники, що подарували тобі ці меблі, реквізували їх у якогось поміщика. Але поперше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлося залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім, хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:

– Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

– Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюєшся.

– Ні! Я вас прошу переписати! – кинув енергійно мій самовідданий герой. – Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

– Дозвольте тоді узнати, де тут речі вами прикуплені?

– Йй-богу, не пам'ятаю! – цілком широко скрикнув Іван Іванович.
Перепишіть все!

– Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! – засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон – осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкірувати ячейкою в четвер, бо ще зовсім невідомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой прикриває свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галакціонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галакціонівна дригнула ногою й раптом прокинулася.

– Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? – питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, підводиться на таз і підбирає волосся.

– А що ти думаєш запропонувати? – питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

– А як ти гадаєш? Ну?... от тобі й ребус!

– Я думаю, що ти знов придумаєш якесь мінцанське меню, – каже незадоволено Марфа Галакціонівна.

– От і не вгадала! – радісно скрикнув Іван Іванович. – Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати мінцанське меню.

Марфа Галакціонівна незадоволено дригає ногою.

– Так кажи вже! Буде тобі паясничати!

– Геніальна ідея! – сказав Іван Іванович. – Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє – зроби желе!

– Що за фантазія! – каже товаришка Галакта. – Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у цербобкопі свіжі капчушки (тільки-но привезли), і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він надумав: купи-мо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

– Ти як гадаєш, голубонько? – спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

– Я гадаю, – каже незадоволено Марфа Галактіонівна, – що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дівурою й мадемуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

– Мадемуазель Люсі теж може їсти капчушки, – рішуче говорить він. – Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Не, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

– Але почекай, – перебиває мого героя Марфа Галактіонівна. – Справа ж іде не тільки про мадемуазель Люсі, – я маю на увазі головним чином дівورو. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

– От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки – малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадемуазель Люсі.

– Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? – каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

– Я заходила до союзу, – відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організованіш. Хіба не можна було зарання попередити хазяйку.

– Ви розумієте мене, – говорить товаришка Галакта. – Ви ж самі знаєте, як я правильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народним комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває; як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробащення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадемуазель Люсі і дівтора.

– Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? – питає вона.

– *A la bonne heure, madame!* – відповідає мадемуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівтору і каже ніжним соцвихівським голосом:

– Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

– *Oui, oui, maman!*

– Ну й прекрасно! – говорить Марфа Галактіонівна. – Треба, дітки, завжди бути задоволеним, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають навіть квартири і бігають зовсім, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

– *Oui, oui, maman!* – кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадемуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і нарешті сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається гірود і починаються тихі поля та осінне

м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й години). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання – лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

– От нещастя! – каже він, випадково попавши на такий фільм. – Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

– Але чим з'ясувати появу такого фільму? – питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. – Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

– Причини тут ясні, – неохайно кидає він. – Марксист не може їх не розуміти.

– Ти, очевидно, маєш на увазі Плехановську формулу? – дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

– Безперечно! – відповідає Іван Іванович. – Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

– Я з вами цілком погоджуюсь! – говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелю. – До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринках, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль – та сама печаль, що штовхає людину, говорючи канцелярською мовою (а-ля Стендаль),

на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватись, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо – мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебракками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадемуазель Люсі мило посміхається. Посміхаються й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народним комісаром.

– Гоп-гоп! – б'є в долоні Іван Іванович. – Жвавіші, Фіалочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

– Но!а! – скрикнула мадемуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони – вся сім'я – після

важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море. Кавказькі чи то Кримські гори і будуть там згадувати, знову ж таки, минулі дні і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівських матеріалістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

– Хоч як це й дивно, – каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте, – а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

– Невже не розумієш? – здивовано питає мій герой.

– Йй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будемо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

– Ну, звичайно, соціалізм! – задоволено посміхається він. – Комунізм – це вища форма.

– Така відповідь мене не задовольняє, – говорить Марфа Галактіонівна. – Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті – я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

– Чи не час уже йти нам на ячейку? – сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор одягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла одягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комода солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це передягання було подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

– Знаєш, – сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора. – Мені зараз прийшла геніальна ідея.

– Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї, – сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

– Що соціалізм, – почав він, – можна збудувати в одній країні – це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніном, і Марксом. Але, коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

– Що ти мелеш! – оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна. – Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумують, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

– А я от все-таки настоюю на своєму! – рішуче сказав Іван Іванович. – Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули по суті можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

– Я тебе не розумію! – сказала вона.

– Не розумієш?.. Ну, як же це так? – задоволене посміхнувся мій герой. – Собаку зарито ось у чому: хіба ми будуємо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

– Я тебе все-таки не розумію! – ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

– А що, як ми для штуки поставимо так питання: Росія – раз, Україна – два, Грузія – три, Білорусія – чотири. Хіба це буде одна країна?

– Але ти не подумав про економіку? – кинула товаришка Галакта.

– Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде ясніш, – сказав Іван Іванович.

– Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота, – різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

– Нічого подібного! – сказав він. – Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

– Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуємо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатовалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі, – тієї святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійців саме до зали засідань Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там – по дорозі – фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді

мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі, – пробачте за цей безпардонний ідеалізм!– а якийсь більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології, – боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, *per pedes Apostolorum*, а найняв би візника й поїхав візником, – це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили до зали засідань комосередку.

IV

Зала засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори. Це – досить-таки симпатично декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів з різними текстами – профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Там вам і оригінальні відділи, як от: «маленькі дефекти великої машини», тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: «шашні вбушої кандидатки в комсомол машиністки Понадько».

...Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч його сіла Марфа Галактіонівна, а далі – Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз рипали двері, і зал потроху залюднювався. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика, і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

– Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? – спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

– Хіба ти забув? – сказала товаришка Галакта. – Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

– О! – сказав Іван Іванович і підняв свій ніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одногосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

– Інтересно послухати! – сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

– Надзвичайно інтересно! – сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: – У нас... теж єсть!..

– Що єсть? – не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах – праворуч, ліворуч, назад – і нарешті прошепотів чітко і рішуче:

– Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

– Що ви говорите? – сказав він схвильовано. – В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

– Чи не кур'єр? – спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

– Не! – рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, in corpore: прийшли всі члени колегії, прийшли завідуючі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комсомолу і сам головний начальник, що мусив сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

– Ага! – сказав нарешті Іван Іванович. – Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

– Нічого подібного! – сказав Методій Кирилович. – Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

– Ну, так хто ж такий? – мало не скрикнула Марфа Галактіонівна. – Ну, не мучайте мене!..

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів і, скосивши очі, сказав іронічно:

– От він!.. Товариш Лайтер!

– Товариш Лайтер? Що ви кажете! – розвів руками Іван Іванович. – Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний – і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

– Так, – сказала вона, зітхнувши, – він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя – воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

– Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? – сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі. – Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

– Що ви цим хочете сказати? – спитав недогадливий Іван Іванович.

– Та то я... так! – байдуже махнув рукою Методій Кирилович. Але це таємне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

– Ви вічно говорите натяками! – незадоволено сказала вона. – При чому тут «свій»?

– Та то мені просто жалко товариша Лайтера, – сказав Методій Кирилович. – Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, євреї!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало «діло Бейліса» і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніальніших людей дала саме ця нація.

– От, приміром, візьмемо Христа, – сказав він. – Наш народ і досі не знає, що Христос був євреї.

- А де він тепер працює? – спитав Іван Іванович.
- Христос? – здивовано подививсь Методій Кирилович.
- Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер єврей: соціальна боротьба не знає національних рамців, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «інтелігент! деморалізований член партії!»

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно витримані, що «дискусійщик», здається, ще більш зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до залу увійшов головний начальник і секретар комячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось в напруженні: дисципліна в комгуртку була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

– Товариші, – сказав секретар, сходячи на трибуну. – Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

- Семена Яковича! – скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але – не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

– Семен Якович сьогодні не може головувати, – сказав він, – бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

– А... а... це інша справа, – загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

- Методія Кириловича! – знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія

Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

– Я гадаю, так і треба! – сказала вона, коли Методій Кирилович не тулювся вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одногосного голосування). – Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

– Товариші! – сказав Методій Кирилович. – Перше питання нашого порядку дня – це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді – номер «Правди», частина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

– Товариші! – почав головний начальник. – На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно, і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових лозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба знайти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до нього ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на 1 $\frac{1}{2}$ приблизно ще не списаного вершка... Тек-с!.. хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графина води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським весело-докірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошик олівець на 1 $\frac{1}{2}$ приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділа. Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи

докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідома людина і цього більше не зробить.

– Тек-с! – продовжував Семен Якович. – Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графина води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

– Тек-с!.. – продовжував він далі. – І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

– Семене Яковичу! – скрикнув управділ. – Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

– Прекрасно! – сказав головний начальник. – В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики і що читали партійці, і що вони мусили ще прослухати. Доповідь була цікава й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

– Тепер дозвольте зрозумувати! – сказав нарешті головний начальник. – Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді», і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала Інтернаціонал. Такого ентузіазму давно вже не було в комосередку, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала ввесь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

– Товариші! – сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла. – Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить перший виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

– Дайте мені слово! – сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікно б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає собі рогові окуляри білосніжною хусткою.

– Товариші! – сказав товариш Лайтер. – Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він «не думає виступати з критикою постанов ЦК»? Боже мій, до чого ми дожили! Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: «він не думає виступати проти постанов ЦК!»! Яке нахабство, яка самозакоханість.

– Товариші! – скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід. – Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

– Що таке? Що він там каже?.. «справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

– Товариші! – ще раз скрикнув товариш Лайтер. – Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов!»

– Товариші! – востаннє скрикнув товариш Лайтер. – Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

– Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі поспіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце.

– Хто ще хоче взяти слово? – сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

– Я прошу! – сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

– Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською – *episcopus in partibus*. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, ехидний початок?

– Ловко! – пронісся шум похвали по аудиторії.

– Але, – продовжував мій герой, – ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!») Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю – нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!») Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

– Ніхто! – скрикнуло одразу кілька голосів.

– Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів – ніхто! (Мій герой вже входив в азарт.) Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях горожанської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «Уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але – досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було,

що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над містом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

... – Ну, як я його? Добре? – спитав Іван Іванович.

– Ти сьогодні прекрасно говорив, – сказала Марфа Галактіонівна. – Мар'я Івановна прямо захоплена твоєю промовою.

– Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! – зітхнув мій герой. – Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист... Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру, а також і про те, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей. І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру. Всюди зразковий порядок і все на своєму місці. Явдоха пораяється у кухні біля помийного корита, мадемуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безм'ятежним сном.

– Ти не пам'ятаєш, – спитав Іван Іванович, – мені не подавали на зібранні записок?

– Здається, ні! – сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

– А все-таки подивимось! – сказав він. – Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якоесь.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

– В чому справа? – сказав Іван Іванович і зблід.

– Що ти там найшов, Жане? – спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружинну розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

– Як ти гадаєш, – спитав Іван Іванович. – Що це значить?

– Не розумію! – розвела руками Марфа Галактіонівна.

– Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

– Все можливо... – сказала вона. – Я знаю: у тебе багато ворогів.

– Що ти кажеш, Галакточко! – скрикнув Іван Іванович. – У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

– Я не хотіла тебе турбувати! – зітхнула Марфа Галактіонівна. – Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

– Хто ж ті вороги? – знову скрикнув Іван Іванович.

– Я не знаю! – зітхнула Марфа Галактіонівна. – Як я їх могу знати, коли вони таємні.

Іван Іванович в розпучі схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

.....

Проте він мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, і цілком таємна книжечка, бо мій герой її, на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг.

Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося уже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

– Ну, так що ж робити? – спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

– Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити – і квит! – сказала Марфа Галактіонівна.

– Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що як питають, де я її ді в?.. Може, однести її Семену Яковичу?

– І це не діло! – сказала Марфа Галактіонівна. – Знову ж таки питають, де ти її взяв?

– Боже мій! – простогнав мій герой. – Що мені робити!

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячив на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

– Я вже знаю! – скрикнула вона. – Це непорозуміння!

– Що ти хочеш сказати? – з полегшенням зітхнув Іван Іванович.

– Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

– Здається, – сказав він, – здається, на портфелі Семена Яковича.

– Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

– Як так випадково? – не зрозумів Іван Іванович.

– А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково – в твій!

– Геніальна ідея! – скрикнув Іван Іванович. – Ти, голубко, їй-богу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

– Ну, це просто, – сказала Марфа Галактіонівна. – Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

– Сорок ноль два... Не вільно?.. Фу!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до ідальні.

– Ти не помилилась! – скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину. – Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

.....

І от Іван Іванович вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правди». З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха порається біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залипилась в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

– Ecoutez! Передайте мені, будь ласка, пічний горщик.

– Avec plaisir, madame, – сказала мадемуазель Люсі і передала посуд.

Потім мадемуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Івана Івановича до стіни своїм широким торсом.

... – Ну, а все ж таки, – сказала вона. – Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... конкретно?

– Боже мій! Я ж тобі вже говорив, – сказав Іван Іванович, – комунізм – це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчити негайно. Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом такого трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк не винну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а, по-друге, великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книжках) будинок, що на вулиці Щукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою з поспіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій от духоті, Іван Іванович сказав:

– Галакточко! – сказав колись Іван Іванович. – Я почуваю, що я можу прислужитись своїй партії, по-перше – партійною та радянською роботою, а по-друге – й своїми винаходами.

– Що ти надумав, Жане? – сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, присилав їй брат – лісничий). Ну, говори – я послухаю.

– Бачиш, – промовив Іван Іванович, – сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жаж! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадую, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

– Чому ж бракує? – промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба. – Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце загадкою про т. зв. спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушило те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона д р и г а є. Мій герой інакше і не уявляв собі смерть мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарно відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено,

але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально була мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

– От тільки біда, – говорив Іван Іванович, – що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого, – додавав він. – Нічого!..

І він мав рацію – так додавати. Головне – початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалив свій апарат-мухобойку, то синок його Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістично-го змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч на перший погляд і дивно!) – навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на каналі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка гралися в спальні з мадемуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло.

– Гало! Гало! Говорить радіостанція на хвилі... – і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конференса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конференс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

– Інтересно послухати! – подумав мій герой. – Подивимось, хто кого!

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник («саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства»), і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

– Методію Кириловичу, – покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу. – Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіорупор і нарешті помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

– Я ваш виклик приймаю! – обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович. – Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни – товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як виявилось, надовго, бо його, як виявилось, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» – говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» – говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись, – не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «т р и в о ж н і» чутки відносно якогось «переобрання» політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде». Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

– Я думаю, – говорила Марфа Галактіонівна, – що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

– Я, Галакточко, нічого не маю проти, – нарешті зітхав мій стійкий герой, – але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати, – дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

– Треба припускати? – кричав товариш Мрачний. – І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні «органічно» не може бути не революціонером «з голови до п'ят» і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто у Наросвіті, коли була громадянська війна.

– А все-таки, – навідав товариш Мрачний, – все-таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

– Звичайно, Жане, це абсурд, – говорила вона. – Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусили «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

– Ні!.. не погоджуюсь! – раптом рішуче ще раз зітхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: – Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Йй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, доставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому не зрозуміло (рішуче не зрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ – і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки. Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге – тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього вміру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісуцього. Іону Вочревісуцього Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) – тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

– Не говори, Галакточко! – часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини. – От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи – велике діло!

– Ще б пак! – зітхала Марфа Галактіонівна. – Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок, і на його душі була радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шнацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про вступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

– Загибель революції, – шепотів він. – Явна загибель! Коли газета не бреше – а я їй завжди вірив! – коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвильованої породистої корови) – і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього – слава тобі господи – не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і нарешті зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо – заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювать йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі приплив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

– Посуд миєте, Явдошко? – ніжним, ласкавим, мало не соцвиховським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні. – Ну, як воно – не важко вам жити у нас?

– Чого там важко! – відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність!») куховарка. – Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це в порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «баринном» – по-перше, ніхто того не чує і, значить, нема тут ніякої компрометації, а по-друге – товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається – хай так і говорять!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

– Який я вам барин, Явдошко! – скрикнув він у жадливий розпуці! – Хіба я вам барин? – Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руки, пояснив: – Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

– Хай буде й по-вашому! – знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

– Так, так, Явдошко! – промовив Іван Іванович тремтячим голо- сом. – Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам – ви ж пам'ятаєте? – Я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товари- шем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Яв- досі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було – не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув.) Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт зі свого чола й несподівано скрикнув:

– Дозвольте, – скрикнув він, – я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха – вилетить не спіймаєш, навіть за допомогою мухобойки). Іван Івано- вич захвилювався тим хвилюванням, коли відчуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинилися двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

– Жане! В чому справа? – грізно сказала Марфа Галактіонівна, по- бачивши боротьбу. – Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку як залицяння мого героя до куховарки і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

– Геть! – скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. – Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

– Що ти робиш, Галакточко, – в свою чергу скрикнув Іван Івано- вич. – Не роби цього, голубонько. Не роби! Просю тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонів- на, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому спра- ва. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбо- вану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї,

від куховарки, і навіть може винести цеберку з помями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

– Так! Ти мав рацію! – уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив, і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном. – Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожальй своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

– Ах, Галакточко! – підстреленим голосом сказав мій герой. – Ти не дочитала. – Іван Іванович подав дружині номер «Вістей». – Ну, ось дивись, голубонько. Тут написано навіть, що будуть чистити навіть членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

– Цього не може бути! Я не вірю! – рішуче одрізала Марфа Галактіонівна. – Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В протилежному разі ми загубили б революцію... Да...

– Безперечно! Безперечно загибель революції! – сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову. – Ах, боже мій, що вони роблять! Не, Галакточко, я таки не дарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчиком тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш – не можу!

Схвилюваний Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

– Чули?... – спитав він у рурку. – Ну да! Ну да!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... Ну, словом, заходьте – поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая і Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить, його любима газета й на цей раз не збрехала), а по-друге, він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому. Про це сповістив Методій Кирилович.

– Для чого комісія? Для чого обслідування? – спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло. – Ну, скажіть мені, для чого?

– А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку, – сказав догадливий Методій Кирилович, – а навіть декого і з бюро.

– І з бюро? – в розпучі промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро). – Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

– Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера, – відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого». – Це, будьте певні, це його робота.

– Мого товариша Лайтера? – до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою. – Ви серйозно кажете «мого»?

– Так! – як і завжди, спокійно відповів Методій Кирилович. – Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

– Ах, боже мій! Нічого не розумію! – скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом. – Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили – мені не відомо. Проте, я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну, поперше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно перебрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якась трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

.....

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими в перший раз мінорними сльозами.

– Пропав! – скрикнув він. – Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка

десь шпацірували з мадемуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала, і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито весела, а з другого – начебто дражнить.

.....

Так що мажорну новелу, можна сказати, скінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв, все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

– Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як-от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом в публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулливерову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфта, нагадує йому, Теккерей, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...І потім, чому Салтиков-Щедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухляді (доводжу до вашого відома) є ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

РЕВІЗОР

I

На квартирі Валентина Бродського, репортера провінціальної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, «товариш із центру» мусив обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: по-перше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а по-друге – його спартанському помешканню замкнутого одиночки ніяк не личило виконувати роль закутка для бенкету хоч би й з «товаришем із центру».

Репортерова дружина – Леся, – як тільки прокинулась, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина, горілки та консервів тощо, але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями зі свого утримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанобливою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

– Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревізор давно вже, мабуть, в редакції?

– Почекай, Валю! – сказала Леся. – На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й дволітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається іти з дому.

– Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що «це – просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище». Він добре розуміє, що дружина не хоче покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора – дуже небуденна подія в його газеті і що

він ніяк не може бути дома в той час, коли «товариш із центру» сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дітвору? Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дітвору під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів примус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шато-ікему, і коробка сардин, і картопля – все було на місці і чекало свого споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до якогось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті, годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з «товаришем із центру». Увечері прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить у неї «пробачення за турботи», але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше, не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже «пошамали» в б'єргальці.

– Ти хочеш сказати, що він з а в т р а буде в нас обідати? – сказала Леся.

– Завтра?.. – Валентин зам'явся. – І буде, і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя, і значить...

– Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з не меншим захопленням почав інформувати свою дружину про план і перспективи на завтрашній день. За репортеровим планом виходило так, що вранці вони (цебто Леся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Леся, сідають на пароплава і їдуть до Берестечка. Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин клянеться чесним комуністичним словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер усе-таки почував себе трохи ніяково перед дружиною. (Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примусу?) Репортер, нарешті, побоюювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії «на пікнік», саме тому він так гаряче й навідав на Леся. Але вияснилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає згоду їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з плану. Більше того, вона, не довго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми.

– З понеділка, – сказала вона, – до нас мусить прийти праля. Але я її попрохаю, щоб вона прийшла в неділю. Під її доглядом ми і залишимо дітей.

– От і добре! – сказав трохи здивований Валентин (він усе-таки не чекав такої швидкої згоди) і, трохи погравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дівчурі, сходила до пралі (праля, слава богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватися. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішала б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім неспроста так хутко погодилась їхати до Берестечка, ніскільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність. Річ у тім, що, по-перше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітися з ним на загородньому «пікіпкі» дуже схвилював її. Схвилював якось приємно, ніжно й молодю. Навіть більше того – він схвилював її, так би мовити, заборонено: недарма ж вона про це нічого не сказала чоловікові і навіть не думає про це щось говорити йому. По-друге, довідавшись про завтрашню поїздку, вона відчула тільки почуття подяки до нетактового Валентина.

Власне, нічого особливого не трапилось, і все-таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяли якісь екзальговані героїні давно прочитаних нею романів. Леся навіть згадала мадам Боварі, і думка про цю жінчину віддзеркалилась у її серці ніжним, давно не знаним тремтінням.

Зі східного обрію раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпряньський провінціальний городок стихав. Не чути було ні грохоту підвід комгоспівських биндюжників, ні гулу вантажних авт. Вгомонились уже й голоси провінціальних

мешканців, що весь день метушилися по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінціальному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відкіля так не хотілося і все-таки треба було їхати, бо Бродського посилали на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не могла його самого відпустити. Їхала вона сюди з цілковитою упевненістю, що скоро знову повернеться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?) А приїхавши, стала чекати. Потім, коли вияснилося, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче, що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть «повне людське життя». Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і «повного людського життя» дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка-мрійниця, яких так багато в нас на Україні і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Лесю ревізорів приїзд не тому, що ревізор був, скажимо, її давній знайомий, у котрого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він приїхав із Харкова – з того гóрода, про який вона так часто мріяла і який, що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціалку, Харків на Лесю справив сильне враження. Автобуси, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д. і т. п. – все це й досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревізором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона, принаймні підсвідомо, не вважала за людей якихось особливих, небуденних, хіба вона не сподівалася від ревізора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідомо), хіба від зустрічі з ревізором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинувши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилася на Валентинові ноги і,

побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні, давно не різані нігті, одвернулась.

«Ах ти, Валю, Валю! – подумала вона. – Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?»

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їх говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка, і, пригадавши, ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажім, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя «нового побуту»? А вийшло так, що вона, замість широкої громадської роботи, дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя «нового побуту» вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, цілковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки – а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин «був рішуче проти служки» в «його домі», – бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кінематографу.

«Ах ти, Валю, Валю!» – знову з болем подумала Леся.

Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин удвічі безпорадніш і навіть нещасніш за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дітвору, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся не хотіла стати ні покірною міщаночкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не коригується. Свою любов до Валентина Леся коригувала, і тому не дивно, що в останні півтора року вона стала відчувати цю любов як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство.

Прокинулась Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

– Не плач, моя дитинко, – тихо сказала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері – як хвилі бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилась в одній сорочці. Щоки їй горіли, і вона раз у раз прикладувала до них свої долоні. Її мало не дівочі груди тривожно

підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

– Ти ще, Лесічко, не спиш?

– Як бачиш, Валю! – сказала Леся і додала: – Голова розболілась.

– А може, ти... – солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин. – Може, ти...

– Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні, – поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

II

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він зовсім стих – залишилися тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сараю бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напившись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже праля прийшла і коли Леся давала їй відповідні накази. Залишалося забрати закуски і йти до пароплава, що мусив одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

На дамбі зустріли Сірка і ревізора, Валентин познайомив Лесю з харківцем.

– Топченко! – сказав ревізор, потискуючи Лесину руку.

Це був високий мужчина з досить-таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького зросту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор усе-таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як і раніш, посміхався до ревізора та щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентиніві взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він увесь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня

фігурка, і його банальні дотепи, і, нарешті, його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором – усе це красномовно підкреслювало, що він провінціал, що він усе-таки не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і більше дивився собі під ноги своїми сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подавав йому якийсь запитання, він ні з того ні з сього здригавсь і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

– Невже вам досі не осточортів ваш городок? – сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

– Ще б пак! – підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора: – Ке вуле ву? Нічого не зробиш! Ви, щасливці, захопили столицю, а ми можемо понасти тільки як вишванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

– Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

– До Лесі? – заметушився Бродський. – Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

– Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! – заперечив ревізор і знову іронічно подивився на Бродського. – Це ж ви їй не даєте говорити.

– Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш?

Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже і справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

– Так! – нарешті промовила Леся. – Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

– Чому ж ви до Харкова не повернетесь? – спитав Топченко.

Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

– Ви, мабуть, дивуетесь моєму запитанню? – сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому річ.

Про Лесине життя вже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона жила в Харкові. Більше того – за чашкою пива Бродський встиг познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо напідпитку, вона знала, що ревнивий Валентин усе-таки любив трохи «позадаватись» серед товаришів своєю дружиною і навіть

поінформувати їх про свої «спальні справи», але вона не чекала, що він і з ревізором, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентину, ні Топченкові, але почуття незадоволення з Валентиної поведінки не менш години залишалося в ній.

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесиної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

– Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

– Що ви! – скрикнув, рушаючи до каси, Бродський. – Ви – наш гість! Квитки я сам куплю.

– Будь ласка! – одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портової зали.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди. Їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, продавши овочі чи то фрукти, повертались у свої села. Їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушились на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів у третій раз, Леся, ревізор, Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті пароплав заклекотав і рупив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жодної хмари. Дніпро виблискував сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплава назад і пропадали десь у синіх димках обрїю. Їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусив кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першого класу. Коли його спитали, чому першого, а не другого (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це «все одно». Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилась на чоловіка й подумала: «Які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з дитворою ще один день?»

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов убік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорові в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

– Подивіться, які пікантні дівчатка! – сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань висипав натовп місце-

вих дівчат. – Ви як? – підморгнув він оком ревізорові. – Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягти його увагу від Лесі, але ревізор з не меншою очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

– Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчувала, що перед останнім чоловік її давно вже спасував, але зараз їй як ніколи хотілось, щоб Валентин у ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка вже безперечно почалась між ним і Топченком. І Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він у такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивитись на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінціальна дурепонька? Леся повернулась до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

– Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

– Ти про що, Лесічко? – не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

– Я говорю про «бабочок».

Валентин недоречно захіхікав і підморгнув оком ревізорові, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

– Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того, ні з сього образився. Власне, ні з того, ні з сього, а саме тому, що вже з годину відчував потребу на комусь зірвати свою злобу і своє незадоволення з «нахабних» вчинків гостя, але все-таки вийшло, що начебто ні з того, ні з сього.

– Що це за фокуси? – сказав він грубо. – Скажіть, яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити! А ти хіба, Лесю, цими справами не займаєшся? Як же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент усе-таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сизих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній уже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною.) Гроза, безперечно, не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Щоправда, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би непоганий пікнік і в своїх кімнатах, але все-таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли влаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалося все-таки благи фортуни, щоб вона не зіпсувала своєю грозою добрий день.

– Ви як гадаєте? – сказав ревізор, звертаючись до Лесі. – Буде сьогодні дощ чи ні?

– Я гадаю, що ні, – промовила Леся і усміхнулася.

– Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

– А тому, що я не хочу, щоб він був. – Леся повернулася до чоловіка і сказала: – Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

– Ні, – кинув Валентин, підходячи до дружини. – Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті розмова перейшла на тему: виноградники Бергмана і «наше» відношення до виноградарів. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм «потачки», як це робить, на жаль, центр. Топченко, що й у цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все-таки не погоджувався з Сірком. Коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

– Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичого польоту, а зі своєї місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із «провінціалів» мусив використати момент і присоромити Топченка, але і темер ні Сірко, ні Бродський – ніхто із них не найшовся, що сказати ревізорowi: першому тільки незадоволено пересмикнулося обличчя, другий навіть лакейськи посміхнувся.

– Звичайно! Звичайно! – підхопив Валентин. – Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас у цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

– Я й не збираюся вас обвинувачувати, – сказав ревізор і додав цілком резонно: – але я бачу, що ви вже погодилися зі мною?

– Як так погодився? – мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський. – Який ви, їй-богу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і щодалі він здібний тільки остаточно себе скомпрометувати в очах ревізора, Леся повернулася обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

– Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть склянки квасу. Я страшенно хочу пити.

Топченко галантно розшаркався і, беручи Леся під руку, промовив:

– Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

– Їстоньки я не хочу, – сказала Леся. – А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентинowi, щоб він не показував себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сценки.

До Берестечка залишилось верстви чотири. Зупинок більше не передбачалось. Пароплав ішов так швидко, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажери, які мусили вилізати на цю пристань, засуетились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилося.

Ми ще встигнемо, – сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі. – Не турбуйтеся.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

– Ви горілку п'єте? – раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного ним роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

– А вам для чого це? – сказала Леся.

– Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

– Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для виноградарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

– Ні, п'ю. – Топченко запалив папіросу і далі поцікавився: – А ваш чоловік теж п'є?

– А це вам для чого?

– Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку.

Леся усміхнулася.

– Я ж вам сказала, для кого: для виноградарів. – І раптом додала: – А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості?

Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Валентин і справді може напиться до неможливості і тим самим остаточно скомпрометувати себе в очах «товариша із центру», але подавати таке запитання все-таки не слід було: по-перше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревізоріві, що боїться за чоловіка, а по-друге... ні, «так він не може подумати!».

Але Топченко саме «так» і збагнув її запитання.

– Боже борони! – сказав він. – Я на вас зовсім не претендую, і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний «до неможливості».

Леся почервоніла. Бесіда приймала дуже неприємний характер. Ясно було, що Топченко залицявся до неї, але залицявся так мамулувато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

– Знаєте... ходітьте до виходу, – сказала вона, рушаючи з палуби.

Але ревізор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

– Ходітьте! Зараз, мабуть, повернемо до берега.

Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

Хто зупиняється в Берестечку? – закричав кондуктор. – Берестечко!

Капачи полетіли на берег, і пароплав, заклекотавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія, лежали приблизно на півтори верстви від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього «як до свого друга» («школа, – подумала Леся, – що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревізорів»), з редактором Бергман теж, мабуть, зустрічався, але з останнім він тримав себе багато холодніше. Що ж до Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству, їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лагарпа ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акермана, вони заснували в п'яти верстах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

– Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було, – сказав Бергман, коли компанія нарешті розташувалась в абрикосовому саду виноградаря. – Місцеве населення відносилось до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку – переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози возили за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармурового хруща, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень, про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про град та тумани тощо.

– Не дивно, – сказав, нарешті, Бергман, – що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримали іспиту і остаточно збанкрутували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

– Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що «наші гуси Рим спасли». Так?

– Зовсім не так! – спокійно сказав Бергман. – З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім, – тут же чемно додав він, – про це ми, мабуть, ще встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі невеличкий пікнік?

– Ви не помиляєтесь, – сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря. – Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилась скатертина і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна, теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли і, не знаючи, про що говорити, розповідали одне одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті всі, крім Лесі й Сірка, були на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

– Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгамонявся й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

– Ви знаєте репортера Скалуського? – спитав він, звертаючись до Топченка. – Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечникова... Мечников, як вам відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

– Для чого ви все це говорите? – спитав Топченко.

– Як для чого? – несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило. – Ну, знаєте, взагалі...

– От бачите! – тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор, – «взагалі»... Невже ви не знайдете більш цікавої теми?.. Ви пробачте за різкість, – звернувся він до Лесі, – я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей «нахабний» ревізор остаточно знахабнів, а цей Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом протягла руку за вином і вмить випорожнила чарку.

– Браво! Браво! – закричав Бродський. – Браво!

Леся повернулась до чоловіка і сказала чітко:

Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би «браво»... Ти дозволиш мені, – додала вона, – піти з товаришем Топченком подивитись на виноградники?

Будь ласка!.. З охотою!.. Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина й промовив:

– Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини?

– А відкіля це ви взяли? – спитав репортер.

Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

– Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але зате голосним реготом:

– Ха-ха! Ну, й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попрохати в нього пробачення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

– І прекрасно! – сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Леся, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось у проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор заступав по пісках виселку. На вулиці – жодної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгамовні швейцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

– Який усе-таки культурний виселок, – сказав ревізор, зупиняючись у тіні спаленого сонцем дерева. – Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значення теми Валентин давно вже з нею не говорив.

– Ваші порівняння, – сказала Леся, – безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким культурним життям.

– Невже ви в перший раз тут?

– В перший.

– Ну, це вже не по-товариському! – зі щирим обуренням сказав ревізор. – Невже ваш чоловік не міг жодного разу повезти вас сюди? З розмов із ним я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, але від такого поводження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

- Ви, мабуть, не помиляєтесь, – промовила вона. – Але що зробиш?
- Як що зробиш? Він же, здається, комуніст?
- Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що «це неможливо», що за це – хай Леся ще раз пробачить йому – за це навіть з партії виключають, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, не гідних справжньої людини, Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина, – тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

- Ви ще раз пробачте, – сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесиної руки. – Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і щире співчуття до неї, вона відчула в ревізоріві ту саму людину, що про неї вона мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще щільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

- А я найближчою доріжкою, – сказав Бергман. – От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся, і ревізор незадоволені були появою виноградаря, але вони не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним у тому напрямку, в якому вказував виноградар.

- Я вам не договорив, – сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із-за неї й прибіг сюди. – Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а, по суті, я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організували виноградну кооперацію і т. д. і т. п. І тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

- Цим позбавленням, – сказав Бергман, – ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було виключено із рядів кооперації.

- Ви поінформували б про це центр, – кинув, позіхаючи, Топченко.

- Як же! Інформували, – сказав Бергман, витираючи піт з чола. – Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечкові і що «так симпатично» ставилися до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

– Ви тільки подумайте, – сказав він. – За офіційними даними, скажімо, Дагестанської республіки робітник у Кизлярі дістає 50 копійок у день, у Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцяти-розрядній сітці з співвідношенням 1:8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

– Нічого я не гадаю, – сказав ревізор, ще раз парочито позіхнувши і зиркнувши на Леся, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима. – Ви ясній кажіть.

– Будь ласка! Я вас уже поінформував про дагестанські норми. Слухайте наші. Підрізник дістає в нас 2 карбованці 48 коп. плюс 27 %, цебто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах – 16 %, на утримання робочому і ведення культроботи – 5½ %, утримання будинку відпочинку – 1 %, стипендіальний фонд – ½ %, будівля народому – ½ %, помешкання робочому і утримання столу роботодавців – 3½ % – всього – 27 %), – отже 2 крб. 48 коп. плюс 67 коп. – 3.15. Одкривальниці, сапальщиці, закривальниці – 1 крб. 80 коп., плюс 27 %, 48 коп. – 2.25. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгомнявся. Але коли він підійшов до довоєнних цін і сказав, що підрізник діставав від нього «тільки 1 крб.», Леся повернулася до нього і кинула:

– До війни він діставав 1 крб., а тепер 2.48 (27 % до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти до уваги, що курс довоєнного карбованця був вищий і що революцію саме для робітників та селян і роблено?

– Справедливо! Цілком справедливо, – заметушився виноградар. – Але увійдіть і в наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла «увійти в становище» і, подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топчепком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шалена спека. На небі жодної хмари, в повітрі жодного хижака, наче вимерло все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ, а сама пустельна Сахара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу ж повіяло холодком. І одразу ж розмову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

– Це все-таки, їй-богу, домостроєм відгонить, – продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вмостилась на береговій траві. – Як хочете, а я вас усе-таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишилися тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все-таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все-таки вона слухала б його без кінця.

– Я, знаєте, – говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесиноного плеча, – я... власне, мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор хоч, може, й не бреше, але в усякому разі «трохи» перебільшує, і все-таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самоупевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціалом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею вже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустрине її розгніваними очима: ревнивий репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицання ревізора до дружини, напився і лежав у Бергмановому саду, як-то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, залишившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

– От тобі й маєш! – сказав Топченко. – Так багато чекали від пікніка, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але навіть трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращо-го він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся: і їй приємно було залишитись сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко заховала біля свого схвильованого серця.

– Ну, що ж, – сказав ревізор, – нам залишається тільки подякувати хазяїну за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

– Може бути за годину, а може і за три! – відповів Бергман. – Це залежить від Херсона.

– Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, щось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, заложив у рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

– Як це противно! – сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

– Прекрасного малувато, – кинув Топченко і запропонував жінчині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані години півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на Дніпрових водах маяк і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не прокидався.

– Як химерно зараз біля цієї глухої пристані, – сказала Леся. – Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води Дніпрові – і все. Ви відчуваєте?

– Як же! Безперечно! – кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесину. – Я теж відчуваю.

– І знаєте, – мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся, – я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, усі вони жили в таких городях, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звужує кругозір.

– Особливо такі... в такій родині, – обережно додав Топченко.

Леся раптом повернулася до ревізора і сказала:

– Не, ви говоріть прямо: і особливо звужують такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите. – Леся зітхнула й додала: –

Так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хибами, брати його за зразок ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала – і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір усе їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зарання поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), одразу ж заснув, Леся і Топченко залишились на палубі. На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялись блиском діаманта і клекотіли під колесами пароплава. Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишились тет-а-тет.

– Я вас розумію! – сказав ревізор, знову притискуючись до Лесі плечем. – Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашою вдачею – вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесину руку і ніжно стиснув її. Вона, не бачачи біля себе нікого, відчула, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізорові тим же.

– Ви така прекрасна жінчина, – говорив далі ревізор. – Ви...

Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицяння хоч і стороннього, але до певної міри симпатичного їй чоловіка. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першого класу нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першій і другій класі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третього класу чути було голоси та зрідка доносилась відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Леся хутко піддалася на залицяння стороннього чоловіка, сама Леся, мабуть, не зуміла б відповісти, але

Топченко знав, що не випий Леся стільки, скільки вона випила і не поводься з нею Валентин так, як він поводився сьогодні, із залищань, безперечно, нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав використати момент. Він уже не тільки цілував Лесю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і «там трохи полежати».

– Що ви говорите! – з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпустив її з ревізором до виноградників. – Що ви говорите?

– Лесічко! – шепотів Топченко. – Ну, скажи мені (він уже говорив їй «ти»): чому ти не хочеш піти зі мною? Невже ти любиш свого чоловіка?

– Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не піду.

Леся величала ревізора на «ви» і пручалася. Але і ревізор, і сама вона – обидва вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лесине обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

– Я згодна. Тільки спершу підіть і взнайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилась сама. Вона підійшла до бильця і сперлась на нього. Нервовий дріж охопив усю її істоту. Якось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все-таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води Дніпрові, він ритмічно клокотав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіамантив поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було – вони посунулись у сторони, і тільки коли пароплав близько підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев.

Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Лесю, сказав, що Валентин міцно спить.

– Ви певні, що він міцно спить? – спитала тремтячим голосом Леся.

– Так. Ми можемо бути цілком спокійними.

Залишалось йти до ревізорової каюти, але жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

– Ви розумієте, що ми хочемо робити?

– Розумію.

– І вам не страшно? – Леся в цей момент тремтіла в нервовій зимниці. – Вам не страшно? А я – скажу вам одверто – я дуже боюсь!

– Ну, що ти, Лесічко! – сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку. – Це ж, Лесічко, міщанство.

– Ви цілком переконані, що це і справді міщанство?

– Цілком!

– Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесина поведінка не зовсім подобалась. Будучи нетерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

– Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

– Ні, – тихо сказала жінка, – я хочу і я вже не боюся.

Ревізор обняв Лесю і, взявши її під руку, обережно потяг до своєї каюти...

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин. І, зупинившись, ревізор приготувався щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона вже далі не може жити з ним. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці мислі, метнувшись у жінчиній голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це – не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч усе-таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

– Це ви, Топченку?

– Я! – відповів ревізор і раптом, кинувши Лесину руку, підбіг до пасажира. – Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

– А ви ж це як попали сюди? – суворо сказав той, що його ревізор назвав Семеном Петровичем. – Мені здається, ви вже давно мусили бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Вибріхувався він якось мамулувато, а юлив саме так, як удень перед ним репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попрохав у Лесі пробачення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

– Семене Петровичу! – говорив десь ревізор, – даю вам чесне слово, що я їздив у справах. Я...

Але Леся вже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй боляче, надзвичайно боляче заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилось те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за людину виїткової вдачі, за людину, яка принаймі нічого спільного не має з Валентином, був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

«І це я йому допіру хотіла віддатися?» – зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних підроблених фарбах, і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась удаль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кічкасу, блимав річний маяк. Леся замислилась.

За п'ять хвилин приборіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

– Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... Ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, знову схилившись на бильце, тихо заплакала.

МИСЛИВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

ДОБРОДІЯ СТЕПЧУКА

– Я, як і всякий мисливець, безперечний поет, – нарешті порушив тишу добродій Степчук, мешканець того ж таки будинку, що в ньому живу й я. – Але, як і всякий поет, я трошки фантазер і трошки Мюнхгаузен. Отже, розпочинаючи серію своїх мисливських оповідань, я і тепер прошу вас слухати мене уважно і не перешкоджувати мені вигуками – «брехня».

Ми – кілька дівчат і хлопців – поспішили запевнити добродія Степчука, що він і на цей раз буде задоволений з своїх слухачів, і, запевнивши, зробили з своїх тіл таке тісне коло, що коли б наш оповідач схотів раптом проти нашої волі покинути нас, то йому б це ніяк не вдалося.

– Перше своє оповідання, – сказав добродій Степчук, – я назвав би «шилохвіст». Чому саме «шилохвіст», а не якось інакше – ви зараз почувєте.

I. ШИЛОХВІСТ

На Лиманській Ямці кінчався вечірній переліт. Правда, сонце тільки-но загорнулось останнім валом завітрянкового темного обр'ю, але для мене ясно було, що сьогодні наді мною вже не просвістить жодна зграя чирят. Сьогодні тяга почалася раненько, і все, що, на мое мисливське око, мусило летіти з Лиману – все вже летіло і... пролетіло. Ясніше кажучи, я того вечора добре «мазав». Так, можна сказати, «мазав», що навіть і досі ніяково відчуваю себе. Так «мазав», що будучи людиною з дуже маленькими забобонами, я все-таки не втерпів і безнадійно вирішив: «безперечно, мою рушницю зачаровано якимсь поганим оком».

Як бачите, невдача на такого романтичного складу мисливця, як я, таки добре впливає. Коли приходиш до таких вищезгаданих, можна сказати, середньовічних забобонів, то, очевидно, кожний свій невдалий постріл розцінюєш як мало не світову катастрофу. Але чи можу я сказати, що ці ж таки невдачі тримають мене в поганому настрої довгий час? Ні в якому разі! Спершу, як і треба чекати, я страшенно

хвилююся, спершу я енергійно лаю себе, свою рушницю і зовсім невинних качок, але потім, коли переліт скінчиться, я одразу заспокоююся і, нарешті, остаточно примирююся зі своєю невдачею. Допмагає мені в цьому завжди природа.

На цей раз, себто цього пам'ятного перельоту, заспокоїла мене вона ж таки. Над озером зупинився такий чудовий вечір, що я вже ніяк не міг гніватись ні на себе, ні на рушницю, ні на качок.

Та й справді: як я буду гніватись, коли з мого звичайнісінького човна, що стоїть серед звичайних осок, іде така надзвичайна поверхня срібно-золотого озера! Як я буду обурюватись, коли в груди мені лється таке запашне повітря, що не треба тоді найкращих коштовних вин! Як я буду лаятись, коли моя лайка відгукнеться в потойбічному гаю такою мало не землею луною!

На полювання я приїхав у буденний день, так що, крім мене, на Ямці нікого не було. Отже, я залишився господарем становища не тільки на час перельоту, але й на час післяперелітного споглядання. Навіть місцеві сільські мисливці не перешкождали мені: ні звуком пострілу, ні голосними розмовами та вигуками, ні настирливими плямами своїх фігур, що вже давно чекають мене на березі зі своїми, можна сказати, не зовсім приємними і зовсім безглуздими запитаннями: «Чого ж це ви сьогодні так мазали?» Словом, я дістав цілковиту можливість не квапитись із від'їздом і сидіти та мріяти на човні, аж поки остаточно стемніє. Правда, мені ще жевріла в грудях надія, що якийсь одиночка-крижень чи то самотній чирок таки нарветься на мене, і я матиму задоволення ще раз принаймні вистрілити. Але правда і те, що не тільки ця надія, але й всі фарби й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут, коли б я знав, яка, висловлюючись нашим мисливським жаргоном, «історійка» підчікувала мене.

А втім, не буду забігати вперед. Давайте все пустимо по черзі, не забуваючи навіть деталей, бо в протилежному разі «історійка» не справить на вас того – скажу одверто – чималого враження, що його вона справила на мене.

Повісивши свою готову до пострілу безкурівку на плече, я вийняв портсигар і запалив папіросу. Ледве помітний вітрець підхопив димок і поніс його на схід. Якись дві хвилини я дивився на захід – у той бік, де на поверхні срібного озера танули ніжно-рожеві смуги, що їх залишило багате на золото сонце, ховаючись у потойбічних краях темного обрію; спершу я якийсь час дивився в той бік, де на сторожі озер маячили силуети задумливих вітряків, де одиноко палахкотіло якесь

степове багаття, а крізь нього миготіли гурти рогатої худоби зі своїми завжди ідилічними пастушками. Потім я став лицем до Лиману.

Лиман погасав зі своїм вечірнім сходом. Небо наді мною було ще світло-голубе і повітря прозоре, але на великі лиманські води вже насувалася важка, поки що синя (в майбутньому чорна) нічна тінь. Хуторок, що стоїть над озером праворуч, потроху танув у просторах, і можна було чекати, що за якісь півгодини він зовсім зникне з очей. На селі завзято гавкали собаки, мукали корови, і вже чути було, як місцеві дівчата то тут, то там робили спроби розпочати гуртових пісень.

Допаливши цигарку, я знову взяв рушницю в руки і, прислухаючись та пильно вдивляючись у небо, продовжував чекати. Божественний вечір не остаточно заворожив мене своїми фарбами й звуками: принаймні підсвідомо я досі не розлучався з надією ще разочок вистрілити по якійсь качці.

І я таки вистрілив. Як вистрілив – це буде видно далі, а поки що дозвольте трохи ухилитись убік.

Я, запевняю вас, ніколи не заперечую того твердження, що серед мисливців різні бувають стрільці: погані, гарні, середні і т. д. Я, звичайно, не заперечую й того, що гарний стрілець більше вбиває дичини, ніж поганий. Але я рішуче буду відстоювати ту думку, що і вдачі, і невдачі і поганого, і гарного мисливця завжди ідуть під знаком мало не фатального випадку, який з'ясувати можна було б тільки при дуже старанному вивченні далеких причин, малопомітними нитками зв'язаних з цим випадком. Я сам не раз бачив, як призери стенду і досвідчені мисливці ганебно «пуделяли» в той час, як у тих же самих умовах слабенькі «берданочники» без промаху збивали одна за одною по кілька штук качок. Правда, це не більш як випадки, але такі випадки все-таки мають місце в нашому мисливському житті, отже, треба думати, ви не здивуетесь і тому випадкові, що до нього я, нарешті, й підійшов.

Вдивляючись пильно в східне небо Лиману, я раптом почув свист. Десь недалеко, можливо, над моєю головою, летіла качка. Летів, напевне, крижень. Саме тому крижень, що серце мені надто вже хутко забилося, по-друге, тому, що свист був порівняно різкий і навіть важкенький. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу, але й сподіватися побачити дичину я теж не міг. Коли ви мисливець, то ви добре знаєте, що в ту пору, коли зайде сонце і коли на озері вже тануть його блідо-рожеві смуги, – в цю пору тільки дуже бистре і надзвичайно сильне око може здала схопити летючу качку. Я такого ока,

на жаль, не маю і тому, почувши свист, не довго думаючи і нікуди не націляючись, зробив дуплет із своєї безкурковки. Над спокійним вечірнім озером розтявся грім двох пострілів, і на воду, недалеко від мене, щось шльопнулось.

Ну, я вже цього ніяк не чекав! Як і належить серцеві в таких випадках, воно, серце, закалатало від радості так, що я ледве-ледве не вивернувся з човна. В небі я нічого не бачив, але тепер на воді вже маячила качка. І то не якийсь чирок, а по меншій мірі – крижень. Правда, цей «крижень» був підбитий, очевидно, на крило, бо, опам'ятовившись і повертівши головою, почав пливати від мене, але я зараз же заложив у набійник нового набоя і негайно ж почав його добивати.

Раз, два! «Крижень» пливе. Три, чотири! «Крижень» пливе. П'ять, шість! «Крижень» пливе.

Ви, мабуть, принаймні в душі, смієтесь з мене. Ви, очевидно, вже вважаєте мене за дуже поганого стрільця. Але ви і помиляєтесь, і зовсім даремно смієтесь. Я не такий уже поганий стрілець, як це може здатися комусь (це можуть посвідчити навіть мої вороги із кола «мисливських друзів»), а справа в тому, що такі «випадки» і справді трапляються зі всіма «гарячими» мисливцями. Замість того, щоб спокійно націлитись і добити дичину, «гарячий» мисливець бухкає в повітря з цілковитою певністю, що він стріляє в качку.

Коли я схопив ладівницю, щоб витягти з неї два нові набойі, я не тільки побачив, що мій «крижень» від мене не менш уже як на 150 кроків, але й з досадою переконався, що ладівниця моя порожня. Вияснилося, що я за один переліт вистріляв стільки набойів, скільки іншого разу в мене хватило б на кілька перельотів, і вияснилося, що мені нічого іншого не залишається, як положити рушницю в човна й, узявши в руки весло, ловити «крижня» руками.

Я так і зробив. Вмить мій човен вискочив із осок, і я вже був на чистій поверхні озера. Почалися шалені перегони. Підбита качка, побачивши, що за нею женуться, напружила всі свої сили й, перелякано озираючись, помчалась від мене. (Зрідка вона робила спроби пірнути, але це їй чомусь не вдалося: очевидно, перебите крило невдало заломилося й перешкоджало їй.) За качкою мчався я на своєму човні. Сили були не рівні, і за якісь кілька хвилин я таки наздогнав свою жертву. Враз качка опинилась у мене на колінах, і я побачив, що це був прекрасний, з лебединою шиєю екземпляр тієї породи, яку ми зємо шилохвостами. Я і справді не помилився: шилохвіст був із перебитим і саме невдало для нього заломленим крилом.

Жалість у мисливця до дичини прокидається тоді, коли ця дичина безпомічно лежить у нього на колінах, скажімо, і перелякано крутить головою. Але в таких випадках з жалістю приходиться і досада: «Яка шкода, що я її одразу не вбив! Ну що я, мовляв, тепер буду робити з нею?»

І мій шилохвіст сидів на моїх колінах, і мій шилохвіст крутив перелякано голівкою. Словом, і для мене прийшла морока. Залишити шилохвоста живим для того, припустимо, щоб віддати його до зоологічного саду, я ніяк не міг: до Харкова я повертався за кілька днів, і качка без відповідного догляду обов'язково здохла б, – потім я й не хотів везти її в такому вигляді: поранена дичина завжди викликає в мені почуття ніяковості перед самим собою. Значить, я мусив її добивати.

Але й добивати птицю, доводжу до вашого відома, теж не легка процедура. Вихопити з її крила пір'їну, скажімо, і, найшовши на її голові т. зв. «мозжечок», проколоти його цією пір'їною – це чи не найкращий засіб бистро покінчити з муками жертви. На великий жаль, я цим засобом погано володію, і тому мені залишалось одне і найгірше: взяти шилохвоста за ноги і, розмахнувшись ним, розбити його голівку об борт свого каюка. Іншими словами, я мусив негайно взяти на себе роль своєрідного ката. Саме роль ката, а не якоїсь домашньої хазяйки, бо одна справа різати, скажімо, курку і зовсім інша – добивати ту птицю, що ще так недавно вільно мчалась під небом, що ще так недавно пурхала в ранкових соняшних комишах.

Ах, боже мій, як це неприємно! Як неприємно виступати в такій ролі! Схопивши все-таки за ніжки прекрасного шилохвоста, я зі всієї сили вдарив його голівкою об борт. Вдарив і кинув птицю в човен. Шилохвіст стрепенувся, кілька разів здригнув ніжками і – стих. Я з полегшенням відкинув своє волосся назад і запалив нову папіросу.

Рожеві смуги від далекого сонця вже догоріли. Синя тінь ночі насунулась з Лиману і розтягнулась на водах Ямки. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом. Багаття, що в степу, зацвіло буйним вогнем, і на південному небі зупинилась заграва від якогось далекого пожежу. По всіх кінцях села замишувалися співи гуртових пісень. Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках і суворо випроводжали мій човен. Прокинулись таємничі шелести і звуки, що про них уже багато писалося і що все-таки завжди тривожать душу якимись неясними, напівзабутими спогадами. То

тут, то там булькала в воді риба і примушувала раз у раз здригатися й озиратися.

До берега не так було далеко. Але я, рушивши до нього, якось непомітно для себе відбився вбік і раптом наскочив на обміль. Зробивши кілька спроб одштовхнутися від ерчика, я побачив, що заліз ще в більше багно. Залишалось встати з човна і взяти його «на буксир». Так було й зроблено: піднявши повище халяви своїх ботфортів, я шугнув ними в болото і взявся за борти.

Раптом у моєму човні щось заворушилось. Я зиркнув і побачив: шилохвіст, що я йому, як мені здалось тоді, зовсім розтрончив голову, шилохвіст, що на моїх очах уже конав в останніх конвульсіях, – цей шилохвіст сидів на моєму ягдташі і, наче нічого не трапилось, крутив своєю голівкою.

– От тобі й раз, – скривившись, подумав я. – Невже ж я тебе так невдало добив?

Нервово підсмикнувши плече, я в другий раз із силою вдарив його голівкою об борт. І, вдаривши, я подивився: голівку було розтрончено і одне око вилізло качці з орбіти. Я кинув шилохвоста до човна і, вже не дивлячись на нього (стільки в мені накопилось вередливості і до себе, і до цієї процедури), посунувся далі. Деякий час качка тріпотіла, здригалася, потім враз стихла і на цей раз, безперечно, навіки. Пам'ятаю, як мене раптом ні з того, ні з сього потягнуло подивитись на неї, та пам'ятаю, як якась друга внутрішня сила стримала мої очі, і я знову-таки і не зиркнув на шилохвоста.

Човен враз вискочив до ерчика, і я мусив лізти в нього. Але дивно: я відчув несподівано, що лізти в нього я зовсім не маю охоти. Більше того – я відчув раптом, що я в нього не полізу, що, нарешті, ніяка сила не примусить мене витягти свої ноги із багна і положити їх на чистеньку каюкову соломку.

– В чому справа? – запитав я самого себе. – Що це таке? Совість? – Нерозумно! Тоді послідовно треба назавжди відмовитись від полювання, чого я, звичайно, ніколи не зроблю. Страх перед мертвим шилохвостом? – Ще нерозумніш! Як же тоді розуміти цей мій внутрішній стан?

Очевидно, тільки так, що це було не те й не друге – і ні совість, і ні страх. І це в той же час було і те, і друге: і совість, і страх. Нерозумно, що совість? – Це безперечно! Яка ж то совість, коли я, можливо, завтра вранці точнісінько також буду катувати другого шилохвоста...

І все-таки десь на споді душі ворушиться щось неясне, страшенно подібне до категорії тих душевних зворушень, що ми їх називаємо «совістю». Ще нерозумніш, що страх? І це безперечно! Який же то страх, коли я напевне знаю, що навіть мертва людина нездібна щось комусь заподіяти, не те що якийсь там мертвий шилохвіст... І все-таки десь на споді душі ворушиться щось неясне, страшенно подібне і до тієї категорії душевних зворушень, що їх ми називаємо «страхом».

На сором мені, я в човен все-таки не сів і продовжував тягти його за борти повз того ж таки ерчика.

На Ямці зовсім стемніло. Десь кричали чирята, десь далеко брехали собаки, а тут під зоряним небом стояла напівтаємнича тиша. Ніде поблизу жодної людини, наче вимерло все озеро і вимерли всі його береги. Ніде ні рибалки, ні мисливця, наче хтось нарочито взявся зіпсувати мені вечір, наче хтось спеціально робив ці напівзагадкові шелести. Я відчув раптом таку самотність, ніби нікого на світі, крім мене, вже давно не існує, ні. – Он в цьому океані напівтемного повітря саме тепер мені й судилося якось трагічно загинути. Навіть ріжок молодика, що по моїх підрахунках мусив уже стояти десь у небі, тепер ніде не блискав, наче й його якась невідома сила зірвала з безсмертного круга й затягла в темну, загадкову безвість.

Човна свого я тягнув дуже енергійно, але, поспішаючи, я знову заліз у таке багно, що скоро примушений був ще раз зупинитися й ще раз стати на відпочинок. Діставши з кишені нову цигарку, я чиркнув сірника. Фаркнув огник, і... я не втерпів: я таки подивився на те місце, де мусив був лежати мій з розтровошеною головою мертвий шилохвіст.

– Що за чортівщина! – мало не скрикнув я і озирнувся навкруги: качка і тепер спокійно сиділа на ягдташеві й спокійно дивилася на мене своїм одним чорним оком. (Друге око і справді вискочило їй і висіло біля її закривавленої орбіти.)

Я викинув з рота папіросу і, охоплений нервовою зимницею, враз відчув, що ті почуття, які досі панували в мені, залишають мене і в мені прокидається люта тваринна злість. Прокидається саме та злість, що виникає тільки з безвихідної розпуки. В цьому безсилі, побитому мною шилохвісті я раптом пізнав якогось свого давнього ворога, і я відчув, що з ним я мушу зараз остаточно розправитись, що інакше, відчув, нагряне велике нещастя, і я вже ніколи не вилізу з цього повного таємничих шелестів болота.

Як смертельно поранений звір, я кинувся до ягдташа. Схопивши качку за ті ж таки ніжки, я безумно замотав її голівку ударами об борт. Я її добивав так, що аж пір'я летіло навкруги, я її добивав так, що від неї могло тільки нічого залишитись. І все-таки, коли я кидав шилохвоста до човна, то і тепер мені ввижалося, що він живий, що і тепер він тріпотить крилами, і мені здавалося, що я його ніколи не доб'ю.

Я бив, бив і бив. Я збожеволів. Я бив, бив і бив.

Нарешті лють моя дійшла до останньої межі, і я відчув, що побороти шилохвоста не можу. Я переконався, що шилохвіст безсмертний і ніколи не злізе з мого ягдташа. Я переконався, що він завжди буде дивитись на мене своїм холодним чорним оком. Страх пройняв усю мою істоту. Це вже був той тваринний страх, що від нього тільки один крок до божевілля. Тоді я схопив рушницю й, покинувши човна, як безумний, кинувсь навпростець.

Там, де мені дозволяло болото, я біг до берега звичайним людським бігом, а там, де я загрузав мало не по пояс, я біг на четвереньках. На березі я був за якісь п'ять хвилин. Але коли я вискочив на дорогу й кинувся до села, на сході раптом метнулась вогняна блискавиця і, роздерши небо, потрясла озеро різким улюлюкаючим ударом грому. Тоді це більший жах охопив мене, і я вже не пам'ятаю, як добіг до села.

На другий день, коли вже сонце стояло височенько, я пішов до Ямки. В осоках, на східному боці, я побачив свій човен, а біля нього рибалку.

– Це не ваші тут причандали? – крикнув він мені, показуючи рукою на ягдташ.

– Мої, – відповів я. – Будь ласка, заберіть їх, а то йти з берега дуже грузько.

– Та тут ще лежить і качка... Боже мій, як її побито, – сказав селянин і похилився на борт.

«Ще б пак!» – подумав я і мовчки пішов до тієї затоки, що в неї мусив в'їхати рибалчин човен. – Ще б пак! – промовив я й замислився.

– На цьому я й кінчаю своє перше оповідання, – помовчавши, сказав добродій Степчук. – Друге оповідання теж про втечу, і я назвав би його «Бекаси». Отже, слухайте далі...

II. БЕКАСИ

«Гарячого сонячного дня бекас любить сидіти на степових болотах. Сидить він там дуже міцно і виявляє неабияку хоробрість. Ані пастушки, ані корови, що тут же топчуться біля нього, не лякають його. Більше того: у великій кількості саме в таких людних місцях він і буває».

Вищеподані спостереження про названу дичину можна зробити, звичайно, в тому випадкові, коли не взяти до уваги, що справа ходить не стільки про бекасинову любов, скільки про бекасинове нещастя. Як і всяка інша дичина, бекас любить саме «порожні» болота. Але, на жаль, таких боліт у наших краях так мало залишилося, що, шукаючи бекасиного полювання і найшовши його на якомусь напівсухому озері, засіяному чередою меланхолійних корів, принаймні молодий мисливець думає, що саме в людних місцях бекас і тримається.

Так багато років тому думав і я. І, думаючи так, я не тільки не шукав «порожніх» боліт, а навпаки: я ліз полювати саме туди, де мало не біля кожного «баранця», як сторож, стояла корова. Саме тому й того пам'ятного дня я вийшов зі своєю безкурківкою не кудись там на безлюддя, а до Сухого Лиману.

Це було приблизно о 1-й годині дня. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно. Всюди, хоч куди гляне око, тремтіли димки тендітного леготу. Золотий степ виблискував буйними хлібами. Там, де селяни зрізали жито косами й косарками та складали їх у копи, – там стояли одинокі вози і маячили самотні коні. Гарячі соняшники то тут, то там вишикувались в окремі ділянки й задумливо посихляли свої жовті голови. Над степом, в прозорому повітрі, ширяли хижакі. Зрідка то один, то другий із них блискавично кидався на землю й зникав у хлібах.

Я йшов по курній дорозі, не поспішаючи, бо духота і без моїх зусиль давала про себе знати: раз у раз я виймав хустку і витирав нею своє спітніле чоло. Я вже давно обминув останні вітряки, що досить далеченько відлетіли від села, але мені залишилося пройти ще добрих півтори верстви. Щоб не перевтомитися, я вирішив сісти на зеленому обніжкові й трохи відпочити.

На бекасів добрі мисливці ходять з не менш добрими собаками. Тільки з якимсь «польовиком» і можна всмак пополювати цю дичину. Я того часу хоч і мав пойнтерка, але, на жаль, погано дресированого,

так що ніяк не міг відважитись взяти його на відповідальну роботу. І, сівши на обніжок, я саме про «польовичка» й почав мріяти.

Раптом мій погляд упав на крапку в далеких хлібах. Не довго розглядаючи, я одразу ж пізнав у ній собаку.

– Собачка! – з сумом подумав я, маючи на увазі «польовичка» і зовсім не припускаючи, що саме про цього конкретного собаку в далеких хлібах мені і слід було подумати тоді. – Собачка!

Відпочивши трохи, я підвівся, поправив на собі ладівницю і знову помандрував по курній дорозі. На місці призначення я мусив бути за якісь кілька хвилин.

На Сухому Лиманові, коли я підійшов до нього, і справді паслася велика черда корів. Меланхолійні тварини, вгрузаючи по живіт у болото, рухались у різних напрямках, висмикуючи на ходу зелену травичку. По берегах болота картинно купчилились гуртки сільських пастишків. Зрідка то один, то другий із них з вигуком «а-гей!» скидав штанці і, кинувшись до якоїсь корови, нагонив її на краще пасовисько. Скрикнувши, вони мчались кудись своїм кривим льотом. Боятися, що хлоп'ята полякають мені всю дичину, не приходилось, бо я бачив, як тут же, на місце зляканих, козирили з голубої височини нові бекаси, і бачив, що козирило їх так багато, що тільки подавай і подавай набоїв.

Пастишки, уздрівши мисливця, завжди вважають за свій обов'язок збігтися до нього і, погомонівши з ним про дичину, про мисливський стан болота, попрохати порожній набій, сірничка чи то навіть папіроску. Скоро і біля мене були вони, скоро і ми розмовляли на різні мисливські теми.

Зі слів моїх юних співбесідників усе було добре: «баранців» як насипано, і навіть по деяких плесах зрідка сідають качки. Погано було тільки те, що відігнати корів від наміченого мною місця вони не хотіли. Набоїв порожніх я не мав, не мав, на жаль, і дрібних грошей, а папірос я ніколи не даю дітям. Але ще гірше було те, що (я лише тепер примітив це) корови перешкоджали моєму пострілові не тільки на наміченій мною бекасиній ділянці, а і взагалі на всьому озері. Вони так розповзлися по болоту, що не було жодного місця, де можна було б стріляти, не ризикуючи зачепити якусь теличку.

Це мені одразу зіпсувало настрої. Повертатися додому я не мав охоти, але й полювати на такому «затовареному» болоті теж було ризиковано. Захопившись, легко було синнути протом в якусь корову і – зовсім не легко було влучити в бекаса. Як би там не було, але я не втерпів і рішуче поліз у болото. Маневруючи між тваринами, я й не

помітив, як мало не добрів до протилежного берега. За весь цей час я тільки один раз вистрілив, хоч з-під ніг мені зірвалося не менш як штук п'ятдесят бекасів. Постріл був, як і треба було чекати, невдалий, бо в той момент, коли я брав рушницю «на скидку», шурхнув однією ногою в таке багно, що потім ледве-ледве з нього виліз.

«Ні, мені таки сьогодні остаточно не везе!» – подумав я і, набачивши горбок, зліз на нього трохи відпочити: піт градом лився з мого обличчя.

Це була та година гарячого літнього дня, коли сонце, зупинившись у зеніті, з такою енергією палить землю своїми вогняними проміннями, що тільки мисливці добровільно витримують його. І справді: крім корів і пастушків, що сонно поглядали на мене, я нікого поблизу не побачив. Степ був порожній, принаймні в поле мого зору тепер не попадали навіть ті селяни, що десь працювали в хлібах. Степ був до того порожній, що навіть якось неприємно було. І неприємно саме тому, що в цій глухій тиші, яка зрідка злегка подзвонювала своєю порожнечею, я, занадто емоційна людина, раптом ні з того ні з сього відчув якусь неясну тривогу. Я зараз не пам'ятаю, про що я думав перед тим, але я пам'ятаю, що це було якраз тоді, коли я страждав на неврастенію.

Мій зіпсований настрій ще більш було зіпсовано. І коли б я не побачив, що товар нарешті звільнив мені найближчу ділянку болота, я напевне тут же повернувся б додому. Тепер я зненацька дістав можливість знову брести по болоту, і я побрів.

З криком зірвався бекас і човником кинувся від мене. Я вистрілив.
– Єсть!

На цьому бекасі мені і слід було б скінчити своє полювання. Я повернувся б до села хоч і не в дуже гарному настрої, але, в усякому разі, і не в зовсім поганому. Та, на жаль, ми нічого не знаємо, що з нами трапиться в найближчому часі, і тому не завжди робимо те, що треба було б робити.

По другому бекасу я мусив стріляти за якусь хвилину в правий бік. Але саме в той останній момент, коли я ледве-ледве не потягнув курок, саме за якусь одну мить до мого пострілу я з жахом побачив, що переді мною не бекас, а один із юних моїх співбесідників, один із пастушків. Тепер мені ясно, як він попав під мою рушницю: праворуч була корова, що із-за неї він і пішов до мене. Але тоді я нічого не розумів, як не розумів, яким чином я затримав рішучого моменту палець на спускові.

Найжахливіше для мене в полюванні – це та мисль, що «на гріх майстра нема», і це останнє часто так отруєє мені найкращі хвилини, що я навіть зрідка думаю про свою, так би мовити, мисливську само-ліквідацію.

Уявіть же тепер, як на мене мусив вплинути той випадок, що про нього я допіру розповів. Вистріли я саме в ту мить, коли хотів вистрілити – і весь заряд моєї шістнадцятки пішов би в живіт хлопчачка. Отже, нічого нема дивного, що я, стримавши свій палець на спусковій в рішучий момент і відвівши трохи в бік рушницю, далі, в дальшу секунду, знижуючи свою шістнадцятку, відчув слабкість не тільки в ногах, але і в руках і машинально натиснув пальцем на «собачку».

Грянув постріл. І в ту ж мить я почув здаля страшений крик. Я зиркнув і побачив таку картину: в глибині озера збилась купа пастушків і метушилася біля одного, що кричав несамовитим голо-сом. Пастушки, що були по інших кінцях Сухого Лиману, теж почали збігатися до цієї групи.

Перша мисль, яка прийшла мені в голову, була така: смертельно поранив я хлопчачка чи легенько? Я подивився на «свого» пастушка. В його очах я побачив таку розгубленість, що одразу ж вирішив: «Смер-тельно».

– І все-таки не може бути, щоб смертельно, – тут же, втішаючи себе, заперечував я сам собі. – Кроків, здається, півтораєста, може, навіть двісті...

Заперечення вийшло неґрунтовним, тим паче, що я добре знав, що «на гріх майстра нема». Знову, отже, прийшлося припустити гірший випадок.

Я стояв серед болота й ніяк не міг рухнутися. Ноги мені буквально підкошувались, одного моменту мені навіть здалося, що я от-от зне-силію і впаду в багно.

Так пройшло, очевидно, не менш, як хвилини дві. Нарешті я очу-тився. І тоді ж, озирнувшись навкруги та побачивши, що поки що біля Сухого Лиману нема жодної дорослої людини, побачивши також, що поранений мною хлопчачка віддаляється з кількома своїми товари-шами до села, я енергійно заступав до берега.

Ви гадаєте, що я рушив на допомогу до своєї випадкової жертви?

Нічого подібного! Я рушив у зовсім протилежний бік. Я так розгу-бився, що не найшов іншого виходу, як тікати від проклятого місця.

Ця утеча була багато ганебніша за першу утечу, за утечу від шило-хвоста, але в моєму становищі людина (підкреслюю – людина!), очевидно, і не могла б інакше зробити.

Вискочивши на берег, я кинувся без дороги в степ. Я хотів іти дуже швидко, я хотів мчатися, але свідомість, що моя швидка хода може звернути чийсь увагу, – ця свідомість примушувала мене якось так цікаво іти, що я йшов то мало не зупиняючись, то роблячи саженні кроки.

Порожній степ у ці хвилини для мене зовсім спорожнів. Глуха степова тиша передзвонювала таким гнітючим передзвоном, що можна було збожеволіти. Я вже нічого не чув, я відчув тільки, як гарячі краплі сонячних променів боляче крапали на мою голову і як у грудях мені, якраз коло серця, пересувався якийсь величезний камінь. Ні голубого неба, ні димчатих лісів на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вигоні – нічого я не бачив. Куди я йшов – я й зараз не знаю. Куди б я прийшов – я теж не знаю. Можна припустити навіть, що я, тікаючи від самого себе (а я таки, очевидно, тікав саме від самого себе), міг би збожеволіти, можна ще щось припустити. Але події (я говорю події, бо тоді я тільки гіперболічно міг мислити) – ті події, що раптом пересікли мені шлях, знову очутили мене.

– Дя-а-дю! – раптом почув я за собою голоси кількох пастушків.

Діти, що за браком дорослих, взялися затримати стрільця-вбивцю, вже наздоганяли мене. Частина повела свого пораненого товариша до села, а ці, очевидно, вирішили доти ступати за мною, аж покидесь ми не здибаємо якогось селянина. Це мене не тільки глибоко схвилювало, але й вивело з того стану душевної порожнечі, що в такі моменти і саме таких людей, як я, і приводять до божевільні. Допіру мій інтелект зовсім не функціонував, допіру я буквально нічим не відрізнявся від якогось ідіотика, – тепер мені мислі заметушилися в голові, і я відчув себе цілком живою людиною. Я вже напружено обмірковував становище, в яке я попав, дякуючи нещасливому випадкові, і я вже шукав виправдання своєму вчинкові.

– Дя-а-дю! – знову почув я за собою голоси тих же пастушків. – Дя-а-дю!

Я не повертався. Я вдавав, що я не чую ніяких голосів і йду собі своєю дорогою так, як йшов до цього часу: трохи поспішаючи. Хай вони принаймні поки що думають, що я нічого не знаю. Припустимо, я трохи глухий і трохи короткозорий. Відкіля ж мені відомо, що я підстрелив пастушка? А тим часом я все-таки хоч і поволі, а буду прискорювати свою ходу – доти буду прискорювати, аж поки не надумаю, що мені робити. Погано тільки, що от сонце не дає мені спокою! Ці гарячі краплі таки, мабуть, проб'ють мені череп.

І я поволі прискорюю крок. Я прискорюю, бо, не бачачи хлопчаків, я ясно відчуваю, як вони хутко наближаються до мене. Але куди ж я дивлюсь? Що я думаю? Хоч це й дивно, а дивлюсь я на синю полосу лісу і на тендітні димки леготу, і думаю я не про те, як мені вийти із трагічного становища, а про те, що і ці димки, і цю синю полосу над далеким лісом на горизонті я вже ніколи не побачу так, як її бачив годину тому, і мені стискається серце, і я почуваю страшний біль.

А втім, ці мої останні думки скоро зникають, бо пастушки знову кличуть мене.

– Дя-а-дю!

Коли б не ці дитячі голоси, я вже зупинився б і, зупинившись, спитав би, чого їм треба від мене, я сказав би їм, що я по суті зовсім невинний, що я багато більше за їх страждаю, що вони не мають жодного морального (морального!) права гнатися за мною. Але що я скажу цим дітям? Що я їм скажу?

В ці хвилини я дуже шкодував, що за мною женуться не дорослі, а маленькі і зовсім фізично не страшні паступки. І тим більш шкодував, що мені вже соромно було тікати від дівчорі, що почуття ніяковості за цю втечу щодали, то більше ображало мою людську гідність.

Пам'ятаю, переді мною на мить постала така картина: з болота зривається бекас, і, зірвавшись, він раптом з криком зникає десь у голубих просторах. Бекас маленький, непомітний, і всі бекаси маленькі, непомітні. Причайлись вони по закутках боліт, як уламки великого ілюзорного щастя. Але в цей уламок треба обов'язково поцілити, інакше попадеш у корову, а ще гірше – хлопчака. Тоді буде біль, і затюкають тебе навіть діти.

– Дя-а-дю! – знову почув я за собою голоси пастушків. – Дя-а-дю!

Я вже далі не міг терпіти. Я далі вже не міг тікати. Я раптом зупинився й мужньо вирішив поговорити з хлопчачками. Боятись дітей тут, у порожньому степу, мені й справді не приходиться, а знати, в чому справа, хоч би для того, щоб краще зорієнтуватися – зовсім не погано. Припустимо, я вирішу тікати – хіба ж діти зуміють стати мені на перешкоді?

Пастушки нарешті підійшли до мене. Це були хлопчачки, дуже маленькі. Найстаршому я одразу ж дав не більше, як дев'ять років. Позираючи на «дядю» з-під лоба, як це роблять сільські діти, вони оточили мене й мовчали.

– Чого вам треба від мене? – в розпунці промовив я.

– Дядю, вбийте собаку! – раптом сказав один з них.

– Собаку? – здивовано спитав я і тут же відчув прилив до серця тваринної радості. – Якого собаку?

– А того скаженого, що покусав Грицька!

Того скаженого, що покусав Грицька? От тобі й маєш! Тільки тут я зрозумів, що не від шроту мого кричав один із пастушків, коли я вистрілив, тільки тут я збагнув, чого гналися за мною хлопчачи, і тільки в цей момент я згадав того собаку, що метушився по степу, коли я йшов до Сухого Лиману.

«Боже мій, яка ганьба, – подумав я, і сором пройняв усю мою істоту. – Замість того, щоб допомогти дітям, я тікав від них, як найгірший злочинець. Боже мій!»

Що ж далі? А далі я мусив якомога скоріше спокутувати свій гріх. Я негайно кинувся в той бік, де мусив блукати скажений собака, але, кинувшись, я тут же зрозумів, що нема мені спокути за цей вчинок не тільки тут, на землі, але й там, на легендарному небі. І я притишив ходу.

«Такі вчинки, очевидно, не замолюють, – подумав я, – а вияснюють. Хіба я, скажімо, винний, що я саме так робив, а не інакше? Хіба десь у іншому місці не точнісінько так полюють, полювали чи, може, будуть полювати мої колеги, – поети тендітного леготу й синіх країв далекого привабливого горизонту, хіба, хіба, хіба?.. Очевидно, від прекрасної Маргарити до хама і циніка Фердищенка тільки один крок. Саме в цьому і... не моє виправдання, а нерозгадані загадки на путях до далекої, невідомої і, безперечно, прекрасної людини».

... – Я скінчив і друге оповідання, – коротко кинув добродій Степчук. – Чи не маєте охоти вислухати й третє?

– Будь ласка! – сказали ми і подали йому традиційну люльку оповідача. – Будь ласка, шановний добродію!

– Коли так, – промовив добродій Степчук, – то набирайтесь терпцю ще на кілька хвилин. Своє третє оповідання я назвав би «Вовк».

III. ВОВК

Nomo homini lupus est.

Я ніколи не відмовляюсь поїхати на облаву, коли знаю, що її добре організовано. Я кажу – не відмовляюсь, бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра, та ще й на облавах, стріляти приходиться дуже мало. Правда, це не значить, що в наших краях повиводились зайці, лисиці

тонцо – в перші роки після громадянської війни навіть вовків не бракувало нам, це значить, що звіра в нас не так багато, скажімо, як качок чи то бекасів, і це значить, що на облавах мисливців буває більше, ніж дичини.

В останніх числах жовтня мене сповістили, що в Чугаївському лісі призначено на неділю облаву. За тих років у цьому місяці можна було бити і лисиць, і зайців, але і за тих же років на облавах їх полювати заборонялося. Отже, облаву треба було мислити тільки як облаву на вовків. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взялися за цю справу, я міг підтримати, як то кажуть, компанію й вирушити до 272 роз'їзду.

У Чугаївці, в найближчому до облави селі, ми були вночі, а коли рушили до лісу, то вже починався невеселий осінній світанок. Холодне сонце впливало з-за обрїю біля лісових озер, що на них я й мої товариші полювали на качок, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загони. Хвилювали нас тільки думки про гучків-селян. Хоч вовки і дуже тривожили околичні села, хоч мешканці цих сіл і скаржились на звіра, хоч вони завжди й закликали мисливців допомогти їм у боротьбі проти вовків, але коли ті ж такі мисливці приїздили і заявляли, що без гучків полювання не можна організувати, то мало не кожний селянин вважав за свій обов'язок якось ухилитись від участі в облаві. Одним словом, я вже на цей раз побоювався, що околичні села не дадуть нам потрібної кількості людей і що з нашої непогано організованої облави все-таки нічого не вийде.

Що глибше ми посувалися в ліс, то менше ставало озер і то легше було озиратися навкруги себе. Озера, скажімо, ще місяць тому мали дуже привабливий вигляд, а тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітливому фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насідали сумні думки. Але й зменшення багна не могло добре не вплинути на наш вразливий і привередливий зір. Словом, коли нам загадочилась суха лісова доріжка і коли, нарешті, наші коні покинули булькотіти в брудній рідині, ми всі з полегшенням зітхнули.

Я їхав на останній підводі з трьома другими товаришами. Спершу розмова не клеїлась: усім нам ще хотілось спати і кожний із нас потроху дрімав, але потім, коли осіннє сонце забігало по лісових кварталах і соромливо почало ласкати дерева своїми безсилимими проміннями, ми таки трохи очутились і почали перекидатися словами.

– Як хочете, а я все-таки думаю, що і тут не без лавочки! – мало не в десятий раз за дорогу кинув наш гостроголовий товариш.

На полюванні, як і в житті, єсть такі люди, що завжди з чогось незадоволені, завжди буркотять, завжди когось у чомусь запідозрюють. Цим людям важко догодити. Зробіте так – вони незадоволені, зробіть інакше – вони ще більше незадоволені. І в тому, і в другому випадкові вони в вашу щирість ніколи не вірять. Навкруги цих людей завжди вештаються «хами, злодії й сукини сини», що здібні лише на «лавочку». Можливо, ці люди й мають рацію так думати про своїх ближніх, але вони не мають ні рації, ні права отруювати отрутою своїх часто безпідставних підозрінь наші найкращі хвилини. І особливо, скажу я від себе, хвилини полювання. Я давно вже знав гостроголового і на цей раз, раптом вирішивши припинити його ідіотські й нудні балачки, сказав:

– Ви, товаришу, завжди дуже часто згадуєте якусь там «лавочку». Згадуєте ви її й сьогодні. Згадуєте її з самого ранку. Але що ви маєте на увазі, я досі так і не збагнув.

Гостроголовий пильно подивився мені в очі. Він так пильно подивився своїми не менш гострими, безперечно розумними й надзвичайно хитрими очима, що я ніяк не міг його не зрозуміти: він уже й мене підозрював у цій-таки «лавочці».

– В чому справа, ви питаєте? – кинув до мене в'їдливий мисливець. – А ви як... і досі не догадались?

– Коли б я догадався, – спокійно сказав я, – очевидно, не питав би вас.

Гостроголовий нервово крутнув головою і, ображений, повернувся від мене. Один із двох моїх мовчазних товаришів несподівано посміхнувся. Посміхнувся він, можливо, з якогось зовсім іншого приводу – з того приводу, що ніякого відношення не мав до моєї розмови з гостроголовим, але останній вмить підхопив цю посмішку й кинув:

– Кому-кому, а вам я б уже й зовсім не радив підтримувати цю публіку. От нате вам хрест і бог (він перехрестився), що на наші номерки вовк ніколи не вискочить.

Пророк мав рацію турбуватися, що йому не пощастить не тільки не вбити вовка, а навіть і стріляти в нього. Але він не мав рації думати, що його невдача (коли вона буде) є робота чиєїсь злої волі, а не випадку, бо з такою ж точнісінько турботою їхав на облаву кожний із нас, тридцяти трьох мисливців. Вовк, коли його наженуть, не всюди вискакує, де б хотілося тому чи іншому мисливцеві, вовк має свої

улюблені місця на узліссі, що через них він і вибігає в поле; ставши на ці місця, завжди будеш стріляти звіра, але для того ж, щоб попередити зловживання з боку наших організаторів, ми й будемо тягти номерки, для того ж і номерки нами придумано, щоб не було з боку невдачників нарікань і підозрінь.

– Так ви кажете, – промовив я до гостроголового, – що на ваш номерок вовк ніколи не вискочить?

– Авжеж.

– А чому ж він не вискочить?

– А тому що «лавочка».

– Почекайте, – вже обурено кинув я. – Яка ж тут може бути «лавочка», коли все залежить від щастя, від того, який номерок вам пощастить витягти?

Але мій співбесідник не вгомнявся: ніяк не аргументуючи своїх безпідставних підозрінь, він то таємниче кивав кудись головою, то знову щось настирливо буркотів про ту ж таки «лавочку». Я не втерпів і сказав:

– Знаєте що? Я і справді думаю, що тут «лавочка», тільки «лавочка», так би мовити, навпаки.

Гостроголовий, двоє других моїх товаришів й візниця зиркнули на мене.

– Так, так! – сказав я. – «Лавочка» навпаки. Я певний, що ви навіть і в тому випадкові не будете стріляти, коли вовк і вискочить на вас.

Ці мої останні слова озадачили всю підводу: мовляв, як розуміти мене? Тоді я поспішив з'ясувати. І, з'ясувавши, я заявив, що гостроголовий або зразковий боягуз, що, побачивши вовка, замість стріляти в нього лізе на дерево, або дуже поганий стрілець, що навіть у вовка не зуміє влучити, саме тому на його номері вовк, побувавши, все-таки ніколи й не буде.

– Так, так, – сказав я. – Ви завжди будете жалітись, що на вас вовк не вискочив.

Я скінчив і переможно подивився на вже кілька років мені нелюбому мисливця. (До речі – решта моїх товаришів, що сиділи на нашій підводі, не втручалися в суперечку: вони добре знали гостроголового і його крутий норів, і вони не мали охоти сперечатися з ним.) Пророк зневажливо і зі злістю подивився на мене й мовчки сплюнув. Сплюнув і я і, сплюнувши, раптом відчув величезну потребу остаточно знищити цю неприємну людину.

– Так, так, – сказав я. – Ми, коли хочете, будемо прохати товаришів, щоб вам дали найкраще місце, саме таке, що по ньому вовк ніяк не може не пройти.

– А я от не хочу, щоб ви прохали за мене, – нахабно перебив мене гостроголовий, – я стану тільки там, де мені припаде стати.

– Там, де припаде стати? – уже вчепився я. – Цього ніколи не буде! Я обов'язково мушу прохати товаришів. Я таки зроблю так, щоб вас поставили на найкраще місце. Треба ж, нарешті, розшифрувати вашу «лавочку».

Ні я, ні мій співбесідник, ніхто з нас не вірив, що «ми» будемо когось прохати, що, нарешті, хтось зверне увагу на «наше» прохання і пожертвує найкраще місце, але в той же час і я, і мій співбесідник, і всі ми також і вірили, що «ми» будемо когось прохати, що хтось зверне увагу на «наше» прохання та пожертвує найкраще місце. І ця неясність по суті неясної інтриги так захопила принаймні мене, що я готовий був сперечатися аж до початку облави.

Але гостроголовий уже мовчав і тільки з колишньою злістю зрідка поглядав на мене. Треба думати, що не тільки мені, а й моєму співбесідникові зараз кипіло на душі. І треба припускати було, що герць між нами хоч і не відбувся, але, безперечно, в скорому часі відбудеться.

Ми вже були на узліссі тієї ділянки лісу, що на ній мусила розпочатись облава. Наші підводи зустрів єгер-вовчатник, що тут же подбав розвіяти наші сумніви й турботи: гучків виїде з околичних сіл чимало, так що, мовляв, облава мусить відбутися на славу. Прапорці з того боку, де не буде мисливців і де можуть прорватися вовки, вже вішають, і можна гадати, що за якісь півтори години облава зашумить.

Наші організатори пішли намічати номери. Вирішено було, щоб номер від номера був приблизно на 60 кроків. За якийсь час ми вже тягли жеребки.

Своїє загрози, цебто прохати товаришів віддати найкраще місце гостроголовому, я не реалізував, але, витягнувши номера, я побачив, що мені судилося стати на вовка якраз поруч із гостроголовим. Це мене, з одного боку, зло звеселило (я ж тепер мав цілковиту можливість простежити за своїм «приятелем» до кінця), але з другого – трохи, буду говорити правду, й стривожило (хіба не бувають нещасні випадки на полюванні? Чим ти доведеш, що такий-то такого-то саме нарочито вбив?). У всякому разі гострота найгостріших моментів облави ще більше загострилась, а цього мені – і тут не буду критися – тільки й треба було: хіба ж то полювання, коли не пощастить як слід похвилюватись?

Осінній ліс справляє на мене дуже сильне враження. Не можу я спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стоси пожовклого листя падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до речі, стояли і за тих нам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осені, коли по кварталах молодняка то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск, і душу починають тривожити піжні, вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави. На жаль, оптимізм нашого егеря-вовчатника не знайшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мушили почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

Я ще досі нічого не сказав вам про гостроголового, що мусив стояти в 60 кроках від мене. Але це я зробив нарочито. Звичайно, я весь час відчував його близьку присутність біля себе, але я тільки тоді згадав про нього, коли, добре настоявшись на одному місці, я побачив, що короткий осінній день погасає і облава от-от розпочнеться. Я тільки тоді покинув відгошити думки про нього, коли мені раптом здалося, що хтось із гущавини націляється в мене. Я зиркнув у той бік і побачив: гостроголовий йшов на ріг свого номера... і справді бере мене на «мушку».

– Чи ви не збожеволіли? – скрикнув я глухо (голосно на номері я не мав права кричати). – Куди це ви рушницю направляєте?

– Як куди? – відповів він мені теж глухо. – Я націляюсь у того вовка, що його хочу обов'язково вбити, в того вовка, що його, зі слів ваших, я не менш обов'язково злякаюсь.

– Це дуже добре, що ви хочете вбити вовка, – промовив я роздратовано, – але, будь ласка, залиште мою голову в спокою і ловіть на мушку якийсь пеньок, скажімо.

– Я саме пеньок і ловлю, – кинув неохайно гостроголовий. – Он той, що стоїть недалеко від вас. То вам просто здається, що я націляюсь у вашу голову.

Він, безперечно, брехав. Пеньок і справді стояв недалеко від мене, та тільки я ж добре знав, яке має бажання цей «симпатичний» стрілець: підстрелити мене, і тому, йому зовсім не повіривши, я поспішав стати так, щоб стовбури двох величезних дубів цілком сховали мій тулуб

від ока гостроголового. Такі люди, як гостроголовий, ніколи не дарують тим, хто їх так чи інакше образив (а я ж його таки образив), по-друге, гостроголовий дістав у свідки свого поведження на облаві таку неприємну особу, як я, цебто таку, яку він ніяк не хотів мати. Як же тут не тривожитись і не ховатись за стовбури?

А втім, таке становище мені і подобалось. Сьогодні в мені прокинулось таке непоборне бажання якось насолити цьому мисливцеві, що я, побоюючись попасти під шріт свого сусіди, все-таки вдячний був фортуні, що вона поставила мене на цьому місці.

– Ала-ла! Ала-ла! – раптом здалека донеслось до мене.

Облава почалася. Виходить, що селяни хоч і з великим запізненням, а таки прителіпались на полювання. Наш єгер-вовчатник уже вів їх в атаку.

– Ала-ла! Ала-ла! А-ла-ла!

Мовчазний, безголосий ліс зашумів тим тривожним шумом, що його можна чути тільки на облавах, тим шумом, що примушує мисливські серця колотитися й завмирати, як на пожежі. І справді, ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх послали в гущавину гучки, ці підвивання єгеря, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей таємничий тріск, що раз у раз доносився з глибин лісу – все це утворювало таку обстановку, що, мабуть, тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно. І справді: за якісь кілька хвилин – на тебе піде з лігва зацькований вовк, і ти, зустрівшись із ним віч-на-віч і не знаючи, як він буде поводитись із тобою (чорт його знає, може, й кинесться на тебе!), мусиш негайно так стріляти, щоб обов'язково поцілити в нього. Не влучити в вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві – це значить зробити з себе сміховисько на цілий вік. Це така ганьба для мисливця, що навіть при одній мислі про таку невдачу виступає піт на чолі.

Та я все-таки, повірте мені, не хвилювався. Хоч як це дивно, але я не хвилювався... саме вищезгаданим хвилюванням. Серце мені колотилося з зовсім інших причин. Я думав про свого сусіду. Я, як задержуватий хлопчисько, думав про помсту. Гостроголовий стояв на такому номері, куди вовк ніяк не міг вийти. (Номер його лежав у невеличкому яркові, що тягнувся з гущавини лісу.) Але, з другого боку, я певний був, що мій сусіда, почувачи на собі мій же таки погляд, так нервується, що, вийди на нього вовк, він обов'язково «промаже». У всякому разі, я певний був, що в такому стані він навряд щоб влучив у серце чи то в голову своєї жертви. А цього мені й треба було. Я тут же

наздогнав би своїм пострілом звіра, і, таким чином, зробив би з гостроголового сміховисько на його цілий вік.

Я визирнув із-за дуба й подивився на те місце, де стояв мій сусіда.

– Ах ти сукин син! – промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково налякав би сторожкого зацькованого вовка). – Ах ти стерво гостроголове!

Рудий капелюх мого сусіди і тепер визирав з-за куцця, а ствол його рушниці і зараз націлявся в мою голову. Гостроголовий, мабуть, рішуче постановив підстрелити мене.

– Ах ти сукин син! – ще раз промовив я і, сховавшись за стовбур, потопив свій зір і слух у гущавині.

Кільце гучків вужчало. «Алалакання» й підвивання що далі, то більш голоснішали. Гучки наближались до генеральної лінії, до мисливців. Уже спалахнуло декілька пострілів, уже я бачив двох вовків, що, десь прорвавшись, як божевільні, мчались по полях. Уже (я подумав), коли якийсь вовк буде йти на мене чи то на мого сусіду, він пройде не пізніше, як за кілька секунд.

І я не помилюся: ці секунди раптом прийшли. Кроків за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, – запамотіло осіннє листя й зацькований вовк, витикнувшись із гущавини, зупинився якраз між мною і моїм гостроголовим сусідою. Я притиснув ложку до плеча.

Звір був не із тих, що легко даються в руки. Вовк був, очевидно, дуже досвідчений, і тому, озирнувшись навкруги, він обережно й потишеньку почував до куцця гостроголового. Це був величезний материй вовк, саме із тих вовків, що, зарізавши, скажімо, теля, легко мчаться з ним до лігва. Це був могутній прекрасний екземпляр.

Була велика спокуса вдарити на нього картеччю, але я все-таки не вдарив. Я все-таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму гостроголовому, загодя передчуваючи, що він вовка не зупинить, і тільки другий взяти собі.

Прекрасно!.. Але що ж мій сусіда робить? Треба ж, нарешті, зирнути й на нього. Треба ж подивитись, як він буде валити звіра. І я знову визирнув з-за стовбурів, але й на цей раз – мільйон чортів і одна відьма! – я примушений був враз відкинутись назад: вищеназвана рушниця й тепер націлялася в мою голову.

«От сукин син! – подумав я. – Він навіть не звертає уваги на вовка, він навіть у цей рішучий момент хоче похвалитись своєю упевненістю і, бачачи, що вовк іде прямо на нього, не поспішає з пострілом... От сукин син!»

А втім, «сукин син», очевидно, постановив до кінця знищити мене, бо пройшло ще кілька секунд, а пострілу все-таки не чути було. Пройшло, нарешті, ще і ще кілька секунд, але й тепер сусідова рушниця мовчала. Мене охопив нервовий дріж. Мені прийшла думка, що гостроголовий збожеволів, і потім, я бачив, що вовк пройде біля нас ніким не зачеплений. Я в розпучі схопив себе за волосся. Залишалось мені тільки одне: якось непомітно долізти до другого куща і лише відтіля стріляти в звіра. Я так і зробив. Пильнуючи не попасти в поле овиду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листях...

І я мав рацію саме так зробити. Я таки ще раз побачив вовка, він уже був від мене кроків приблизно за 400, цебто поза можливостями моєї рушниці, але я мав задоволення ще дещо побачити. Це «дещо», що було на номері мого сусіда і що так мене обурило... було почепленим на сучок капелюхом і звичайнісінькою собі палицею, направленою на мій номер.

Я кинувся до місця свого сусіда. Там уже нікого не було. Але, крім капелюха і направленої на мій номер палиці, я найшов ще в кущах записку. От що написав гостроголовий:

«Залишаю вам свій старенький капелюх і прошу на мене не гніватись. Те, що нам дісталися добрі номери – це, безперечно, “лавочка”. Але я з неї все-таки принципово не хочу користатися і тому паняню додому. Бажаю вам успіху».

Я схопив себе за волосся й в розпучі похилився на дерево. Ця записка так обурила мене, що я вже не знав навіть, саме чому така розпука стиснула моє серце – чи тому, що я випустив із рук прекрасного матерого вовка, чи тому, що гостроголовий зумів перемогти мене таким аляповатим, мамуловатим прийомом.

– Ах ти сукин син! – у безсилій злobie прошепотів я й, до божевілля обурений, почулав на голоси, що вже метушилися біля підвод. Облава скінчилася, й мисливці зносили трофеї. – Ах ти сукин син!

Уявіть же тепер, в якому настрої я повертався додому, коли ми знову проїздили сиротливі озера з поріділими комишами і коли раптом невеселий лісовий ландшафт закутало в мжичку дрібного осіннього дощика.

ОПОВІДАННЯ ПРО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА

Мало не оповідання про те, як в кінці 1929 року Степана Трохимовича стривожив селянин Кліщ і як нарешті стривожений Степан Трохимович придбав собі помічника.

Полустанок. З робітничого поїзда виходить і Степан Трохимович. Осіння степова елегія. Степана Трохимовича зустрічає ідилічний жучок.

– Хто до Кармазинівки? – поцікавився попередливий кондуктор і, зачиняючи одне із вікон, поінформував: – Зараз будемо дома... сметанку шамати.

– Спершу верст сім посьорбаєш киселю, – подав був хтось репліку і – змовк, бо робочий поїзд, вискочивши з лісу, раптом затормозив і повільним ходом став наблизатись до полустанка.

Все заметушилося: розштовхуючи ліктями натовп, посунулись до виходу з порожніми кошиками спекулянтки, поскакували зі своїх місць похмурі дядьки, рушили робітники з клунками. За якусь хвилину поїзд зупинився – і всі ці пасажири з шумом і лайками (лаялись, звичайно, задерикувати й нахабні спекулянтки) висипали на порожній перон полустанка. І в той час, коли поїзд, простоявши мить, поспішив до дальшої зупинки, вимахуючи хвостом чорного диму, його недавні пасажири були вже в степу: спекулянтки й похмурі дядьки їхали спеціально командированими до них підводами, робітники ж, розбившись на групи й одиночки, то наздоганяючи підводи, то відстаючи від них, пішки протягували віддалення між собою й осиротілим полустанком.

Стояла тепла глибока осінь. Хліба давно вже лежали на клунях, і на голій блідо-золотій стерні не видно було навіть гречок. Якийсь місяць тому в цей час сонце трималося ще досить височенько, тепер воно гулилося до останньої своєї межі й от-от мусило зникнути за обрієм відмленою фіолетовою кулею. Порожні були й надземні простори прозорого осіннього повітря. Тільки зрідка то тут, то там фаркали сиротливі кібці, але й вони недовго тішили погляд: козирнувши крилом, пугиці погасали в далеких низинах.

А втім, степова зажурна елегія нікого не тривожила: не тривожила тих, хто її не помічав, не спадала сумом й на спостережливе око: голубувату просторінь осіннього степу насичено було здоровим, бадьорим повітрям, і дихати було на подив легко і вільно.

Степан Трохимович плентався позаду всіх. Плентався, спираючись на посошок і енергійно вимахуючи лівою рукою. Іноді він на мить зупинявся і, вийнявши хустку з кишені, витирав нею піт з лоба, тоді віддалення між ним і рештою ще більш зростало. Це нервувало Степана Трохимовича, й він, напруживши всі свої сили, прискорював крок. Але даремно: віддалення не скорочувалось і скоро Степан Трохимович мусив сам залишитися в степу.

...Дивні діла твої, часе! Нічого тобі не болить, відчуваєш себе цілком здоровим, ноги тобі, як і тридцять років тому, міцні, мускулясті й швидкі, груди вільно дихають, очі ніколи не схиблять, навіть ввижається іноді, що ти й в деталях точнісінько такий же, як і ті ж таки тридцять років тому, і – раптом – нічого подібного! «Все це омана», – спадає на думку тобі, і тоді ти бачиш, що все далеко не гаразд. Далеко не все гаразд: і руки, і ноги, і груди – все вже тебе трохи зраджує.

Старий коваль, загубивши нарешті надію наздогнати своїх молодших товаришів, зупинився біля квартального стовпчика, знову витер хусткою лоба, положив кошика на землю й, опершись спиною на деревину, замислився.

Полустанок ледве маячив вдалині, й поруч його уже блимав огонь семафора. На степ поволі насувалась осіння ніч, і вже десь бігли холоднуваті вітерці. Небо синішало, рожева пляма на заході танула й затягувалася в матовий димок вечірнього присмерку. Степан Трохимович зиркнув у бік полустанка.

...Воістину дивні діла твої, часе! Чи ж тоді тут горів семафор? Чи ж тоді тут поїзд зупинявся? Саме тоді, коли Степан Трохимович, зневирившись у своїх здібностях конкурувати з Гривенковою кузнею, пішов на завод? Крім будки залізничного сторожа – не було тут буквально нічого! А хіба тоді, крім Степана Трохимовича, ще хтось їздив до гóрда? Ну, їздив урядник, їздив учитель, словом, їздив дехто з інтелігенції, їздив, правда, по крам і Онучка – а ще хто? Вісімнадцять верст до станції – це тобі не іграшки, це тобі не сім до полустанка. Вийдеш, бувало, за Кармазинівку, станеш посеред степу, а навкруги темнота, а навкруги багно, тільки вовків і бракує. Та йти треба, і йдеш. Ідеш, аж поки заблимають десь огні й загавкають собаки. Не було тоді супут-

ників!.. А тепер? Тепер вагонів з два набереться людей, і так кожного дня. Тепер одних робітників їздить не менш, як чоловік із вісімдесят. Тепер не той час!

Степан Трохимович підвівся, забрав з землі коншика й далі заступав до Кармазинівки. Він не поспішав: перекопавшись, що йому й на цей раз не пощастить наздогнати подорожників (і підводи, і групи робітників давно вже зникли з очей старого коваля), він пішов поволі. Пішов поволі й тому, що поспішати йому не треба було, й з якихось інших причин: завтра на роботу не виходити, а дома, коли й повернеться щось зробити, то все одно тягнись по каганець, бо дні тепер не ті, і сонця на своєму дворішці, приїхавши з заводу, не застанеш.

Степ посувався назад, на синьому небі заметушилися поки що неясні зірки, полустанок зовсім зник з очей. Дорога вужчала, і вже вирисовувались силуети вітряків. Скоро Степан Трохимович входив у село. Назустріч йому вийшла телиця й замукала до нього. Старий коваль, упізнавши в ній Онуччину (про Онучку див. далі), ніжно одігнав її кошиком і звернув на свою вулицю.

...Що треба сьогодні зробити? Треба нарубати хмизу, перенести решту снопів до клуні, ну й, врешті, написати листа до Ванька. Правда, від нього щось довгенько ні слуху ні духу, але на те ж він і відповідальний робітник! Треба відповісти й Мар'янці: треба, щоб приїхали до Кармазинівки, а то й справді чортзна-що: і онуки єсть, і не бачиш їх. Особливо приємно було б похвалитися доньчиними малятами. Та й сином та донькою не гріх було б попишатися: таких дітей в Кармазинівці не знайдеш! І не тільки попишатися, але декому й носу втерти. Степан Трохимович добре знає думки своїх ворогів (в кого їх нема: ворогів?), вороги напевно думають, що його діти рішуче від нього відцуралися. А хіба це так?

...Що ж завтра треба зробити? Завтра треба причепурити Маньчине помешкання і підложити їй свіжої соломи. Треба сходити до сільради й поговорити з приводу податку: Степанові Трохимовичу здається, що писар трохи приписав йому. Треба... А втім, ранок від вечора мудріший і завтра буде видніше, де бракуватиме його рук чи то його ж таки голови.

Старий коваль підходив до свого двору. Ставши біля воріт оглянув хазийновитим оком паркан (нещодавно хтось вирвав одну дошку і тепер на місці старої стояла нова), кинув погляд на свій чепурненький будинок й одчинив хвіртку. Жучок, низенький собака, кинувся до

нього із дзвінкою собачою брехнею, але, пізнавши господаря, радісно заверещав і, вимахуючи хвостом, став підскакувати й ловити в свої собачі поцілунки руки Степана Трохимовича.

– Почекай, Жучку, почекай! Зараз винесу їсти! – сказав Степан Трохимович і ласкаво потріпав собаку по спині: в голосі старого коваля, як і завжди, бринів спокій урівноваженої й цілком задоволеної життям людини.

На ганкові Степан Трохимович на мить затримався: зиркнув на синє зоряне небо (мовляв, чому це нема молодика?), оглянув дворище й тільки тоді пішов до хати. Йому й на думку не спадало, що завтрашній день несе йому надзвичайні турботи, турботи, що їх він ніколи не знав і що віднині не раз розріжуть йому серце вогнем неможливого болю.

2

Зустріч з Явдохою Гарасимівною. Коротенька розмова. Старий коваль вважає себе за революціонера. Явдоха Гарасимівна інформує чоловіка, що заходив Кліщ. Степан Трохимович думає про Кліща.

На порозі старого коваля зустріла Явдоха Гарасимівна. Зустріла так, як багато років до того зустрічала: витираючи рукавом губи й тут же поправляючи скатертину на столі.

– А я вже думала, що ти в городі заночував, – сказала вона. – Чого ж це так пізенько? Сусідові хлопці давно прийшли.

– Та то ж хлопці! – посміхнувся старий коваль і положив кошика на лаву. – Хіба й досі визнаєш мене за парубка?

– Парубок не парубок, а на вечорниці, мабуть, і зараз пішов би... – Явдоха Гарасимівна трохи помовчала й запитала: – Борщ будеш їсти?

– А звісно, насипай!

Степан Трохимович скинув з себе робочий одяг, взяв у скрині сорочку та штани й надяг їх. Далі підійшов до вимивальника й вимив собі добре руки. Потім він сів до столу.

За столом старі розповідали один одному новини: коваль – новини заводські, ковалиха – новини сільські. Більш говорила Явдоха Гарасимівна. Говорила вона лагідно й хороше, і саме так, як хотілося Степанові Трохимовичу. Дійшовши, наприклад, до інформації про настрої серед деяких селян, жінка з обуренням відзначала тих людей, яким не до смаку сучасний радянський лад.

– Так, так! – підтакував старий коваль. Йому приємно було, що не тільки він, але й Явдоха Гарасимівна децю знає з більшовицької політики й ніколи його не оскардять темним невіглаством, – його, людину, так би мовити, революційно-позапартійну.

За революціонера старий коваль завжди себе вважав. Правда, великих заслуг за собою він ніколи не знав, але чи ж не він, скажім, в тому ж таки 905-му році виходив на барикади? Чи ж не він демонстрував зі своїми товаришами по вулицях стривоженого міста? Правда, на барикадах йому не прийшлося битись (в той день сутички не було, а на другий – він поїхав до Кармазинівки), але чи ж не його потім тягали по поліційних участках?

Те ж саме можна сказати й про 917-й рік: більшовиком він не був (просто мало був поінформований), не брав активної участі в громадянській війні (власне – з гвинтівкою, скажім), але чи ж співчував він хоч би тим же соціал-зрадникам? Ніколи! Щодо білої гвардії, то він її також ненавидів, як і ті ж таки комуністи. Словом, хай син не гримає на нього: це нічого не значить, що Степан Трохимович не належить до партії, можна й поза партією бути справжнім революціонером!

Явдоха Гарасимівна прийняла миску з борщем і поставила тарілку з м'ясом. Упоравшись і з другою стравою, старий коваль запив все це водою, розправив сивого вуса, пригладив долонею волосинки на своїй лисій голові й сказав:

– Ну, а тепер підемо й нарубаємо хмизу... Як гадаєш, Явдохо: хватить на місяць?

– На місяць хватить, – сказала ковалиха, – а от на другий – треба шукати. Онучка обіцяв, та от не знаю, чи виконає свою обіцянку.

– Онучка виконає! – упевнено заявив Степан Трохимович і, зібравши до Жучкового черепка кісточки та шматки покусаного хліба, наливши туди ж таки трохи борщу, вийшов у сніи.

На дворі Степан Трохимович все виконав, що загадав собі, йдучи з полустанка: переніс решту снопів до клуні, нарубав хмизу, зазирнув до Маньки й підложив їй свіжої соломи. Залишилося написати листа до сина й відповісти доньці.

Коли Степан Трохимович сів до столу писати листа синові, Явдоха Гарасимівна, що в цей час поралась біля ліжка, раптом повернулася до чоловіка й сказала:

От пам'ять: зовсім вискочило з голови! Приходив до тебе Кліщ. Мас про щось з тобою поговорити.

– Кажеш, заходив Кліщ? – одриваючись од листа, здивовано спитав коваль.

– Говорив, що якісь діла важливі, – далі інформувала Явдоха Гарасимівна. – Прохав, щоб ти не відлучався зранку, бо він саме зранку забіжить.

– Гм! – здвигнув плечима Степан Трохимович і, не розв'язавши питання, чого б до нього міг завтра завітати Кліщ, знову зарипів старим іржавим пером.

Листа синові він і справді написав. Що ж до відповіді дочці Мар'янци, то цю відповідь старий коваль так і не розпочав. Річ у тому, що думка про Кліща застряла йому в голові (чого б він міг завітати до нього), і він ніяк не міг одігнати її від себе. Він вже й лисину свою потирав долонею, він вже й нервово сльовував кілька разів, – ніщо не допомагало, і завтрашній гість все-таки стояв перед його очима.

Чи мав рацію Степан Трохимович так багато і, можна сказати, без діла думати про Кліща?.. Як би його відповісти: і мав, і не мав. Чому мав? А тому мав, що Кліщ ні з ким здря не зустрічався, а коли зустрічався, то обов'язково, щоб довго і в'їдливо говорити про якісь неприємні речі. Чому не мав? А тому, що які ж за ковалем числяться гріхи, хиби чи то промахи? Податок він вносить акуратно, врожай, підсвинка й курей законтрактував, із землеміром ніяких у нього непорозумінь. Він, можна сказати, ні з ким не мав на селі сутичок, в нього ніколи не було непорозумінь і з місцевим комсомолом, як і, скажім, з місцевою сільрадою. За виключенням хіба ідеологічно підозрілих громадян, все село його поважало: поважало й за його дітей – комуністів, поважало й незалежно від них, бо старішого робітника в Кармазинівці не було, ніхто б не найшов людину й з такими революційно витриманими поглядами. Власне, чого ж турбуватися?.. Нарешті, що йому Кліщ, старому робітникові, складовому елементові тієї диктатури, яка царює зараз на 1/6 всієї земної кулі? Гм!

А втім, такі міркування забігали надто далеко в сторону від фактичного етапу речей, і Степан Трохимович, упіймавши себе на цій же таки «далекій стороні», остаточно засоромився: складалося таке враження, що він і справді почував себе в чомусь винним, – головне, складалося враження, що він боїться Кліща.

– Тьфу! – навіть сплюнув з досади Степан Трохимович і попрямував до ліжка.

– Що ти там кажеш, Стьопо? – не дочула Явдоха Гарасимівна: вона давно вже улаштувалась на печі.

– Та то я про своє! – сказав старий коваль. – Хотів був оце написати Мар’янці листа, а воно ніяк не виходить: мабуть, стомився трохи.

– А ти встань раненько, тоді й напишеш! – ковалиха помовчала, посунула на себе рядно й, зітхнувши, промовила: – Віда з цими дітьми: ти його ростиш, ти за ним побиваєшся, а воно виросло, розправило крильця – та тільки й бачили!

– Ну, як же! Не сидіти ж їм з нами та слухати наших казок? Їм і без наших казок чимало клопоту. Хіба ти за своєї молодості дуже інтересувалась батьками? Га?

Але, коли правду говорити, Степан Трохимович все-таки трохи ображався на своїх дітей. І справді: Ванько вже місяців з дев’ять не пише, Мар’яна хоч і пише, але чому ж їй не приїхати на якийсь тиждень до нього? Партійні справи не дозволяють? Та хіба, крім партійних справ, і нема вже життя? Працювати, звичайно, треба на совість, але хіба так-таки все й переробиш? Та й те сказати: зараз час мирний, ворогів знищили, диктатуру закріплюємо, – можна б уже й у садочку посидіти й з самоварчиком погуляти... Старий коваль згадав свою гітару.

– Так заморочив голову цими листами, – сказав він, погасивши лампу й лягаючи на кровать, – що й забув на гітарі пограти.

Степан Трохимович звичайно звернувся до своєї дружини, але вона його не чула: Явдоха Гарасимівна, повернувшись на лівий бік, уже спала тихим сном старої роботящої людини: на печі чути було її легенький хропіт.

Тепер може заснути й Степан Трохимович, заснути після хоч і звичайної, але все-таки важкої роботи на заводі. Правда, Степан Трохимович довго не буде спати (старечий сон чуткий і коротенький), але, прокинувшись, він і не підведеться одразу: забере з кишені люльку, наб’є її доморощеним тютюном, черкне сірника й запихкає. Пихкати він довго не буде: він дуже мало і рідко палить (до того ж Явдоха Гарасимівна може прокинутись), а покінчивши з тютюном, положить люльку на лаву й якісь півгодини дивитиметься у вікно, що в ньому стоятимуть передранкові зорі синього осіннього неба.

Степан Трохимович позіхнув. Очей своїх він ще не заплющував, а в кімнаті була така непрониклива темрява, що його зрінки ніяк не могли найти точки опертя. Тільки багато пізніш збоку замаячила темно-сіня пляма правого вікна й нарешті прояснило. Раптом скло розірвало срібна полоса метеора й на дворі дзвінко загавкав Жучок.

«Хто це там вовтузиться біля паркану?» – подумав Степан Трохимович і тут же відчув, що сон вже переносить його у свої фантастичні володіння і що його думки ширяють уже поза межами реального світу.

3

Досвітній гість і його зовнішність. Про що говорили. Раптове запитання про колективізацію й розмова про комуну, «що строїться». Чого заходив громадянин Онучка?

На дворі стояла глуха передранкова ніч. Ще навіть не по всіх хатах блимали вранішні каганці, ще Явдоха Гарасимівна тільки-но розпочала поратись біля печі, а Степан Трохимович ще навіть не розплющував очей, – ще час був надзвичайно ранній, як хвіртка ковалевого двору перелякано рипнула й до Степана Трохимовича завітав гість.

Обережно ступаючи, він підійшов до вікна й зазирнув до кімнати. При світлі каганця, яке, прорвавшись на свіже повітря, лягло половою біля призьби, ця досвітня людина рельєфно виступала всіма деталями своєї постаті.

Це був сажений і важкий (пудів на вісім) чолов'яга. Одяг він мав у всякому разі не сільський: на нім був піджак, жилет і навіть щось подібне до краватки. На голові йому лежала млинцем кепі, штани навипуск кінчалися циблетами. Задом – спиною й плечима – він справляв гнітюче враження: мовляв, потріпотіти в руках цієї людини – значить навіки розпрощатись зі світом білим. Але коли б у коло зору спостерігача попало чолов'ягине обличчя, він раптом змінив би свою думку й про його зад. Спостерігач навіть усміхнувся б: обличчя важкої досвітньої людини, по-перше, нагадувало писок зовсім не страшної йоркширської свині (той же кирпатий ніс, ті ж безцітні, тупі й маленькі очі), по-друге, воно страшенно подібне було до обличчя найлюб'язнішого із усіх начисто голених лакеїв.

Чолов'яга обережно постукав у вікно.

– Там хтось до нас прийшов! – сказала Явдоха Гарасимівна, розштовхуючи сонного Степана Трохимовича.

– Як ти кажеш, Явдохо? – озвався нарешті старий коваль: він так за день підтоптався, що й справді спав здоровим молодим сном.

– Кажу, хтось у вікно стукає!

– Ага! У вікно стукає! Я зараз! – Степан Трохимович підвівся, почував собі під пахвою і тільки тоді заступав до вікна. Згадавши, що

сьогодні до нього мусить зайти Кліщ, і думаючи, що це саме Кліщ і прийшов, коваль потер собі пальцями лисину й не зовсім ввічливо запитав: – Хто там такий?

– Та це я, Степане Трохимовичу! – мало не дискантгом відповів знадвору сажений чолов'яга.

– Он бач хто! – позіхнув Степан Трохимович, звертаючись до жінки: – Це Онучка прийшов.

– То йди запрошуй до кімнати! – сказала ковалиха й посунула рогачем горщика.

За мить Онучка вже стояв серед кімнати й посміхався своїми туними йоркширськими очима. Зі всіх його рухів видно було, що він дуже поважає старого коваля і з не меншою (у всякому разі) повагою ставиться й до ковалихи. Степанові Трохимовичу він люб'язно потиснув руку ще на порозі, Явдосі Гарасимівні – зайшовши до хати.

– Що ж це ви так раненько завітали до нас? – спитала ковалиха, прибираючи з лави якусь миску й даючи місце гостеві.

– Та, бачите, не спиться: все турбуєшся за громадські діла, – відкавав тим же таки дискантом (цей дискант, до речі, ніяк не в'язався з восьмипудовою бухтею) громадянин Онучка.

– Ма'ть, готуєтесь до хлібозаготівель?

– Де вже тут готуватися, – заперечила бухтя. – Тут треба збирати, а не готуватися. Це вам не дев'ятнадцятий рік! Тоді держава заготувала, коли не помиляюсь, всього-на-всього вісімнадцять мільйонів центнерів, а тепер одного посівматеріалу мусимо мати не менш.

– То ви вірно говорите! – погодилася за Степана Трохимовича Явдоха Гарасимівна й, побачивши, що коваль вийняв зі скрині кисета, сказала: – Та покинь ти, Стьопо, свою люльку!

– Я, Дуню, у двері попихаю! – заперечив Степан Трохимович і, ще раз солодко позіхаючи, звернувся до Онучки: – Що ж тут у вас, Пилипе Гордійовичу, новенького чути? Я ж, знаєте, більше на заводі, та й за всіма новинами не встежиш!

Онучка шоколадно посміхнувся своїми туними йоркширськими очима й сказав:

– Та де там вам, Степане Трохимовичу, до наших сільських дрібниць: вам нелегко й з заводськими справами впоратись!.. Які ж тут у нас новини? Краще говоріть ви, що там у вас на заводі робиться. До гóрода, як вам відомо, я тепер не дуже вчащаю, а з газетки хіба все добереш? Рідко й до вас заходю. Частіш ходив би, – може, дещо й знав

би, але ходить совість не дозволяє: людина, думаєш, якийсь день дістала для відпочинку, а ти їй і тут заважаєш.

– То ви зовсім даремно кажете, Пилипе Гордійовичу! – заперечив Степан Трохимович, через щілину пускаючи дим у сіни й покручуючи свого сивого вуса. – Я вам завжди дуже радий.

Онучка з задоволенням посміхнувся. Він забрав з лави кухлика й, підійшовши до цеберки, сьорбнув трохи води.

– В горді нічого не чути про колективізацію? – раптом спитав він, і тепер в його очах промайнула вже не тільки сторожка зацікавленість, але й хитринка людини далеко не тупої.

– Особливого нічого не чув, – відказав старий коваль. – А що таке?

– Наші тут щось заметушилися. Хочуть комуну строїти. Отож я й думаю: чи не прийшла якась директива з центру.

– Кажете, директива з центру. Гм! – і Степан Трохимович здвигнув плечима.

На заводі Степан Трохимович, можна сказати, кожного дня чує про всякі такі серйозні справи, зосібна немало він чув і про колективізацію, але щоб про якусь там нову директиву, то таких розмов начебто й не було. Може, цю директиву ще не розголошено? Так тоді б, скажім, діти йому написали. Очевидно, тут щось не так. Або наші сільські активісти помиляються, або могло бути, що й сам Пилип Гордійович чогось не дочув.

– А як на мою думку, – раптом сказала Явдоха Гарасимівна, – так тут і директиви не треба... Хіба ти, старий, не пам'ятаєш, що Мар'янка писала? – Жінка витерла рукавом губи й промовила: – Писала вона, Пилипе Гордійовичу, так: стройте, говорить, комуну почім попало, а совіцька власть допоможе, а батькові, говорить, соромно, що й досі не вжив заходів.

– Та де там уже мені старому! – махнув рукою коваль. – Якби ж я був спеціальною людиною, то, може, якось і допоміг би, а так хіба знайдеш час?

– Це ви цілком вірно говорите! – погодився Онучка й тут же, звертаючись до Явдохи Гарасимівни, сказав: – А що от до вашої думки, то ви помиляєтесь. Конешно, комуну можна строїти й без директиви, но тут вопрос іде касательно наших людей. Темнота, знаєте, неможна, і ніяк не можна припустити, щоб вони ото самі додумались.

– То хто й зна! – посумнилася ковалиха й посунула до печі другого горщика.

Темнота на селі, звичайно, величенька, про це Явдосі Гарасимівні навіть говорити не приходиться. Рівняти селян, скажім, до Пилипа Гордійовича чи то до Степана Трохимовича теж не можна. Але й з другого боку, ніколи не слід перебільшувати: подуматись до комуни більш як за десять років революції – справа дуже і дуже неважка.

– А хіба я що кажу? Я касательно політичної сторони діла, – крутнувся був Онучка. – Ви це, конешно, маєте рацію говорити, бо люди дійсно підросли. Та справа ходить не про це: як відомо всім громадам, ще на XV з'їзді партії, себто в 27-му році, була постанова про посилення колективізації. Ця сурйозна постанова дуже допомогла бідному народу. Но от тепер мене й інтересує: чи нема якоїсь нової постанови?

Степан Трохимович раптом закашлявся: Онуччина блискуча поінформованість у, так би мовити, партійній хронології й його начитаність у постановах різних з'їздів та пленумів Центрального Комітету, – все це приголомшувало старого коваля, й у таких випадках він завжди почував себе ніяково. Звичайно, Ванько чи то Мар'янка заткнули б за пояс десятьох таких собі Онучок, але непогано було б, коли б і він трохи підкувався. Все ж таки Степан Трохимович старий робітник, – можна сказати, патріарх робітничий (так жартуючи назвав його колись Ванько), а що таке Пилип Гордійович? Людина доволі освічена? Вірно! За радянської влади ні разу не проштрафився? Теж вірно: інакше йому, скажім, не доручали б заготовлювати хліб. Степан Трохимович навіть знає, що в Онуччиному будинкові розвішано по стінах портрети Леніна та інших вождів революції. Але ніяк він не може забути, що хоч Онучка і дрібний, а все-таки колишній к р а м а р. І не забуваючи цього, Степан Трохимович не хоче й пробачити собі такої перемоги над ним Пилипа Гордійовича.

– Нової постанови, мабуть, нема! – навшаня вирвалося нарешті збентеженому ковалеві.

– Почім ти знаєш, що нема? – сказала Явдоха Гарасимівна: вона не помітила тієї ніяковості, що в ній почував себе Степан Трохимович.

Але Онучка, побачивши, що з коваля ніяких партійних новин не вивудиш, перевів розмову на іншу тему.

– Та, мабуть-таки, й дійсно нема. Це, напевно, местна ініціатива. – Онучка позіхнув, машинально перехрестив рога, й сказав: – Що ж це ваших діток давно не видно? Мабуть, діла не дозволяють приїхати?

Діла не дозволяють! – заметушився Степан Трохимович: ця тема, була багато зручніша, і в ній він почував себе як риба в воді.

Розпочалася жвава, цікава й повнокровна розмова. Говорили вони довго. Говорили й про те, й про інше. І тільки тоді скинулись, коли вікно взялося темною синькою й світанок рішуче погасив каганця.

...Чого, власне, прийшов так раненько до Степана Трохимовича громадянин Онучка? Чи, може, він кожного дня удосвіта вчащає до нього? Нічого подібного. Очевидно, і справді щось трапилось незвичайне. Саме те, що трапилось, якось і тривожило сторожкого Онучку. Коли б на місці коваля й ковалихи була б цього ранку якась спостережливіша людина, вона б, мабуть, найшла й причину Онуччиній тривоги. Та й справді: говорив Пилип Гордійович про ковалят багато більш, ніж про ту комуну, що «строїлась», але невже-таки його саме ковалята й цікавили? Виходячи за ворота й потискуючи ковалеві руку, Онучка раптом кинув:

– До речі: знаєте, хто хороводить по часті устройства комуни?

– Хто ж такий? – поцікавився Степан Трохимович, попихкуючи димком у свіже повітря бадьорого осіннього ранку.

– Та той же таки Кліщ! – Онучка так подивився зверху вниз на низенького коваля, наче він, Онучка, буквально нічого не второпає. Потім він здвигнув плечима й сказав вкрадливим голосом: – Я знаю, що ви дуже поважаєте Кліща, а я й сам прихильний до нього. Справа от тільки з середнячками: недолюблюють вони його – та й квит!

Степан Трохимович хотів був сказати Пилипові Гордійовичу, що великої поваги він ніколи не відчував до Кліща (цього, проте, ніяк не міг не помітити й сам Пилип Гордійович), але, згадавши, що не більш, як за годину, він матиме побачення з Кліщем, враз осікся й промовив не те, що думав:

– Та хто його знає: може, й зовсім даремно недолюблюють. Він чоловік непоганий.

В тупих йоркширських очах Пилипа Гордійовича знову заметушилася хитринка.

– Звісно, непоганий! – мало не скрикнув він своїм верескливим дискантом. – Хіба я кажу, що поганий, – боже борони! – І Онучка, щоб Степан Трохимович не подумав, що він, Пилип Гордійович, недолюблює Кліща, ще на чверть години затримав старого коваля біля хвіртки.

Словом, розійшлися вони, коли вже на заході займалася осіння рожева зоря, коли десь рипіли вже вуличні журавлі й невгамовні півні раз у раз злітали на тини, побідно та голосно кукурікаючи, – розійшлися тоді, коли з дворів замукали корови й заагейкали пастушки, – коли, словом, село збиралося по-справжньому розпочинати день.

– Про яку це він говорив комуну? – спитав Степан Трохимович, підходячи до Явдохи Гарасимівни: вона вже стояла надворі й годувала курей. – Ти нічого не чула?

– Балачок нібито ніде не було! – сказала ковалиха. – А ти чого турбуєшся? Хай собі улаштовуються на здоровля.

Степан Трохимович здвигнув плечима: ще б пак не на здоровля! Хіба він не розуміє, що це дуже й дуже добра справа?

Він навіть розуміє, що майбутня комуна непоганого собі й верховода підбрала: саме такого їй і треба було. Його тільки цікавить, яким чином все це пов'язати з бажанням Кліща сьогодні побачитися з ним? Чи, може, тут ніякого зв'язку немає? Навряд: надто вже красномовно одно з одним збігається... А втім, почекаємо: свого часу все виясниться.

Степан Трохимович оглянув хазяйновитим оком своє дворище й пішов до сажу подивитись на підсвинка.

4

Степан Трохимович грає на шестиструнній гітарі. Заходить Кліщ. Однак хто ж такий був Кліщ? Чим стривожив він старого коваля? Степан Трохимович дивиться на золоту білоногу березу.

Кліщ зайшов багато пізніш, як обіцяв: він зайшов по обіді. Степан Трохимович, власне, вже й забув про нього. Вранці, почистивши саж, він взявся за снопи й дві години помахав ціпом (хоч він і був у супрязі з сусідою Мотузкою, але не на молотьбу: півтори десятини давали не більш як сорок – сорок п'ять пудів, і, отже, не було сенсу тягатись до молотарки). Пізніш він допомагав Явдосі Гарасимівні докопувати картоплю. Потім його покликав до тину Мотузка й радились про коней: Мотузці потрібні були гроші, і він хотів одного коня продати, саме старого.

– Ні, ти вже не продавай! – сказав Степан Трохимович. – Однією конякою ми не справимось, а собі я все-таки не думаю купувати: мо-роки й так доволі.

– Та я й сам бачу, що воно не зовсім зручно виходить, – погодився Мотузка. – Проте не можна й не продати: повірте, аж кричить – грошей треба.

Що ж його робити? – замислився старий коваль і тут же скіннувся: – Ти, мабуть, все-таки подожди: спробую дістати на заводі аванса.

Проти такої постави питання Мотузка не мав що сказати, й тому розмова хутко увірвалася. Потім надійшов обід.

Пообідавши, Степан Трохимович зняв із гвіздка свою шестиструнну гітару, пішов у садок (день і сьогодні був чудовий), сів напроти ковалихи, що, зібравши кислци, обмивала їх на сушіння, й почав награвати пісень. Власне, не пісень, а старовинних російських романсів, що їх він вивчив з грамофона (грамофон уже давно зіпсувався й лежав тепер на горищі). Старий коваль якраз співав своїм тихим старечим голосом (під акомпанемент, звичайно, своєї шестиструнної гітари) «Не искушай меня без нужды», коли з-за хліва вийшов Кліщ і, кинувши «драстуйте», попрямував до золотої (пожовкле листя) альтанки. Степан Трохимович положив на стіл гітару й, як тільки Кліщ підійшов, сказав:

– Сідайте, будь ласка! Сідайте!.. Може, ти нам чайку даси? – звернувся він до ковалихи.

– А чому ж не дати? – одказала Явдоха Гарасимівна і підвелася з лави.

– Та спасибі! Я... не звиклий до чаю! – кинув Кліщ.

Але Явдоха Гарасимівна уже ступила з альтанки: вона була дуже симпатичною господаркою й все-таки хотіла вгостити Кліща.

– Чого там не звикли, – сказала вона, на мить повертаючись іправляючи фартух з кислциями. – Хіба до нього довго звикати?

– Приготуй, Явдохо, приготуй! – підбадьорив її Степан Трохимович і, звернувшись до гостя, примовив: – Такий у мене, знаєте, порядок: як наскочив хто на готовенький самовар, обов'язково заставляю випити. Хоч шклянку, а випий!

Степан Трохимович говорив неправду. Гостинністю своєю він справді не поступався перед дружиною, але щодо готовенького самовара, то це було трохи не так: вода в самоварі була вже холоднувата, і Явдоха Гарасимівна мусила його знову роздмухати чоботом. Степан Трохимович просто хотів придобритись до Кліща, хоч цього цілком і не усвідомлював...

...Однак хто ж такий був Кліщ? Що це була за людина, що так чи інакше, більш чи менш, але безперечно тривожила Степана Трохимовича? Великий хоч би й сільський урядовець, член партії (треба мати на увазі, що коваль все-таки був позапартійний)? Демобілізований, скажім, червоноармієць чи, може, заводський робітник? Ні, ні, ні! Так, може, великий горлань і забіяка, яких можна зустріти на селі і для яких нема і ні суду, ні закону? Теж ні!

Це був звичайнісінький собі (низенький, трохи горбатий, нижчий навіть за Степана Трохимовича) чоловічок, який жодної посади не посідав, до партії не належав, в Червоній армії не був, на заводі не працював і говорив тихеньким і до того ж лагідним голосом. Щоправда, в цьому голосі завжди звучала якась неприємна глумлива нотка, але він її ніде й ніколи не підкреслював. Власне, найбільш за все тривожили Кліщевих співбесідників його, Кліщеві, очі: в них було стільки природного розуму й проникливості, що, здавалося, вони тебе пронизують наскрізь. Неприємно було й те, що він завжди ставив запитання, так би мовити, «езуїтською мовою» (здається, Онуччин вираз): хватко, несподівано й одрізаючи всі шляхи до виверток. І хоч він і не посідав жодної урядової посади, – він не тільки був у курсі всіх справ кармазинівського громадського життя, але й по-своєму (ніяк не причепишся!) скрізь втручався, так що його вважали за фактичного голову сільради. Він не був у партії, але його брали за партійця, бо його втручання в місцеві справи носило характер глибоко партійний, за що, до речі, супротивники партії його просто ненавиділи. Він не був забіякою, але всі горлані одразу стихали, коли Кліщ розпочинав говорити своїм тихим, лагідним голосом, і його все-таки вважали за найбільшого і найстрашнішого забіяку. Він, нарешті, ніколи не був головою комнезаму, але ніхто на селі не сумнівався, що саме він і є справжній проводир місцевої бідноти. Це останнє ставило його на реальний міцний ґрунт і за його невгамовної вдачі робило його для відповідних осіб і справді небезпечним. Треба до того ж сказати, що хоч він ніколи й не був у Червоній армії, але за часів громадянської війни на території білих завжди ховався в запіллі і навіть дістав колись від гайдамаків тридцять ударів шомполами по голій спині.

Чому Кліщ досі не вступив до партії й не займав жодної з урядових посад? До партії він не вступив, очевидно, тому, що в Кармазинівці не було жодного партійця і ніхто його не міг рекомендувати районному комітетові, якому не завжди видно всіх людей району. Що ж до посади, то це вже секрет самого Кліща: можливо, він помилково вважав, що, так би мовити, збоку зручніш діяти; можливо, були й якісь інші причини. У всякому разі, хоч і по-своєму, але він досить-таки енергійно діяв. І тому Степан Трохимович, думаючи про свою зустріч з ним, зовсім не даремно перебирав в умі і податки, й землеміра, й контракцію. Тим паче не даремно, що для Кліща не було поважних людей: він поводився зі всіма однаково, чим, до речі, незадоволені були навіть деякі незаможники.

– Так ото ж я збирався зайти до вас, – розпочав Кліщ, пощипуючи пальцями руду борідку й спідлоба поглядаючи на коваля своїми проникливими і на подив (борідка ж руда) чорними, як терен, очима, – вранці збирався!

– Та знаю, – кинув Степан Трохимович. – Чув. Явдоха Гарасимівна казала.

– Так ото ж, бачите, деякі справи затримали. Не вдалося вранці. – Кліщ помовчав і раптом сказав вкрадливим (так лис приблизно ходить) голосом: – Та вам, мабуть, і не до мене було.

– Чому ж не до вас? – сказав здивований коваль. – Я сьогодні, можна сказати, цілком вільний був.

– Ну, тоді я, мабуть, помилився. – Кліщ знову пощипав свою руду борідку й ніби між іншим кинув: – Думав, знаєте, так: Онучка – людина ділова і здря не займає часу.

Степанові Трохимовичу стало якось не по собі. Він знав, що від Кліща найменша, найдрібніша подія не сховається, він навіть припускав, що Кліщеві вже відомо, що у нього був Онучка, – не по собі стало тому, що Кліщ з г а д а в (саме з г а д а в!) це побачення, бо, по-перше, Кліщ нічого здря не згадував, а по-друге, хоч Онучка й був цілком легальною людиною на селі, але належав до тієї категорії громадян, які, як це відомо було ковалеві, у Кліща були «на приміті».

– Та які там у нас могли бути ділові розмови! – наче виправдовуючись, сказав Степан Трохимович і поправив стрічку на комірі своєї «малоросійської» сорочки. – Так собі балачки: про моїх дітей та внучат тощо.

– Хіба ж я вас випитую? – сказав Кліщ. – Яке мені діло? Ви людина заводська, стара й досвідчена, знаєте всім ціну, знаєте й Онучці. Треба й те сказати, що ваші діти партейні, так що тут не вийде помилки.

– Та яка ж тут помилка може вийти? Звісно, не вийде, – повеселішав від компліменту старий коваль і промовив: – Може, підемо до хати? Га?

– Та спасибі, – подякував Кліщ. – Я, бачте, прийшов до вас по ділу. Єсть сурйозна справа.

Степанові Трохимовичу знову стало не по собі: виходить, до головного ще не договорились? От в'їдлива людина: тягне, тягне, можна сказати, всі тобі жили витягне.

– Справа така, – сказав Кліщ. – Надумав я ще раз взятися за Кармазинівку.

– Чув, чув! – підхопив Степан Трохимович. – Чув, що збираєтесь строїти комуну.

Кліщ скрутив цигарку, запалив її й, махнувши рукою, промовив:

– Яка там комуна! До комуни ще далеко. Ходить про те, щоб хоч поганеньку артіль збити... Якесь прокляте село: від кулацької агітації життя нема тобі. Ото, як пам'ятаєте, два роки тому був союз у нас. Розпався. Взявся за другий – і другий розпався. В чім діло? По селах, що далі від гóрода, все тобі є: і сози, і артілі, і комуни, а тут під боком у вищих органів – і хоч би один тобі поганешський колектив. В чім діло? Спекуляції багато? Правильно! Кулак голову підняв? Возможно. Але ж бідноті від того не легше?.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь? (Тут Кліщ показав на свої обідрані коліна.) Отож я й надумав...

Гість зупинився й, спрямувавши той же таки свій проникливий чорний погляд прямо в очі Степана Трохимовича, сказав:

– Вийшла ошибка, Степане Трохимовичу. Промахнулась совіцька власть. Себто не та, що нагорі, а та, що внизу, – тоїсть наша кармазинівська. Що ж виходить тепер? А виходить діло таке, що самотужки нічого з кулаком не зробиш. Треба когось пригланати. І тим болі треба присогласити робочих, що хіба ж вони за горами? Під боком, можна сказати!.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь?

– Як так помиляєтесь? Це ви цілком вірно говорите! – Степан Трохимович навіть зітхнув з полегшенням: – Завод під боком, його й треба закликати на допомогу.

– От бачите: виходить, що я не помиляюсь, – підкреслив Кліщ. – Так ото ж ми й вирішили... Вирішили так, як совіцька власть писала по газетках: хоч як ти не крутись, а без шефа не обійдешся! Вибирайте, говорить совіцька власть, старих робітників на цюю должность, щоб вони нас зв'язали з заводом, а також сурйозно повели пропаганду за колектив. І тим болі просимо вас, Степане Трохимовичу, на цюю должность, – несподівано закінчив Кліщ, – що у вас діти партейні, а таких дітей у нас на селі нема.

Ця пропозиція, можна сказати, прямо-таки приголомшила старого коваля. Йому навіть піт виступив на лисині.

– Та що ви говорите? Який з мене шеф? – сказав він, виймаючи хустку й витираючи нею шию (піт виступив і на ній). – Це вже ви, голубчику, доручіть комусь іншому. Хіба, крім мене, старого, більш нема на селі людей?

Цього я вже не знаю. Це не моє діло. Така воля бідноти! Це я вам говорю цілком сурйозно! – Кліщ подивився кудись убік і, здвигнувши

плечима, додав: – А втім, воля й ваша: можна й відмовитись. Вас ніхто не примушує. Кожному своє: один з Кліщем, другий – з Онучкою чи то з Мотузкою. Як кому нравиться.

Натяк був досить прозорий, і Степан Трохимович мусив негайно реагувати на нього.

– Та хіба ж я відмовляюсь? – сказав він. – Я ж тільки про те, що старий я й чи зумію догодити вам, – от в чому справа!

– За це не турбуйтеся! – упевнено заявив Кліщ. – Ми люди не вередливі: що зробите – за те будемо й дякувати. – Тут гість поліз у кишеньку й, вийнявши якогось папірця, сказав: – Оце бамажка – вроді як договір. Прочитайте й підпишіться.

– Як ви кажете? – остаточно розгубився збитий з пантелику Степан Трохимович.

– Ось прочитайте й побачите!

– Та я ж, голубчику, без окулярів не вчитаю! – безпорадним голосом сказав старий коваль. – Ходіте до хати: там прочитаємо та й поговоримо. Треба ж...

Але тут Кліщ постановив трохи підбадьорити свою жертву. Швидкий успіх, очевидно, цілком задовольнив його.

– Ну, як вопрос розрішається без суперечок, – сказав він, простягаючи руку, – то давайте її сюди і не сумнівайтесь: це я вроді як спитаніє роблю. З бамажкою ще встигнемо, тим болі хай її ще й писар перепише: могло буть, ми такого тут накрутили, що й справді не розбереш. Одним словом, розпочинайте. Завод вам повірить і без бамажки, бо це невелике діло видати інструкції нащот шефства. – Кліщ надів картуза, зиркнув спідлоба на Степана Трохимовича й кинув: – А тепер поки що прощайте!

– Та куди ж ви так поспішаєте? – мало не скрикнув старий коваль: попавши в Кліщеві лабеті, він, однак, не губив надії переконати на свою користь свого співбесідника й таким чином вискочити з них. – Ходіте ж чайку нап'ємося!

Але гість, ще раз подякувавши за чай й заявивши, що його чекають якісь важливі справи, також хутко зник, як і з'явився.

Степан Трохимович вдарив себе об поли, почухав лисину, плюнув з досади разів зо три і тільки тоді вийшов з альтанки. Він подивився розгубленими очима на найближчу золоту білоногу березу, наче й справді золота білонога береза могла йому щось порадити, й, зітхнувши, промовив:

– Як же це виходить? Га?.. Нічого не розумію!

Як прийняла шефство Явдоха Гарасимівна. Про заводські недоліки Степана Трохимовича. З ким коваль вирішив порадитись, і що з того вийшло. Чого досадно було Степанові Трохимовичу?

Тільки другого дня, і вже вирушаючи до полустанка, Степан Трохимович (до речі, він цієї ночі дуже погано спав) розповів Явдосі Гарасимівні про свої балачки з Кліщем: вчора він був до того приголомшений несподіваною Кліщевою пропозицією, що на запитання ковалихи, чому ж Кліщ не зайшов чайку попиту, відповів коротенькою фразою («та побіг по якихось справах»), після якої непомітно й перейшов до чергового питання, так би мовити, звичайної домашньої повістки дня. Степан Трохимович (розповівши) певний був, що ковалиха принаймі висловить йому співчуття, але він, на жаль, помилився: вийшло зовсім і зовсім навпаки.

– А чому б тобі не бути їхнім шефом? – сказала Явдоха Гарасимівна. – Хіба Мар'янка не про те ж саме писала?

– Тьфу! – сплюнув розгніваний Степан Трохимович. – Ви наче змовились. Та кажу ж тобі, що...

Але коваль не договорив: до того він був обурений. Зиркнувши незадоволено на свою дружину, він схопив кошика й побіг до полустанка, вимахуючи своєю лівою рукою.

Ранок і на сьогодні був такий же чудовий, як і вчора (як і позавчора, між іншим): таке ж було ніжне небо, така ж була прозорість в тихому осінньому повітрі, також козирили кібці, погасаючи по далеких низинах. Але не зовсім такий спокійний був сьогодні Степан Трохимович. Кліщева пропозиція порушила йому душевну рівновагу: вона не те щоб обурила його (за віщо обурюватись?), а якось надзвичайно збентежила. Чому збентежила? По-перше, тому, що спіймала його, так би мовити, «на гарячому»: мовляв, доки ж він, старий робітник, революціонер і батько, можна сказати, великих дітей, буде простувати шляхом «моя хата скраю», по-друге – і головне, – збентежила тому, що... що ж він, власне, буде робити?

Поважали Степана Трохимовича не тільки на селі, – його трохи поважали й на заводі. Блискучим працівником коваля не можна було назвати, але ніхто б не ризикнув і сказати, що він працює погано. У всякому разі, він ішов по першому розряду (і в сенсі заробітку, і в сенсі уміння працювати) й прогули робив дуже й дуже рідко.

Поважали його й за те, що він мав деякі революційні заслуги: перед роковинами, скажім, 1905 року місцева заводська газета завжди зверталася до нього з проханням, щоб він дав для відповідного номера свої спогади. Степан Трохимович виконував це прохання з охотою: за два дні він приносив свої спогади і свою фотографічну карточку, так що, на перший погляд, і тут все було гаразд.

Але це тільки на перший і саме п о в е р х о в и й погляд. На заводі за ковалем були деякі, і чималі, недоліки. І що вони й справді-таки були, цього не заперечував сам Степан Трохимович. Справа в тому, що вся його громадська робота обмежувалась тими ж таки спогадами про 1905 рік. В жодній із громадських організацій він не брав жодної участі. На жодному зібранні він не виступав, та й на зібрання ходив хіба що тоді, якщо хтось із партійців о с о б и с т о запрошував його. Можна було за це гостро обвинувачувати Степана Трохимовича, себто людину, яка вважала себе за революціонера і навіть пишалася з того, що в неї діти комуністи? Формально – ні, фактично – обов'язково!

Формально:

Як і всі поїздники, себто робітники, які мешкали по суміжних з городом селах і які на завод попадали за допомогою робочого поїзда, Степан Трохимович, у своїх бажаннях виявити себе великим активістом, був до певної міри обмежений: як ти, скажім, прийдеш на зібрання, що відбувається після твоєї зміни? Не буде ж поїзд чекати тебе.

Фактично:

Але чому ж тоді, скажім, Степан Трохимович не вчащає на ті зібрання, що відбуваються на перервах? І тут йому поїзд заважає? Чому він завжди мовчить, коли обговорюють те чи інше заводське питання? Тому, що він почуває себе більш зв'язаним з селом? Так тоді на якій підставі він на селі рекомендує себе заводською людиною і дуже задоволений, коли до нього підходять там як до робітника, і навіть не припускає, щоб до нього на селі інакше й ставились? Чому, нарешті, Степан Трохимович не бере найменшої участі в жодній із громадських організацій? Ну, хоч би в тому ж антиалкогольному товаристві (Степан Трохимович спиртних напоїв зовсім не вживає)? Хіба він завжди працює мовчки й на виробництві ніколи й ні з ким не говорить? Чи, може, й тут йому поїзд заважає? Але припустім, що Степан Трохимович працює й справді в якихось виключних, нікому не відомих умовах – в умовах, що на заводі (саме на заводі!) не дають йому розгорнути свою активність. Чому ж тоді він не покаже себе на селі... чи хоч би в тому ж таки робочому поїзді? Хіба робітнича громадськість від того

загубить (беремо той же скромненький приклад), що старий робітник і революціонер Степан Трохимович не на заводі завербував таку-то, таку-то кількість членів до антиалкогольного товариства, а саме на селі чи то в робочому поїзді?

Розумів все це старий коваль? Спершу не дуже: в перші роки відбудовчого періоду він цього не добирав. Але коли по цехах громадське життя закипіло, що називається, до відказу, Степан Трохимович не тільки все це усвідомив, але й відчув себе (принаймні трохи) винним. Що ж зробив Степан Трохимович, відчувши себе (принаймні трохи) винним? Можна сказати – нічого! Подумав, що це погано, подумав потім, що йому як старій людині можна (принаймні трохи) пробачити, й, таким чином заспокоївши (принаймні трохи) свою робітничу совість, поплав за тихою течією роками вихованих звичок. Іноді він, випадково присоромлений якимсь робітником-активістом, іноді навіть молодиком-активістом, думав, що треба щось зробити, але – і тільки: далі думок справа не посувалася. Показавши тому ж таки, скажім, молодикові-активістові свої сиві вуса й широку лисину, лаврик знову ліз у мушлю й чекав нальоту якогось нового молодика-активіста.

Проте приймаючи ці нальоти з цілковитим, до речі, усвідомленням, що інакше й не може бути, Степан Трохимович особливої тривоги не відчував і вони його не бентежили.

Зате Кліщ його збентежив, можна сказати, надзвичайно, і не стільки тим надзвичайно, що показав, як він, Степан Трохимович, старий робітник і революціонер, далеко опинявся у хвості навіть від с е л я н и н а Кліща, скільки тим, що, відірвавшись від громадського життя, коваль ніяк не міг уявити себе в ролі шефа, попросту кажучи, не знав, що він має робити, які його обов'язки тощо. Словом, Степан Трохимович мусив себе в громадському сенсі скомпрометувати уже й на селі, а це, по-перше, дуже болюче било по його самолюбству, по-друге, його невміння налагодити зв'язок з заводом Кліщ, скажім, міг поцінити як його небажання зробити це. Себто? Себто це, у свою чергу, озброїло б проти нього Кліща і – що особливо бентежило Степана Трохимовича – мало не всю бідноту й чималу частину середняків, бо коваль добре знав, що й ці – біднота й частина середняків – думають цілком також, як і громадянин Кліщ.

«З ким же б це порадитись? – міркував Степан Трохимович, підходячи до полустанка. – З кимсь із своїх хлопців (він мав на увазі поїздників)? Так вони ж, мабуть, менш за мене знають! (Степан Трохимович,

власне, й не знав, скільки в о н и знають, не відвідуючи сільських зборів.) Піти до цехкому? Так там же побачиш тільки баришень, бо активісти, мабуть, на виробництві і їх навряд чи зловиш. Піти до ячeyки? Знову-таки, незнайомий народ».

І тільки виходячи з вагона, Степан Трохимович розв'язав це головоломне питання: він піде до редакції заводської газети й там поговорить з тим редактором (чи як його там!), що на день роковин 1905 року приймає від нього спогади і фотографічну карточку.

Зайшов до редакції Степан Трохимович у час перерви. Зайшов, до речі, зовсім не з тим почуттям упевненості, з яким заходив зі спогадами. В кімнаті було дуже накурено й стояло, сиділо й напівлежало чимало людей. Більшість нічим не відрізнялася (зовнішньо) від Степана Трохимовича: ті ж засмальцьовані блузи, ті ж чорні обличчя і руки. Ці люди, безперечно, були такими ж робітниками, як і Степан Трохимович, тільки якихось інших цехів (завод мав тисяч двадцять, і всіх, особливо молодих, старий коваль не міг знати). Але така більшість, засмальцьована, Степана Трохимовича не цікавила, і він став приглядатись до меншості, себто до тих, що вдягнені чистенько. Серед чистеньких він, на жаль, не знайшов потрібного йому редактора (чи як його там!). Отже, треба було чекати, коли прийде. Спершу ніхто Степана Трохимовича не помічав: до редакції завжди заходило багато народу, і коли комусь потрібна була якась справка, він сам звертався до відповідної людини. Нарешті один із чистеньких його помітив.

– Може, ви, папашо, принесли якусь замітку? – спитав чистенький, чорненький і до того ж в рогових окулярах.

– Та ні, – сказав Степан Трохимович. – Це я чекаю тут...

– Кого ж ви чекаєте? – допитувався чистенький.

– Та я чекаю отого хлопця, що... бере в мене спогади про п'ятий рік.

– А навіщо ж він вам? – знову допитувався чистенький. – Може, ви мені скажете?

– А ви ж хто будете? – несміливо запитав Степан Трохимович і висякався.

Присутні (власне, кілька чоловік із них) раптом зареготали.

– От так робітник! – сказав один із них. – Та ще й старий робітник: не знає нового редактора.

Степан Трохимович зовсім розгубився. Коли б його, революціонера і, можна сказати, мало не першу людину на селі (сам коваль вважав себе саме за першу без всяких «мало не»), побачив в цей момент хоч би той же Кліщ, ковалевому авторитетові прийшов би безповорот-

ний, остаточний і навіки кінець: в редакції стояв не Степан Трохимович, не поважний робітник з почуттям власної гідності, а смішний, невинувато переляканий обиватель.

– Товариші, як вам не соромно! – суворо кинув редактор і, беручи Степана Трохимовича під руку й одводячи його в куток, сказав: – Так говоріть же, папашо, чого ви прийшли?

– Бачите... така справа! – почав був несміливо старий коваль. – Живу я, значить, на селі: приїзду на завод робочим поїздом. Так от така справа... вибрали мене на селі шефом. – Степан Трохимович ще раз висякався й, не знаючи, що далі говорити, змовк.

– От і прекрасно! – сказав редактор. – Ви, мабуть, хочете в нашій газеті висвітлювати життя свого підшефного села? Це дуже хороша ідея. Ваші кореспонденції ми будемо негайно вміщувати. Будете нашим не тільки робкором, але одночасно й сількором.

– Та який з мене сількор! – почав був Степан Трохимович з надією перевести розмову в ту площину, яка його саме й цікавила, себто в площину питань такого порядку: що йому, мовляв, робити, щоб... не бути хоч поганеньким шефом. Але тут раптом перебив його чистенький редактор в рогових окулярах.

– Що ви, папашо! – сказав редактор. – Хіба сількори мусять обов'язково святі горщики ліпити?

– Воно, звичайно, так! – гублячи надію дати розмові бажаний напрямок, проти волі й бажання поплив за течією Степан Трохимович. – Воно ви вірно говорите, але я ж простий робітник, хіба я...

Тут редактор усміхнувся, поправив свої рогові окуляри, і переконавшись, що Степан Трохимович не думає кінчати своєї думки, сказав:

– А як же я? Як же я наважився бути редактором? Не сількором, п і д к р е с л ю ю, а редактором, людиною досить-таки відповідальною? Принаймні багато більш відповідальнішою, якою я вам пропоную зробитись?

– Ще б когось зрівняли з собою! – заперечив старий коваль. – Та ж такий собі простий робітник, можна сказати, звичайнісінький!

Степан Трохимович уже, що називається, махнув рукою на вищезгадану надію. Тепер у нього була інша турбота: він страшенно перелякався, що його «запряжуть» ще й у сількори, себто накинуть на нього ще один зовсім для нього нібито туманний і дуже подібний до першого (шефства!!) обов'язок.

Проклинаючи себе, що він зайшов до редакції, Степан Трохимович проте вирішив за всяку ціну вискочити відціля принаймні хоч без другого громадського навантаження. І тому, хоч він і був високої думки про себе і хоч вже до певної міри й акліматизувався в новому редакційному оточенні, все ж вирішив знищувати себе до кінця, цебто виставляти свою особу в дуже мізерному вигляді.

Але тут чистенький редактор в рогових окулярах прийомом, проти якого спасували б всякі «тур-де-бра» і «бра-руле» (Степан Трохимович любляв циркову боротьбу і в старі часи задля неї залишався іноді в гóроді), – прийомом, безперечно, не із слабеньких, чистенький редактор обеззброїв Степана Трохимовича.

– Так ви кажете, що ви звичайнісінький робітник? – сказав редактор. – А хто ж такий я?

– От тобі й маєш? – промовив уже переляканий Степан Трохимович: він подумав, що редактор образився. – Хіба ж я не ціную вашої роботи? Звичайно, й ви р о б і т н и к!

– Ви мене не зрозуміли, – заперечила людина в рогових окулярах. – Я хочу сказати, що я такий же звичайнісінький робітник, як і ви, і що я тільки три місяці тому прийшов від станка. Я хочу сказати, папашо, що я працював за станком 12 років і що я такий собі висуванець – і тільки! Йдучи на редакторську посаду, доводжу до вашого відома, я стільки ж розумівся на ній, скільки й ви, йдучи на сількорівську. Ясно, папашо?

– Що ви кажете? – вирвалось Степанові Трохимовичу, і він очима, повними нерозуміння, оглянув присутніх. Але ніхто із присутніх не звертав на них уваги.

– Льонько! – раптом сказав один із робітників, кидаючи в редактора якимсь папірцем і ступаючи з кімнати. – Ти ж гляди: сьогодні мусиш обов'язково відчитатися перед моєю групою.

«Виходить, що й справді робітник: “Льонька!”» – подумав здивований Степан Трохимович. Старий коваль остаточно був збентежений. Складалося таке враження, що він прилетів з Марса. Правда, його син теж десь відповідальним робітником. Але його син ніколи не носив таких окулярів і взагалі мав вигляд багато простіший, по-друге, то ж його син, а Степанові Трохимовичу здавалося, що таких синів на світі більш нема.

– Так значить, папашо, по руках! – і редактор схопив ковалеву руку. – З сьогоднішнього дня ми вас вважаємо своїм робсількором. Єсть? – і, не чекаючи згоди, редактор відповів за Степана Трохимовича: – Єсть!

Словом, вийшов Степан Трохимович з редакції не з порадою, що йому робити, щоб... не шефствувати (власне, такої поради він і чкав), а з другим громадським навантаженням, не менш для нього пібито загадковим і, безперечно, проти волі йому нав'язаним. І що особливо бентежило старого коваля, так це те, що ніяк від цих навантажень не можна було відмовитись. По суті, він не був такий вже соромливий, безпорадний і, так би мовити, незлюбивий. Не боявся він начальства, не пасував він і перед окулярами. Свого часу урядник, скажім, не раз обіцяв вислати його з Кармазипівки за зухвальство. Не піддався б він і голові сільради чи то майстрові, коли б вони наважились, так чи інакше його зачепити. Що ж до окулярів, то він з ними за звичайних обставин почував себе досить вільно і не припустив би, щоб вони йому, скажім, нав'язували якісь обов'язки, яких він не хотів. Але як ти відмовишся від навантаження Кліщєвого, себто від навантаження свого ж брата та й до того ж такого, що говорить від імені цілої маси? Як ти не схочеш бути сількором, коли тебе примушує редактор, три місяці тому звичайний робітник... і до того ж, як виявляється (хоч і молодший), може, й розумніший за тебе?

– От морока! – почувався з досади Степан Трохимович: вже перерва кінчалася і він поспішав до цеху.

Дуже досадно було Степанові Трохимовичу. Досадно було тому, що він так нічого й не узнав з приводу шефства (щоб... не шефствувати!): досадно було тому, що, замість поінформуватись, вскочив у друге навантаження. І особливо ж досадно було Степанові Трохимовичу, що, як він не ламав голови, як він не напружив всі свої розумові сили, – йому так і не пощастило вирішити, на кого ж він мусить досадувати?

«Ех, – подумав старий коваль, – внесе нечиста, мабуть, не винесе й Пречиста!»

6

Степан Трохимович заспокоюється. Як він відноситься до комуни, що «строїться». Степана Трохимовича викликає сільрада. Про що думав коваль, ідучи з сільським виконавцем, а також і без нього йдучи до сільбуду.

Але всьому єсть межі. День, два, три, скажім, похвилюватись можна. Воно навіть трохи освіжає людину. Але довго хвилюватись – не рекомендується. Особливо ж тоді, коли хвилюється людина літня, хоч би вона й була в досить доброму, бадьорому стані.

Заспокоївся нарешті й Степан Трохимович. Власне, не те щоб заспокоївся (серце весь час тривожив якийсь біль), але, у всякому разі, збігавши до редакції й несподівано діставши там нове навантаження, він уже нікуди не бігав і тільки став обережніш проходити через заводський двір, запобігаючи зустрічі з редактором (другого дня він там його, наприклад, бачив) і з нетерпінням чекаючи того радісного моменту, коли Кліщ забуде про своє шефство. Словом, трохи поговорили, трохи потурбувались (тим самим виконавши свій громадський обов'язок), а тепер можна й відпочити. А щоб почувати себе цілком спокійним (все ж таки за головну небезпеку править Кліщ), треба, скажім, прийшовши з заводу, не виходити на вулицю, а лягаючи спати, добре зачинити віконниці – воно тебе й не видно. Кліщ може набратись нахабства й прямо зайти до хати? А може, й не зайде – то хто й зна! Може, він уже й забув?

Саме такої струсової політики Степан Трохимович притримувався чотири дні: з того часу, як він завітав до редакції вияснити дещо з приводу свого шефства над власним селом Кармазинівкою, минуло саме чотири дні. Всі ці чотири дні стояла добра година. На п'ятий, прийшовши з полустанка, Степан Трохимович переконався, що осінь всерйоз задощила: навіть у дворі повно було багна. Степан Трохимович перезувся (за літньою звичкою він надів башмаки, а вечірнє болото вже вимагало чобіт) і спитав у Явдохи Гарасимівни про новини: тепер, повертаючись з заводу, він кожного разу цікавився новинами, маючи на увазі того ж таки невгамовного Кліща. Довідавшись, що ніяких новин нема, себто ніхто до нього не приходив, Степан Трохимович покрутив свого сивого вуса і сказав:

– Слухай, стара! Оце мене обрали на шефа, так не знаєш, як там з комуною? Строїться?

– Та нібито строїться! – відповіла Явдоха Гарасимівна, пораючись біля посуду. – Вчора забігла Маланка Чепурненкова: присолашала подивитись, як вони ремонтують бородаївський будинок. А втім, – невідомо до чого зітхнувши, додала вона, – може, й не построят!

– Гм! Виходить, значить, що строїться, – сказав старий коваль і, ще раз покрутивши свого сивого вуса, теж зітхнув.

Одним словом, зітхнули обидва: він і вона, себто коваль і ковалиха.

Але чого зітхнув Степан Трохимович? (Чого зітхнула Явдоха Гарасимівна, цим, може, ніхто й не цікавився.) Того, що комуна «строїться», чи того, що вона «може й не построятся»? Як революціонер, він міг зітхнути лише з останньої причини (з того, що комуна «може й не

построїться»), але як ш е ф, він, правду кажучи, і не знав, чого йому вітхати: коли комуна його не буде чіпати – він глибоко зітхнув би, що вона «може не побудуватися», в противному разі – хай би вже вона почала: чого поспішати? У всякому разі Степан Трохимович, згадавши, що пан Бородаївський, будинок якого комуна зараз ремонтує, колись досить добре ставився до нього, подумавши до того ж, що Явдоха Гарасимівна, зустрівшись на ремонті з Кліщем, своєю присутністю може нагадати Кліщеві про шефство, сказав:

– Ти, Дуню, краще не ходи. Хай собі стріється: не заважай їм!

– Це ти про бородаївський будинок? – спитала ковалиха.

– Та авжеж! Маланчине діло присолашати, а твоє діло не заважати... Не люблю я, як ото працюєш, а воно тобі на очі лізе!

– Та чого ж я їм буду на очі лізти? – почала була Явдоха Гарасимівна, але у цей момент на дворі дзвінко загавкав Жучок і в ворота хтось енергійно постукав костуром.

Степан Трохимович здригнув. Не тому здригнув, що перелякався (як лякатись кожної дрібниці, так і переляку не вистачить), – він здригнув тому, що стук був занадто несподіваний.

.....

...Викликав сільський виконавець – це саме він і бив костуром у ворота. Викликав до сільради. Але в яких справах треба було негайно виходити в темну осінню ніч – сільський виконавець пояснити ніяк не міг.

– Може, чогось там з приводу контрактації? – відганяючи Жучка, все таки розпитував трохи схвильований (шефство!) Степан Трохимович.

– Могло быть, що й з приводу контрактації! – відповів сільський виконавець.

– А може, з приводу підсвинка? – вголос примрився коваль.

– Могло быть, що й з приводу підсвинка! – погодився сивий дідок... і, раптом махнувши костуром, сказав старшинським голосом: – Ну, ну, збирайся скоріше! Чого чухаєшся?

Виконуючи свої обов'язки, сивий дідок не знав поважних людей (за виключенням тієї людини, яка давала йому накази), й тому не пройшло й хвилини, як Степан Трохимович ішов до сільради.

Стояла і справді темна осіння ніч. Мжичив дрібний дощик. Мало не по всіх хатах блимали каганці. Десь гризлись, схопившись не на життя, а на смерть, два пси, й це, очевидно, тривожило інших собак: по всіх кінцях чути було виття й брехню. Якась жінка праворуч

(можливо, й чоловік) не встигла набрати води, й тому праворуч рипів журавель. І всі ці звуки осінньої ночі, раптом збившись до купи, зробили Степанові Трохимовичу найсумніший сум.

Він згадав свою молодість, згадав парубкування й багато дечого згадав.

«Словом, було діло, – подумав старий коваль, – а тепер от нема! Старість прийшла: сиві вуса, широка лисина, навіть темні очі вицвіли (тільки-но вчора дивився в дзеркало!) – нема молодого часу».

Тиждень тому, йдучи з полустанка, Степан Трохимович в цьому остаточно переконався, – він побачив, що вже йому не наздогнати молодиків. І коли Явдоха Гарасимівна запевняє, що він ще дуже непогано наздоганяє молодичь, то на те ж і приказка приказує: сивина в голову, а чорт в бороду, чи то волос сивіє, а голова шаліє.

Степан Трохимович, так би мовити, уявно розмовляв з Кліщем: бачиш, який я старий, а ти мене в шефи! Мені, голубе, тепер на гітарі грати, а ти мене – он куди! Синицю й на салі поклади, то синиця синицею.

Після довгих вагань на випадок зустрічі з Кліщем Степан Трохимович нарешті постановив перейти в контратаку: так він розчулився, згадуючи свої молоді літа, й так йому обридло це осточортіле шефство... Ну, попрацював, ну, й буде! Говорив з редактором, говорив...

Тут коваль згадав, що він ще й вроді як би взявся виконувати обов'язки сількора, і ця згадка остаточно зіпсувала йому і без того поганий настрій.

– І-і-і! – вголос подосадував Степан Трохимович і зупинився перед калюжею: він метикував, як би йому її обійти.

– Ач, як не люблять ходити до сільради! – сказав ззаду сільський виконавець (в таких випадках він завжди йшов ззаду). – Ач... А як же мені, старому, кожного дня бігати по дворах?.. Ну, ну, йди! Чого огинаєшся?

Степан Трохимович хотів був огризнутися, але й тут же передумав: по-перше, сільвиконавець і справді був трохи старший за нього (старіший років на двадцять), по-друге, дідок воістину не знав спокою, і вдень, і вночі, коли загадають, бігаючи по дворах, по-третє, революціонерів, батькові великих дітей, до того ж старому робітникові, зовсім не личить входити в конфлікт із сільською біднотою.

У сільраді зустріли Степана Трохимовича здивованими очима: такими очима зустрів його саме секретар сільради.

– Нічого не знаю! – сказав секретар сільради. – Я вас не викликав! – І, звернувшись до сільвиконавця, секретар поцікавився: – Хто ж це тобі загадував?

– Та Митька ж загадував! – відповів дідок. – Казав, щоб я його сюди привів.

– От, от: «привів!» – секретар сільради помахав руками, набравши в легені повітря, промовив: – Слухайте, діду! Та доки ж ви будете по-старорежимному висловлюватись?.. «Привів!»! Що вони (секретар вказав на Степана Трохимовича), аренгтовані чи що?

– А як же я їх взиватиму? – спитав збентежений дідок. – Скажіть мені, старому, то я й знатиму.

– Та нічого, я не ображаюсь! – махнув рукою й Степан Трохимович. – Старій людині важко звикати до нових порядків... Так куди ж це мені йти?

– Ви підіть, мабуть, до сільбуду, – сказав секретар. – Це вас викликав голова комнезаму. Зараз у них зібрання.

«От тобі й маєш! – подумав Степан Трохимович, виходячи на вулицю. – Передчуття не помилилось: хто ж, як не Кліщ, викликає мене? Наказав голові комнезаму – той і потягнув із хати!»

Особливо ж неприємно було Степанові Трохимовичу, що мав він розмовляти з Кліщем не віч-на-віч, а в присутності всього активу незаможників. Степан Трохимович уже уявляв, як його зі всіх кінців закидають запитанням: мовляв, що ж він зробив в напрямкові своїх обов'язків як кармазинівський шеф? Уявляв, як посиплються на нього парікання й, можливо, навіть глумливі репліки, як, нарешті, його, досі поважану людину на селі, висвистять не тільки на весь сільбуд, але й на всю Кармазинівку. Степан Трохимович добре знав Кліщів норів, і він знав, як впливає цей норів на комнезамівський актив. Можна вскочити в таку неприємність, що потім цілий вік будеш шкодувати.

Степан Трохимович озирнувся: дідка з костуром позаду й справді не було. Чи не крутнулись додому? Яке йому діло до комнезаму, та й... що йому комнезам? Влада сидить у сільраді, а комнезам вроді як би якась приватна організація. Чого це він має вислухувати її накази? Нарешті, хто це дав право комнезамові тривожити його?

Степан Трохимович був уже в п'ятдесяти кроках до сільбуду. Крізь куряву темної осінньої мжички світлі квадрати сільбудівських вікон виступали соковито, бадьоро й задериковато: наче шість веселих демонстрантів, вишикувались серед темної ночі й, іронічно посміха-

ючись, глузували з чиеїсь нудьги й з чийогось незадоволення. Степан Трохимович рідко бував на цьому краю села, але, коли йому доводилось тут проходити, скажім, з Мотузкою, й коли вони бачили такі вікна, Мотузка завжди говорив:

– Неначе як голота засідає... Могло быть, що й комсомольці лапаються.

Степан Трохимович з такою характеристикою не погоджувався, але він не любив і сперечатися з Мотузкою, себто з людиною, що з нею він от уже кілька років ходив у супрязі.

Не сумнівався Степан Трохимович, що і тепер зібралась голота. Що ж до крутнутись додому, то старий коваль все-таки не наважився: сьогодні крутнеться, завтра, припустім, крутнеться, а на третій день? А на третій день все їдно ж задибають. І вирішив тоді Степан Трохимович набратися якомога більше нахабства й, набравшись нахабства, – справді-таки перейти від оборони до наступу. Словом, постановив коваль, зайшовши до сільбуду, кинути зневажливий погляд хоч би на того ж Кліща й сказати:

– Слухайте, хлопці! Що ви zorganizувались і захищаєте свої комнезамівські інтереси – це дуже добре, й я, революціонер і батько партійних дітей, цьому цілком співчуваю. Але покиньте мене, старого, тривожити й нервувати, бо це може погано вплинути на мою заводську роботу, і вам за це радянська влада не подякує.

І грізно подивившись хоч би на того ж Кліща, старий коваль, згідно категоричного вирішення, мусив негайно ж залишити сільбуд й негайно ж піти додому.

Так складно Степан Трохимович не думав, але сенс його думок наблизився приблизно до цього.

Степан Трохимович ступив на сільбудівський ганок, поскидав з чобіг багно (поскидав віником, що стояв коло дверей) й відважно рушив до хати.

7

Чим зустріли Степана Трохимовича в сільбуді. Виступ Митька-комсомольця й Кліща. Степан Трохимович говорить промову. Кліщ приколює червоного шефського бантика.

Несподіваний (себто рішуче несподіваний!) грім оплесків зустрів Степана Трохимовича. Грім оплесків був такий раптовий, що старий

коваль навіть перелякався. Зупинившись біля порога, він дивився розгубленими очима на присутніх і не знав, що йому робити.

Але оплески не стихали. Вони лютували, вони, можна сказати, безумствували й перейшли, нарешті, в найсправжнісіньку овацію. І тоді ж (о жаж!) – з лав зіскочило кілька чоловік і, підбігши до Степана Трохимовича й схопивши на руки його маленьку старечу худобу, понесли його до президії. І тоді ж (о жаж!) – зі всіх кінців сільбудівської зали закричало кілька голосів несамовитим голосом:

– Хай живе наш дорогий шеф! Хай живе найстаріший кармазинівський робітник! Хай живе Степан Трохимович! Слава йому, слава! Слава!

Степан Трохимович, власне, нічого не бачив. Він, можна сказати, осліп на мент. Тільки якісь червоні плями бігали перед його очима: очевидно, стрічки гасел, що їх розвішано було по стінах. І тільки коли коваля донесли до трибуни й поставили на ноги й коли, нарешті, сільбудівська зала стихла, – тільки тоді Степан Трохимович опам'ятався.

Перед ним була повна кімната людей (чоловік з півтора-двісті), і всі ці люди (незаможники) посміхалися до нього такою люб'язною, такою приємною посміпкою, що розчуленому Степану Трохимовичу навіть сльози виступили на очах. Він зиркнув убік: поруч його за столом (на столі лежала червона сукня) сиділи: Кліщ, Митько-комсомолец (його коваль добре знав, бо й Митько працював на тому ж таки заводі) й ще кілька незаможників. Це була, так би мовити, президія зборів. Але й президія дивилась на старого коваля тими ж люб'язними очима. Навіть Кліщ не менш симпатично посміхався до нього.

– Товариші! – звернувся Митько-комсомолец до волелюдних зборів. – Хто за те, щоб Степана Трохимовича обрати до президії, підніміть руки!

Замість підняти, руки знову зробили грім гучних оплесків.

– Отже, – зрозумував Митько-комсомолец, – дозвольте вважати Степана Трохимовича обраним до президії! – і, звернувшись до старого коваля та вказуючи йому на порожнього стільця, Митько-комсомолец сказав: – Степане Трохимовичу, займіть, будь ласка, своє місце!

Степан Трохимович розгублено подивився на присутніх (присутні й досі посміхалися до нього тією ж симпатичною посмішкою), ввійняв з кишені хустку й, витерши з лисини піт, сів.

Таким чином старий коваль вскочив уже не тільки в якість новонавантаження, – він несподівано влетів, можна сказати, в найсправжнісінькі герої.

Але овації оваціями, а діло ділом, і збори, зробивши овацію, тут же забули про Степана Трохимовича й приступили до чергових питань своєї чергової повістки дня. Найголовнішою темою зборів була та ж таки комуна, що мусила «строїться». Обговорювали це питання дуже довго і не менш гаряче. Степанові Трохимовичу, до речі, не раз здавалося, що присутні перегризуться й навіть, можливо, посхоплюються з лав й почнуть битися. Але це тільки здавалося: за мить все це стихало й обговорювання набирало високої пристойності.

Залишившись без догляду люб'язних усмішок аудиторії, Степан Трохимович, кінець кінцем, опам'ятався – й, опам'ятавшись, став розглядати присутніх. Спершу його дуже тривожило те, що він у президії, – не тому, що його все-таки «запрягли» в шефи (про це він зараз ще не міг думати, хоч би дякуючи тим же люб'язним усмішкам, які його так зворушили), а тому, що до цього часу він ніколи не бував у президії, – спершу це його дуже тривожило, і він, поглядаючи на присутніх, майже не пізнавав їх. Потім Степан Трохимович трохи заспокоївся і туман, що стояв над аудиторією, розійшовся.

Першим спав на око Митько-комсомолец. Власне, його обличчя, деталі цієї постаті. Що Митько належав до комсомолу – про це Степан Трохимович був поінформований від Онучки, але що він заправляє комнезамом – цього Степан Трохимович досі не знав. (Що Митько заправляє комнезамом, в цьому коваль не сумнівався: говорячи в сільраді про голову комнезаму, згадували саме Митька, що він, виконує такі обов'язки, свідчила його й роль на цьому зібранні.) З Митьком Степан Трохимович зустрічався часто: Митько був такий же поїзник, як і він, але Степан Трохимович все-таки не припускав, що з нього, з Митька, така, можна сказати, розумна голова: вважаючи Митька за молокососа, Степан Трохимович не мав нагоди познайомитись з його діяльністю, бо Митько працював у чугунно-ливарному цеху й на заводі рідко стикався з ним.

«Коли ж це його обрали на голову? – подумав Степан Трохимович. – Мабуть, нещодавно, бо Онучка мені нічого не говорив. Та не говорив і Мотузка».

Але найдивнішим у всій цій історії було те, що білявий Митько-комсомолец, цей цибатий мовчазний хлопець, який, зустрічаючись з старим ковалем, завжди чемно йому знімав капелюха, говорив зараз такою ж приблизно мовою, якою, скажім, розмовляв з Степаном Трохимовичем і заводський редактор.

Позирав зрідка старий коваль і на Кліща, але Кліщ його вже не заспокоював: усміхнувшись один раз (в час овацій) до нього приємною усмішкою, Кліщ знову таємниче посмикував свою руду борідку й не звертав жодної уваги на Степана Трохимовича.

На зборах більш за всіх хвилювалася «камчатка», себто ті, що стояли позаду. Річ у тому, що їх раз у раз хтось із присутніх звивав підкуркульниками. Степан Трохимович ніяк не міг втямити, за що їх так звивають. «Камчатка» визнає, що комуни треба строїти? Визнає! Але вона пропонує трохи почекати й спершу добре вивідати в гóроді, чи треба її «строїти». Вірно! В чому ж тоді справа?

– Це, товариші, типовий хвостизм, – авторитетно заявив той же таки Митько-комсомолец. – Партія давно вже заявила, що вона за колективізацію, і, значить, ходити нам до якихось бюрократів й без діла балакати з ними немає жодної рації. Досить уже й того, що ми аж до сьогоднішнього дня не спромоглися нічого зробити в своїй Кармазинівці.

Степан Трохимович не погоджувався з Митьком. Не погоджувався мовчки і цілком погоджувався (теж мовчки) з «камчаткою». Комуни, звичайно, треба строїти, але чому спершу не поговорити з відповідними розумними людьми в гóроді? Хіба вони дурніші хоч би за того ж Митька-комсомольця?.. Та й потім, хіба можна звивати людей, що, можна сказати, набили руку на революції, бюрократами? Степан Трохимович навіть хотів був подати й собі репліку, але, смекнувши, що йому тут же можуть запропонувати слово (а він на зборах зроду не виступав), – репліки не подав.

І тут же, не подавши репліки, Степан Трохимович раптом подумав: «Почекай-но! Овацію-то мені зробили – це так, але чи не примусять мене ще й сказати їм щось з приводу мого шефства?»

І подумавши так, Степан Трохимович мало не зблід: що він буде говорити зборам, він, людина, до того ж не звикла до виступів?

І наче у відповідь на його думку, Кліщ, що до цього часу мовчав, вмить підвівся й, забравши слово, промовив:

Дорогі товариші! З першим питанням ми скінчили. Підкуркульникам не пощастило провалити комунічеську ідею, і ми будемо комуни й далі строїти. Хто не хоче нас підтримувати – пушай до комуни не йде: ми за такими підкуркульниками не нуждаємось. Но, дорогі товариші, сто ж не факт. Пошли, як той казав, дурня по раки, а він тобі жаб паловить, – так оце і з вами може бути. Комуною відвільнитись не можна, тим болі не можна, що насупроти нас грозна колона

одноосібників. Нужно посунуть пропаганду нащот більшої колективізації: чи то в соз, чи то в артіль, щоб, значить, мали ми збоку себе союзню армію... Но хто ж нам допоможе в цьому? – Кліщ помовчав і раптом, вказуючи пальцем на Степана Трохимовича, промовив: – Допоможіть нам в цьому, наш дорогий шеф, которий і скаже зараз свою шефську реч і скаже, що він зробив за чотири дні своєї должности.

Грім гучних оплесків покрив промову оратора, й зі всіх кінців почувлись вигуки:

– Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича!

Тут уже Степан Трохимович безперечно зблід, і (о жах!) думки, що допіру функціювали йому нібито цілком нормально, вмить зрадили його й до одної вилетіли з голови. І опинився Степан Трохимович з порожньою головою, з блідим обличчям й з неможливим болем біля серця. Серце (саме серце, а не голова) знало, що хоч він досі ніде й не виступав, хоч він ніде нічим і не вихвалявся, але селяни вважали його за дуже розумну людину, за людину, що може їх багато дечого повчити. Серце знало, що його робітничий і революційний стаж, його, нарешті, партійні діти, все це утворило в Кармазинівці обстановку надзвичайної поваги до нього. Але те ж таки серце зараз голосно кричало йому, що ніякої поваги він, мабуть, і не заслужив і що – головне – все це зараз виясниться і він остаточно й навіки загубить авторитет всіма поважаної людини.

– Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича, – не стихала зала.

Тоді цибатий Митько-комсомолец підвівся зі свого стільця й, вгамонивши залу, промовив голосно:

– Слово має Степан Трохимович. – І, звернувшись до коваля, сказав: – Просимо, товаришу!

І тоді ж наче сама судьба взяла його під свою безвихідну руку. Степан Трохимович підвівся й, підійшовши до трибуни, став. І тоді ж, побачивши раптом перед собою ті ж таки симпатичні обличчя, що нещодавно надзвичайно люб'язно посміхалися до нього, він очутився й відчув, що думки знову зашамотіли йому в голові. І потягнула судьба Степана Трохимовича за язика, й сказав він:

– Пробачте, товариші! Я... е... е... е... за чотири дні... все зробив. Власне... я вже говорив з редактором... той... Накажи мене бог, я... все зроблю. Мої діти – комуністи, той... тому запорукою, але е... е... е... я не звик говорити промов...

І сказавши це, Степан Трохимович змовк. І відчув він страшенну розпуку, бо певний був, що наговорив якихось нісенітниць, і певний був, що він уже навіть загубив свій авторитет. Блідний і розгублений стояв Степан Трохимович на трибуні й не рухався. Не рухалась і зала: зала упевнена була, що він далі буде говорити, а Степан Трохимович упевнений був, що він далі жодного словечка не промовить, бо думки йому знову повтікали з голови. Утворилось пиякове становище, і це перш за все зрозуміла президія.

– Товариші! – звернувся до зборів білявий Митько-комсомолец, Степан Трохимович далі, на жаль, не може говорити, бо він нездужає. Це він заявляв у президії, і це ви бачите з його обличчя. («От спасибі, – подумав старий коваль, що вже знову опам'ятався, – виходить, брехня не завжди робить людям зло»: Степан Трохимович нічого не заявляв президії). Але, – продовжував Митько-комсомолец, – нам досить і того, що тут нам сказав промовець. Він сказав, що все зробить як шеф нашої Кармазинівки і що тому запорукою його діти-комуністи. («Невже я це говорив?» – подумав старий коваль). Отже, дозвольте ще раз вітати нашого гостя від імені наших зборів.

Новий грім оплесків розірвав тишу, і Степан Трохимович побачив ті ж таки рідні й надзвичайно приємні обличчя. І тоді ж таки ще раз підвівся Кліщ, і, коли зала вгомонилася, підійшов до Степана Трохимовича (Степан Трохимович, не знаючи, що йому робити, досі не рухався з місця), й, ставши поруч з ковалем, сказав:

– Дорогі товариші! Дозвольте мені від імені всієї комнезамівської маси села Кармазинівки привітствовать нашого дорогого шефа, котрий, як старий уважаємий робочий, має должность притягти до нашого села заводську общественность і розпропагандировати наше село нащот колективізації.

Ще новіший грім оплесків розірвав тишу. Зала, можна сказати, безумствувала.

– Но тим болі, – продовжував Кліщ, дозираючи своїми чорними очима на Степана Трохимовича і посмикуючи свою руду борідку, – тим болі треба привітствовать нашого дорогого шефа, що він на цьой трибуні побожився і навіть згадав своїх дітей-комуністів. Тепер подозвольте, уважаємі товариші (тут Кліщ вийняв з кишени якийсь пакунок), почепити нашому дорогому шефу оцей червоний шефський бантик (Кліщ і справді вийняв з кишени червоний бантик і тут же приколов його до грудей Степана Трохимовича). Цьой бантик пуццай нагадує нашому дорогому шефу його поточну должность, і пуццай він не скісняється: ми йому допоможемо. Ура!

– Ура! Слава, слава! Ура! Слава, слава!

Зала знову безумствувала. Тоді знову підскочило кілька чоловік до Степана Трохимовича й, схопивши його на руки, понесли до виходу.

Більш питань на порядку денному не було, до того ж і час був досить-таки пізній.

Опинившись на повітрі з червоним бантиком на грудях, Степан Трохимович нарешті зітхнув з полегшенням. Він озирнувся. Навколо нього люди вже не метушилися: темна осіння ніч проглинула останнього неможливого, що допіру виносив його на руках й ставив його ж таки біля сільбудівського ганку.

8

Розмова з Мотузкою. Як Мотузка поставився до шефства. До Степана Трохимовича заходить Одарка, й він їй грає на гітарі. Одарчині політичні переконання. Степан Трохимович пропонує Одарці залишити його хату.

Все це трапилось так блискавично, так несподівано, що ніяк не могло не скидатись на сон. Але сон до безкінця не продовжується, і Степан Трохимович мусив переконатись, що він і справді не спить. Особливо ж переконував його в цьому червоненький бантик, що його Степан Трохимович того ж таки вечора зняв з грудей й, загорнувши в газетку, заховав у скриню: бантик і справді лежав у скрині і був стільки реальний, що навіть і говорити про сон не приходилось. Остаточно ж переконала Степана Трохимовича розмова з Мотузкою і саме другого дня.

– Ходять чутки по Кармазинівці относительно вашого шефства! – сказав Мотузка, здибавши Степана Трохимовича біля корита: коваль напував свою білоногу Маньку. – Наскільки вірно – не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

Це запитання примусило Степана Трохимовича в перший раз подумати про те, що таке трапилось і як же врешті він мусить реагувати на ці події в його досі занадто спокійному житті.

Як би там не було, а овації, що ними зустрічали його неможливі, вплинули на Степана Трохимовича, надзвичайно! І не тому він другого дня, приїхавши, на завод, знову нічого не зробив, так би мовити, по лінії шефства, що й не думав – робити (як останні чотири дні),

А тому, що ходив як в тумані й, крім як про овації, ні про що не міг думати. Овації дуже подобались ковалеві, і він навіть почував себе справжнім героєм. Він навіть уже не гнівався на Кліща, хоч і певний був, що ці овації і є саме робота цієї невгамовної людини. З другого ж боку, ці оплески його все-таки збентежили, бо вони вимагали від нього відповідної діяльності, а діяти (саме так, як того вимагали від нього) Степан Трохимович все-таки не наважувався. Бентежили оплески і в тому сенсі, що вони його примушували різко розмежуватися і з тими прошарками села, з якими він, по суті, не зовсім хотів розмежовуватися, бо не добачав в цьому ніякого здорового сенсу. Треба було, нарешті, відмежуватися не тільки від досить-таки розумного й іноді дуже корисного, цілком легального Онучки, але, можливо, не можна було й не відмежовуватися від того ж таки Мотузки; хоч офіційно Мотузку вважали за міцного (вредного, правда) середняка, але Кліщ, скажім, називав його куркулем і навіть (це переказували Степанові Трохимовичу) глузував з того, що Степан Трохимович, себто старий робітник, революціонер і навіть батько дітей-комуністів, ходить у супрязі з куркулем. Відмежовуватися від Мотузки старий коваль ніяк не хотів, як з тих міркувань, що Мотузка мав красиву молодлицю, яка з охотою слухала гітарних романсів Степана Трохимовича, так і з тих, що без Мотузчиних господарчих послуг Степанові Трохимовичу важко було обійтись.

– Та то... таке! Так... між іншим, – невпевнено відповів коваль на Мотузчине запитання з приводу шевфства.

– По Кармазинівці ходять даже чутки, – продовжував Мотузка, – що вас, можна сказати, качали вчора на руках... Наскільки вірно – не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

Та то... таке! – Степан Трохимович покрутив свого сивого вуса, легікнув на Маньку й змовк.

Власне, Степанові Трохимовичу дуже хотілося трохи попишатися тим, що його винесли з сільбуду на руках, але, з другого боку, він не міг цього зробити, бо певний був, що як тільки він вимовить перше слово, одразу ж мусить трапитись розрив між ним і Мотузкою. Звичайно, Мотузка йому нічого не скаже, але він, по-перше, негайно ж продасть другого коня (авансу Степан Трохимович так і не дістав), по-друге, не захоче орати його землю і таким чином поставить Степана Трохимовича в дуже неприємне становище (зараз вроді як в супрязі, а годі, виходить, отдавай в оренду?), по-третє, після розриву, мабуть,

прийдеться навіть розпрощатися з чорноокою слухачкою його гітарних романсів, себто з Мотузчиною дружиною.

– Та кажіть вже! – сказав русявий широкогрудий (йому було років з тридцять) Мотузка й почухав собі спину. – Чого там не признаєтеся? Батько тільки-но прийшли з сільради й кажуть, що діло таки було.

– А що тобі таке? – кинув Степан Трохимович, прислухаючись до далекої собачої брехні... – Хіба тобі не все їдно?

– А звісно, не все їдно! – сказав Мотузка. – Якщо вас і справді там вважають за свого вождя, то й нам буде зручніше жити.

Воно бач як! Виходить, що Мотузка на нього не тільки не гнівається, але й ще радий з того, що його так добре зустрічали незаможники? Степан Трохимович навіть кинувся був тут же з захопленням розповідати, як його зустрічали й виправджували вчора, та вийшло таке діло, що прийшлося себе стримати.

– Воно вірно, – сказав Мотузка, запалюючи цигарку. – Вождем вас обов'язательно треба зробити, за це я голосую двома руками. Та тільки ви не дуже їм довіряйте. Особливо нащот колективізації, бо середнячок наш в колектив не піде, і потім, треба одставити Кліща. Достаточо він людям морочив голову.

Розмова набирала не зовсім бажаного напрямку: як же його одставиш Кліща, як же його обійти колективізацію? Словом, розмова вела до конфлікту, а цього Степан Трохимович не хотів...

Інтересно, що того ж таки вечора зайшла до коваля чорноока Мотузчина Одарка. Пощебетавши трохи з Явдохою Гарасимівною, вона весело посміхнулася до Степана Трохимовича своїми білими як сніг зубами й, поправивши на голові хустку, сказала:

– Ви хоч би, Степане Трохимовичу, на гітарі пограли, чи що. Такий сум надворі, що не приведи й господи: дощ мжичить, жодної тобі зірки на небі – прямо хоч з мосту та в воду!

– Ач, яка Катерина! – сказав безперечно небайдужий до молодиць Степан Трохимович, і особливо небайдужий до Одарки. – Ач, чого їй захотілося!

Степан Трохимович всіх гарних молодиць називав Катеринами, бо, прочитавши Шевченкову «Катерину», гарним молодицям іншого ім'я й не міг підібрати.

– Та пограй уже їй, Стьопо, на гітарі, – додала від себе Явдоха Гарасимівна; хоч вона й бачила й знала, що Степан Трохимович не зовсім байдужий до дівчат і особливо небайдужий до Одарки, проте це її лише обещувало і вона дуже була задоволена, коли молодиці так чи

інакше залицялися до її старого. (Сама Явдоха Гарасимівна, до речі, була досить-таки гладенькою, дуже охайною, трохи сивенькою, обличчям приємною, низенькою п'ятдесятилітньою жінкою. Удягалася вона «по-городському», замість очіпка – темна хустка, скажім, замість чобіт носила вона башмаки і т. д.)

– Що ж вам заграли? – сказав Степан Трохимович, зімаючи однією рукою зі стіни гітару й покручуючи другою свого сивого вуса. – Хіба що «Не искушай меня без нужды»?

Степан Трохимович зараз надзвичайно прекрасно почував себе. Приємно йому було бачити біля себе красиву Мотузчину молодицю, не менш приємно було й згадувати ті незабутні хвилини, коли його під вигуки «слава» незаможники винесли із сільбуду.

– Ох, як мені ця пісня подобається! – сказала Одарка, сідаючи біля Степана Трохимовича й (чортова баба!) притуляючись, наче невзначай, своїм пухким коліном до худеньких старечих ніжок коваля. – Як слухаєш оцю пісню, так серце прямо-таки розривається тобі.

Степан Трохимович вдарив по струнах, заплющив очі (він завжди заплющував очі, коли починав грати) й заспівав. Він співав своїм старечим баритональним басом так, як може співати стара людина, що в ній ще не загас потяг до кохання: з почуттям, з зупинками, з деяким навіть тремтінням у голосі. І в міру того, як він сам захоплювався своїм співом і своєю грою, Одарка все ближче й ближче підсувалася до нього. Явдоха Гарасимівна цього, звичайно, не помічала: вона вишивала за столом якусь сорочку. Але коли б вона й помітила це, то навряд щоб наважилась запротестувати.

Коли Степан Трохимович зупинився, Одарка глибоко зітхнула й сказала:

– Стрась як люблю такі пісні – цілий би вік їх слухала!

– А чого ж ти не навчишся грати на гітарі? – одказала Явдоха Гарасимівна. – От би й ти заспівала таких пісень!

– Та де там вже нам до гітари! – заперечила Одарка. – У мужиках живеш – мужиком і помреш.

Степан Трохимович витер хусткою лисину й промовив:

Це ти, Одарко, даремно говориш так. Тенер нема мужиків, – тенер ми всі пани. От як остаточно наладнаємо життя, так всі на гітарах граємо.

Поки в баби поспіють книші, то у діда не стане душі, – одказала балакуча Одарка... й тут же поцікавилась: – Чи правда, Степане Трохимовичу, що вас обрали на шефа?

– Аякже! – одказала Явдоха Гарасимівна (про овації вона ще нічого не знала). – Вже давно обрали на шефа.

Одарка засміялася своїми білими як сніг зубами й раптом, зробивши серйозне обличчя, промовила:

– От добре! Може, хоч тепер зітхнемо легше, а то такий час настав, що... мовчи й не диш, та й не кажи, що спиш. Зовсім задавили селянина.

Ці вже останні міркування не дуже подобалися ковалеві. Хоч він і ходив у супрязі з Мотузкою, але й він вважав Мотузку за досить-таки міцненького середнячка, навіть трохи подібного до куркуля, і тому Одарчина політика не приймалася йому до смаку. Проте Одарчине пухке коліно так приємно лоскотало йому його старечі худенькі ніжки, що він не наважився їй щось на це одказати. Степан Трохимович вирішив тоді справу, так би мовити, зам'яти («замньом») і, прийнявши таке рішення, знов вдарив по струнах і заспівав.

За пічкою вистукував цвіркун: одноманітно й надзвичайно родинно, на стіні не менш одноманітно тук-такав стінний годинник, а надворі лютувала темна ніч дрібними осінніми дощами й поривами вітру завивала в бовдурі. Одарка все ближче й ближче присовувалась до Степана Трохимовича своїм пухким і дуже приємним коліном, і гітара в Степана Трохимовича прямо-таки надривалася. Надривався йому його старечий баритональний бас: він прямо-таки солов'єм заливався. Раптом у темному склі спалахнув ледве помітний вогник: хтось чиркнув сірника. Степан Трохимович подивився у вікно й зомлів.

Що ж побачив Степан Трохимович в раптовому світлі вогника? Що б він там не побачив, але що він побачив, до того збентежило його, що він тут же покинув грати й тут же, повісивши гітару на гвіздок, сказав:

– Слухай, Одарко! Чи не пішла б ти додому, бо я спати збираюсь.

Що ж промайнуло у вікні? Степан Трохимович на виробництві. Як Таня зустріла ковалеву інформацію і що з того вийшло. Як Степан Трохимович погодився керувати шефською комісією. Зустріч з редактором.

Промайнуло у вікні перед очима Степана Трохимовича не що інше, як Мотузчине обличчя. Воно так неприємно, зло і до того ж красно-

мовно посміхнулося, що й зараз, себто на третій день, стоячи біля парового молота, він згадував його. Ясно було, що Мотузка й не думав заходити до хати і тільки хотів видивитись, як до Степана Трохимовича тулиться його красива жінка.

Але особливо тоді збентежило старого коваля те, що в Мотузчинім погляді не стільки було ревностів, скільки незрозумілої й занадто злої радості. І саме тому, що Степан Трохимович п'як не міг второпати, до чого ця недоречна радість, саме тому він вчора і не наважився так чи інакше реагувати на цей Мотузчин вчинок – ну, скажім, піти й запросити його до кімнати тощо – і не наважився далі затримувати Одарку...

.....
... – Дай! – енергійно кинув Степан Трохимович догори.

Машиністка зробила відповідний рух, і паровий молот бухнув по нагартваному добіла залізу.

Ковальський цех гуркотів, шипів і бухкав. Сорокап'ятипудовий паровий молот, що біля нього працював Степан Трохимович, ударяв не з такою страшною силою, як, скажім, сусідній тритонний, але від цього вуха старого коваля не вигравали – в них все їдно стояв гул і грохот.

Повз молота Степана Трохимовича проходила доріжка, яка з'єднувала ковальський цех, з одного боку, з цехом збиральним, з другого – з ворітьми на свіже повітря. Ця ж таки доріжка роз'єднувала ковальський цех від цеху штампувального, що до нього й подавав свої оковки старий коваль.

– Дай! – знову кинув до машиністки Степан Трохимович і, повернувши обценьками нагартване залізо, не менш енергійно промовив: – Стоп!

Молотобоець Матвій, гігантського росту дитина, відкинув останню оковку і, рукавом витерши з лоба піт, пішов до нафтової пічки. Одчинивши дверцята, він затулив рукою обличчя й почав оглядати вогняну пашу. Степан Трохимович витер об штани руки й запалив люльку.

На виробництві Степан Трохимович зовсім не подібний був до того Степана Трохимовича, що його можна було бачити в Кармазинівці. Біля молота стояв суворий нелюдимий дідок, з яким не тільки машиністка Таня, молода дівчина в червоній хустці, ніколи не наважувався говорити, – не наважувався з ним говорити й навіть грандіозний молотобоець Матвій. Ті розмови, які відбувалися між цими трьома особами, носили чисто офіційний, діловий характер і із кола суто

виробничих питань ніколи не виходили. Тільки зрідка, коли напроти зупинявся хронометражист чи то хронометражистка зі своєю книжечкою й годинником у руках, Степан Трохимович, ніби жартуючи, кидав до підручного:

– Знову внутрішній враг зупинився!

– Він виконує свій обов'язок, – сухо одказував Матвій й продовжував своє діло: мовляв, покиньмо й ці балачки, коли інших не хочеш.

– Хіба я кажу, що не треба? – збентежено заперечував старий коваль. – Це я вроді як з інших підсмікуюсь.

Степан Трохимович говорив неправду. Хронометражисти трохи (і навіть більш як трохи) таки нервували його: підрахувавши, вони завжди могли підвищити норму виробітку. Говорив же він неправду тому, що правду незручно було висловити в присутності підручних: Матвій був партієць, а Таня – комсомолка. Проте нічого й не сказати з приводу хронометражистих гостей Степан Трохимович теж ніяк не міг.

Але в звичайний час слова дуже рідко зривались з ковалевого язика, хоч би тому рідко, що, побоюючись громадських навантажень (партійні підручні ж так чи інакше могли на нього зазіхати), він рішуче запобігав інтимно-товариських відносин з Матвієм і Танею.

Сьогодні Степана Трохимовича не можна було пізнати. Сьогодні він балакучий був як ніколи: він раз у раз щось говорив до Матвія й особливо намагався викликати на розмову свою машиністку Таню. Річ у тому, що, як відомо було ковалеві, Таня не тільки належала до комсомолу, але й до того ж була однією із найсильніших активісток місцевої комсомольської організації, і річ у тому, що саме таких людей зараз і шукав Степан Трохимович. Оваційний чад (коли так можна висловитись) уже проходив, і знову треба було думати про шефство, тим паче, що й червоненький бантик лежав у скрині.

– Так як ти кажеш, Таню? – посміхнувся до машиністки Степан Трохимович. – Кажеш, що не слід мені, старому, лізти не до свого діла?

– Про що ви, Степане Трохимовичу, говорите? – спитала Таня, поправляючи на голові червоненьку хустку.

– Та це я вроді як би про громадську роботу, – сказав старий коваль і, помовчавши, поінформував: – Думав, думав та й надумав оце: невже ж я такий старий, що мені тільки на печі дрімати та бабиних казок слухати? Ану, думаю, вдарю по-молодецькому. Ну й розпочав. І діло, можна сказати, вийшло. Незаможники мене прямо-таки на

руках понесли (Степанові Трохимовичу давно вже хотілося сказати комусь, крім Явдохи Гарасимівни: він уже їй сказав, що його неможливі на руках носили). Тепер я, – продовжував Степан Трохимович, – вроді як би за шефа в Кармазинівці.

Степан Трохимович не зовсім вірно інформував Таню. А не зовсім вірно інформував він саме з таких причин: по-перше, після овацій він уже й сам став переконуватись, що з нього поганий шеф і у всякому разі зараз дуже образливо було б принижувати свою гідність, по-друге, до підручних він все-таки не міг ставитись з такою повагою, як, скажім, до редактора, а значить, і не хотів показувати себе перед ними в смішному становищі, по-третє, коли вже від шефства не відчепишся, то чому ж тоді не говорити, що шефство виникло з ініціативи саме Степана Трохимовича? І нарешті, роблячи таку не зовсім вірну інформацію, Степан Трохимович надіявся дещо вивідати в Тані і саме без ризику загубити свою старшинську гідність.

Як тільки Степан Трохимович скінчив, Таня з задоволенням крутнулася на своєму місці (їй навіть очі спалахнули молодим огнем) і, з великою любов'ю дивлячись на свого командира, сказала:

– Як приємно, Степане Трохимовичу, слухати від вас такі речі! А я вже думала, що ви й на селі ніяких не маєте громадських навантажень. Виходить, що це ми самі винні? Виходить, що ми просто не зуміли вас втягти в громадську роботу? От приємна несподіванка! – і, звернувшись до Матвія, який допіру підійшов до парового молота, Таня-комсомолка промовила: – Чуєш, Матвію, що Степан Трохимович говорить?

І дівчина тут же, в присутності коваля, розповіла молотобійцеві, що їй тільки-но говорив Степан Трохимович.

– Авжеж, що ми самі винні! – погодився Матвій. – Не вмiли піймати новка за вуха.

Остання молотобійцева фраза була трохи зарізувата й не прийнялася Степанові Трохимовичу до смаку. І особливо не прийшлася до смаку не тому, що сказав її Матвій (він ніколи не відзначався великою чесністю), а тому, що вона поціляла в найправдивішу правду історії його шефства.

– Це ти, Матвію, помиляєшся, – сказала Таня-комсомолка, – Степана Трохимовича ніхто не ловив, він сам взявся шефствувати над Кармазинівкою.

А я почім знаю! – невиразно кинув грандіозний Матвій, знову опираючись до вогняної пащі.

Тут вже й Степан Трохимович не витримає: молотобійцеве нахабство його без кінця обурило.

– Інтересно було б побачити тебе, хлопче, на громадській роботі, – з обуренням сказав Степан Трохимович. – Лясаєш язиком ти добре, а от...

– Чи, може, і справді беретеся змагатись зі мною? – запитав молотобоець, зупиняючись.

Степан Трохимович згадав, як його два дні тому на руках носили, згадав гучні овації і, згадавши все це, задерикувато кинув:

– А ти думав – як? побоюєш? Думаєш, як ти партієць, то тебе вже й не переможеш? Бачили й не таких! У мене, брате, діти – дочка й син – не те, що партійці, а ще й відповідальні.

– Покиньте сваритися! – сказала Таня-комсомолка. – Давайте говорити конкретно!

– Давай поговоримо й конкретно! – кинув до безкінця розхвильований Степан Трохимович.

Таня поправила на голові хустку, примружила свої світло-сірі веселі очі й сказала:

– Ну, коли вже справа дійшла до змагання, то давайте так зробимо... Ти, здається, керуєш гуртком ТСОАВІАХІМу? – звернулася вона до Матвія. – Так от: хай Степан Трохимович береться за гурток МОДРу – от і побачим, хто з вас краще організує громадськість навколо цих гуртків.

– Ні, це не моє діло! – махнув рукою Степан Трохимович, – я в цій справі не розуміюсь. Я працюю по лінії шефства.

– Ну, коли ви вже такий фахівець по цій лінії, – сказала Таня-комсомолка, – тоді беріться керувати шефською комісією, вона, до речі, дуже відстала від потреб дня і роботу в ній треба налагодити... Дозволяєте поговорити з приводу цього з комосередком?

Степан Трохимович хотів був уже полізти рачки, але, зиркнувши на самовпевненого Матвія, відчув, як йому зразу закипіло в грудях, і тому, не думаючи про наслідки, невиразно кинув:

– Подумаєш, злякала! «Беріться керувати шефською комісією»! А хіба шефська комісія така вже цяця, що до неї й підступити не можна? Бачили таких!

– Так ви, значить, погоджуєтесь? – допитувалась Таня-комсомолка.

– Чого ти прилипла до мене? – раптом визвірівся до неї Степан Трохимович.

От тобі й маєш! – сказав грандіозний Матвій. – Виходить, що ви вже злякалися?

– Кого це злякався? Тебе? – і коваль подивився на молотобійця таткими очима, наче він дивився в кращому разі на комара.

– Так ви ж нібито відмовляєтесь керувати шефською комісією? – наполягав на своєму Матвій.

Приперли Степана Трохимовича, що називається, до стінки, й далі крутитись не можна було. Треба було або відмовитись, або прийняти виклик. Відмовитись треба було обов'язково, так принаймні підказували ковалеві старечі гітарні мислі (він раптом ні з того, ні з сього загадав свою гітару), але й не менш обов'язково не можна було відмовитись: це б значило визнати себе переможеним, а визнати себе переможеним, і саме своїми підручними, Степан Трохимович рішуче не хотів. Тоді старий коваль заплющив очі (будем говорити правду) і, мало не заплющивши очі, кинув:

– Подумаєш, яке страшне діло! Осередком хоче залякати!

– Отже, значить, беретеся керувати шефською комісією? – ще раз поцікавився настирливий молотобоець.

– Сказав берусь, значить берусь!

І кинувши це страшнувате слово, Степан Трохимович почув, як йому щось різонуло в животі, й він тут же, не звертаючи більше уваги на своїх підручних, побіг до вбиральні.

«От історія! – щасливо посміхаючись, думав у вбиральні Степан Трохимович. – Виходить, вскочив ще в нове навантаження. Замість вшитати щось, як мені бути з кармазинівським шефством (певніше, без кармазинівського шефства), влетів у керівники загальнозаводської шефської комісії. Мабуть, недарма приказка приказує: що біда біду тягне. Що ж тепер виходить? Перше: шеф села Кармазинівки, друге: керівник загальнозаводської комісії, третє...»

Але далі Степан Трохимович (він вже підперезався поясом й виходив до цеху) не додумав: він раптом почув збоку себе знайомий голос:

– Бачите, де зустрілися? Драстуйте! Що ж це вас так довго не видно?

Перед ковалем стояв заводський редактор й чемно посміхався крізь свої великі рогові окуляри.

«От тобі й третє, – збентежено подумав старий коваль. – Ну, тепер буде морока, знову вскочив».

Чого ж це ви до нас не заходите? – спитав редактор. – Мабуть, вирішили цілу статтю дати про своє село?

Як відомо, Степан Трохимович ніяких таких вирішень не приймав, але припущення редакторове йому подобалося: як не як, а все-таки не прийдеться позичати очей у сірка.

– Ви, его, справедливо говорите! – відважно промовив Степан Трохимович. – Думаю статейку дати, та... не знаю, чи справлюсь: не звик, знаєте, до такої роботи.

– Нічого, – сказав редактор, поправляючи свої рогові окуляри, – пишіть, ми вас виправимо. Як умієте – так і пишіть... За два дні напишете? – раптом додав він.

– Навряд... я, знаєте, дуже поволі пишу, – промовив збентежений Степан Трохимович.

– Ну, тоді напишіть за три дні... навіть за п'ять днів... Добре? – і редактор потиснув ковалеві руку.

– Та... добре! За п'ять днів, мабуть... той... напишу.

.....

Тільки скінчивши свою зміну, Степан Трохимович очутився й зрозумів, що йому приніс цей новий день. І очутившись, Степан Трохимович промовив:

– Оце вже вскочив, так вскочив! Хотів вислизнути, а воно – бач! Таки вірно приказка приказує: скачи, діду, хоч задом, хоч передом, а діла йдуть своїм чередом.

...Таня-комсомолка і молотобоець Матвій вже вийшли з цеху. Покинули й бухкати парові молоти: розпочалася перерва. Степан Трохимович забрав свого кошика й вийшов на повітря. Його зустрів той же дрібний осінній дощик. Дуже неприємно було Степанові Трохимовичу, що позадавався він й погодився керувати шефською комісією: ну куди йому з його досвідом братися за таке діло! І махнув тоді старий коваль безнадійно рукою і, безнадійно махнувши рукою, звернув до вокзалу.

10

Що бентежило коваля? Степан Трохимович звертається до секретаря комосередку. Розмова з Митьком-комсомольцем і робітником Забарою в робочому поїзді. Степан Трохимович вирішує сьогодні йти до Кліща.

Але Степан Трохимович, по суті, вже готовий був замиритися зі своїм новим становищем: сільбудівська овація зробила своє діло. Коли

правду говорити, то коваля не те вже бентежило, що в його особистій, досі начебто нікому не цікавий післяробітничий час стали втручатися начебто випадкові люди (Степан Трохимович і раніш бачив – принаймні одним оком, – як навкруги нього шумус громадське життя, як в це життя якась невідома йому сила витягує всіх живих людей міста й села). Степана Трохимовича бентежило те, що він несподівано опинився в хвості подій свого часу, і те, що він не розуміє, як йому їх наздогнати. Себто Степан Трохимович знав, що від нього вимагають: Кліщ, очевидно, вимагав, щоб він, скажім, виступав на різних сільських зборах і агітував за колективізацію, щоб він до того ж притягнув на цю агітацію ще кількох робітників; зрозуміло було, чого хотів від нього її редактор, – Степан Трохимович не знав тільки, як йому навчитись так агітувати, щоб, по-перше, не дуже зростали навантаження, щоб, по-друге, поєднати, припустім, свою агітацію з думками дуже потрібного йому громадянина Онучки й не менш симпатичного сусіди Мотузки, по-третє, так, щоб не видно було, що він відстав від подій свого часу.

«Мабуть, даремно я ухилився від громадської роботи, – думав старий коваль. – От тепер би й не бігав по редакторах. Здобув би досвід – і не прийшлося б червоніти, як ото тоді на зборах комнезаму. Видно, час такий, що нема тобі ні старого, ні молодого – всі рівні, і всі якось мусять думками шелестіти».

Але міркування міркуваннями, а навантаження самі по собі. Треба було вживати якихось героїчних заходів й так чи інакше розпочинати якусь роботу. Перш за все Степан Трохимович вийняв з скрині свою записну книжку і, щоб не забути, позаписував:

«Шефство в Кармазинівці, керування заводською шефською комісією, кореспонденції до газети й стаття про кармазинівські неполадки». Найбільш його тривожило керування шефською комісією (а він глибоко переконаний був, що вже «влетів» туди!), але перш за все треба було подумати про шефство в Кармазинівці. На щастя, Кліщ знову дав йому передишку й («сукин кот»! – багато м'якш думав тепер про нього старий коваль) мовчки вичікував.

«Піти ще раз до редактора? – примірявся Степан Трохимович. – Так знову нічого не вийде. Порадитись з Танькою чи то з Матвієм? І цього тепер не можна зробити».

І раптом, коли вже Степан Трохимович загубив останню надію вислизнути з неприємного становища, – йому, як і колись, спав на думку комосередок. Куди ж, як не туди, йому піти і де ж, як не там,

дістати вказівки! Незнайомий народ? А хіба тільки знайомі туди й ходять? Степан Трохимович піде прямо до секретаря комосередку і скаже йому приблизно так:

– Здрастуйте! Я до вас досі не ходив, але я такий-то й такий-то й такий-то. Інтересуюсь, значить, своїм шефством над своїм селом Кармазинівкою й прошу...

Тут Степанові Трохимовичу блиснула, можна сказати, надзвичайно талановита ідея: він вирішив просити собі помічника, щоб, значить, розпропагувати з цим помічником село Кармазинівку. Особливо талановита була ідея в тому сенсі, що, по-перше, від помічника можна буде дечого повчитись (комосередок не дасть же малодосвідчену людину! він же може дати тільки партійця!), по-друге, талановита була ідея й тому, що в скрутні моменти можна буде (будемо говорити правду і до кінця) за щось і заховатися: Степан Трохимович підсвідомо мав на увазі спину свого помічника, а під скрутними моментами підсвідомо розумів, скажім, Мотузчине обурення з агітації за колектив.

Степан Трохимович навіть потер руки від задоволення й з не меншим задоволенням покрутив собі вуса.

На жаль, того пам'ятного дня, коли прийшла йому в голову ця безперечно непогана ідея, Степан Трохимович секретаря не здивав, здивав він його тільки за три дні. Коли Степан Трохимович одрекомендувався й сказав, що він один із учасників революції 1905 року, секретар похитав докірливо головою й промовив:

– А-я-я-я-я-я! Кажете, учасник революції 1905 року?

– Та я... той, – не зрозумів Степан Трохимович. – Ви, може, думаете, що я брешу?

– Не про те, голубчику мій дорогий, – сказав секретар комосередку, – вірю вам, вірю! Але чому ви досі в МОДРі не працюєте? Ну, призначайтеся, – не працюєте? Га?

– Та знаєте... – признався Степан Трохимович й тут же попередливо подумав: «Треба записати в книжечку і МОДР».

Але це нове навантаження Степана Трохимовича не схвилювало вже (секретар і справді взяв слово в старого коваля, що він буде працювати в МОДРі): Степан Трохимович раптом зрозумів, що від зливи навантажень нема йому порятунку доти, аж поки він виявить себе добрим активістом. Та й справді: всі гадають (і мають рацію), що він незавантажений, і кожний хоче його завантажити. Розпочне роботу – і зливі кінець.

Вислухавши інформацію, секретар комосередку з задоволенням подивився на Степана Трохимовича й сказав:

Дуже добре... це дуже добре!.. Але кого б вам порекомендувати в помічники? – Секретар комосередку замислився й раптом промовив: – Знаєте що: зайдіть, голубчику, за два дні: я тут пораджусь із товаришами й ми вам когось найдемо.

Вийшов Степан Трохимович від секретаря осередку дуже задоволений і навіть з деяким почуттям погорди. Задоволений він був тому, що його не призначили на керівника заводської шефської комісії (хоч Матвій і Таня поки що суперечки не згадували, але Степан Трохимович чекав, що цю суперечку згадає секретар осередку), гордий він був з того, що як би там не було, а він вже по-справжньому розпочав свою громадську роботу і, значить, Кліщ тепер уже не буде чіпати його.

В робочому поїзді він зустрівся з Митьком-комсомольцем. Тепер уже, після овації, Степан Трохимович, стикаючись із цим цибатим хлопцем, не тільки, як це було раніш, не зневажав його привітання, але й з деякою тривогою стежив за Митьчиним капелюхом: Степан Трохимович побоювався, що тепер Митько, після того як коваль заглядав на комнезамівських зборах й Митькові навіть прийшлося швидко йти, – тепер Митько уже не буде так чемно вітатися з ним.

Вони сиділи на останніх двох лавах, один проти одного, щільно притуляючись до вагонної стіни, бо народу у вагоні було дуже багато і їх тиснули.

– Як же це ви мене... – той, – почав Степан Трохимович, позасвідомо посміхаючись задобрюючою посмішкою, – що ж це ви саме мене в шефи? Га?

– Власне, це не цілком вірна формуліровка, – сказав як і завжди чемний і витриманий Митько. – За шефа ми беремо завод: а ваше завдання розбуркати заводську громадськість й притягти її увагу до Кармазінівки.

Гм! – невиразно здвигнув плечима Степан Трохимович, бо йому не сподобалося це пояснення: він сам розумів, чого хочуть від нього, але все-таки трохи неприємно було, що не він шеф, а саме заводська громадськість: так Степан Трохимович звик до свого титулу.

Це, знаєте, Кліщева формуліровка, – продовжував пояснювати Митько-комсомолец. – Ця формуліровка для маси зрозуміла – ну, хай буде й так.

«Ага, – подумав Степан Трохимович, – для маси зрозуміла? А ми ж маємо за кого піклуємось? Хіба ми не для маси працюємо?»

Словом, коваль входив уже в смак нової, досі йому невідомої роботи. І зовсім не тому він поцікавився, чого це саме його обрали на шефа, а не когось іншого, що мав на увазі якихось інших кандидатів, – діставши від секретаря комосередку обіцянку прикомандирувати до нього помічника, він просто почував себе зараз найділовитішим із шефів і йому дуже хотілося з Митьком поділитися своїми перемогами.

– А чого ж все-таки той... ну, ти, скажім, не взявся за цю справу? – Степан Трохимович ніяк не міг перескочити на ту тему, яка його цікавила.

– Щоб притягти завод до такої серйозної справи, – сказав Митько-комсомолец, – треба знати, як його притягти, і, головне, знати, кому цю справу доручити. Я людина молода, маю маленький виробничий і комсомольський стаж, а ви старий робітник і до того ж учасник революції п'ятого року. Ви людина з авторитетом.

Степанові Трохимовичу дуже подобались останні пояснення Митьчині. Він подивився у вікно, повз яке пролітали осінні тумани, і навіть знову покрутив від задоволення свого сивого вуса.

– То вірно, – погодився Степан Трохимович, з деяким острахом поглядаючи на сусідніх пасажирів: він дуже побоювався, щоб серед них не було такого, який би добре знав його, висловлюючись образно, заводську «активність».

На щастя, близько сидів тільки один знайомий, саме робітник Забара, що мешкав в тій же Кармазинівці й якого Степан Трохимович з деяких причин (див. нижче) цілком ігнорував.

У вагоні стояв неможливий галас. В одному місці сперечалися, в другому – співали, в третьому – хтось підсвистував. Більше за всіх, звичайно, гомоніли спекулянти: попродавши в гброді продукти, вони ніяк не могли поділити між собою заробіток. В кінці вагона стояв безрукий громадянин і, намагаючись перекричати присутніх, виспівував фальцетом якусь коломийку. Тут же метушилися хлоп'ята з цукерками й викриками:

– Іріс! Іріс, хто хоче іріс? Три копійки пара!

– Давай сюди! – сказав до одного Степан Трохимович: цими конфетами він зрідка вгощав Мотузчину Одарку.

– Ач! Старий теж до канфета лізе! – подав був хтось репліку.

– Та то ще хто й зна, хто з нас старий! – огризнувся Степан Трохимович, почуваючи себе надзвичайно бадьоро й задержувато. – Бачили таких молодиків!

Він огризнувся з почуттям власної гідності й з цілковитим усвідомленням, що він і справді має рацію вважати себе за молодого, і, огризнувшись, Степан Трохимович знову почав шукати стежок до тієї теми, що його цікавила.

– Таке діло, що, мабуть, прийдеться з своїм помічником скласти плана, – сказав він, звертаючись до Митька-комсомольця.

– З яким це помічником? – поцікавився співбесідник, зрозумівши, про який план іде мова: «очевидно, про план шпектрьської роботи», – подумав Митько.

– Та з тим же помічником, що його мені призначила ячейка, – неохайно кинув старий коваль.

– Ви вже говорили з комосередком? – спитав Митько-комсомолец.

– Аякже! – сказав Степан Трохимович. – З самим секретарем говорив. – І, тут же подумавши, що Митько може цю новину переказати Кліщеві (Степан Трохимович хотів обов'язково сам її переказати), додав: – Тільки ти про це, голубе, нічого не говори Кліщеві: я йому сам скажу.

Митько, звичайно, нікому нічого не буде говорити, коли цього Степан Трохимович не хоче, але Митько все-таки цікавиться, кого це ковалеві призначили в помічники?

– Та там одного чоловіка, – сказав неправду Степан Трохимович, він говорив таким голосом, наче й справді знав цю людину, що він її вживав «чоловіком». – Ти його, мабуть, не бачив!

І Степан Трохимович змовк. Мовчав і Митько-комсомолец. І, можливо, розмова на цьому б і скінчилася, коли б мовчанку не порушив сусіда.

– Це ви ведете балачки з приводу тієї історії, що трапилась на комунізаційних зборах? – звертаючись до Степана Трохимовича, сказав сусіда, робітник, Забара.

Забара від старого коваля відрізнявся хіба що своїм молодшим віком. Як і Степан Трохимович, він ні на заводі, ні на селі не вів жодної громадської роботи. Як і Степан Трохимович, він тільки знав з одного боку станок, з другого – своє кармазинівське господарство. В сенсі «громадської активності» він, так би мовити, перевищував ковали. Коли Степан Трохимович відчув себе заводською людиною, Забара й досі дивився на завод (а він там працював років з 10) як на місце приробітку і всіма своїми думками і досі належав селові, себто, вірніше, своїм у нікчемному одноосібному господарству.

Забарине запитання, можна сказати, трохи образило старого коваля. Що значить «тієї історії»? Яка це «історія» трапилася на комнезамівських зборах? Забара має на увазі овації, що йому зробили її незможники? Так хіба ж це «історія», себто така справа, що може тільки дивувати тверезих людей?

– Ти ото, Забара, ні чорта не робиш, – незадоволено кинув Степан Трохимович, чухаючи собі лисину, – та ще й іншим заважаєш революцію готувати.

– Що ви, Степане Трохимовичу! – зніяковів, нічого не тямлячи (він і справді без всякої іронії поцікавився «історією»), робітник Забара. – Це тільки к слову прийшлося.

Але Степан Трохимович вже входив у раж.

– Не люблю я таких людей, – далі говорив він, позираючи на Митька-комсомольця й чекаючи від нього одобрення своїх думок. – І сам не дам, і другому не дам. На твоїй «активності», Забаро, ми розживемося, як ото сорока на лозі або як тіль на воді.

– Та що ви, Степане Трохимовичу! – далі ніяковів Забара. – Та це ж, їй-богу, к слову прийшлося!

– К слову, то к слову, але треба, щоб воно прийшлося до діла.

І що далі говорив Степан Трохимович, то більшим активістом відчував себе і відчував нарешті, що саме тільки тепер він робиться справжнім революціонером і що тільки тепер до нього ніхто не зможе підкопатись. І здавалося Степанові Трохимовичу, що вже ніколи не заболить йому біля серця й ніколи він не буде відчувати себе таким збентеженим, яким відчував себе в останній час.

Кажете, він ще по суті нічого не зробив? Це не біда. Степан Трохимович зробить, бо він уже почав робити, інакше б йому не запропонували помічника. Він не має великого досвіду? Цей досвід дістане він в процесі роботи, і він дістане його від тієї людини, яку до нього прикомандирує комосередок.

Вагон похитувався. Повз вікон пролітали тумани сирієї глибокої осені. Дівчата-спекулянтки співали зажурних столітніх пісень. Але Степан Трохимович зовсім не журився і почував себе дуже добре.

«Треба сьогодні піти до Кліща й поговорити з ним», – думав Степан Трохимович.

Йому дуже радісно було, що сьогодні він сам шукає зустрічі з цією невгомною, нещодавно мало не страшною йому людиною.

Саме з таким настроєм він і вийшов з робітничого поїзда.

11

Хто перестрів старого коваля біля вітряків? Початок агітації. Чому не можна загітувати Корольчука? Зустріч з місцевим попом. Степан Трохимович здоровкається.

Степан Трохимович був уже біля вітряків (Митько-комсомолец і Забара вже зникли за хатами), як йому дорогу пересік селянин Корольчук, громадянин села Кармазинівки, і, підійшовши до нього, сказав:

– Поясніть нам, Степане Трохимовичу, таке діло: що воно на світі робиться? – і Корольчук поставив на стовпчик мішок з борошном: він допіру був у млині.

Почуваючи себе кармазинівським шефом, Степан Трохимович теж зупинився і, поважно звівши до перенісся свої широкі сиві брови, сказав:

– Ви з приводу чого мене запитуете? Говоріть конкретно!

– Та оце ж я й хочу говорити конкретно, – висякавшись, промовив жукоподібний Корольчук. – Діло таке, Степане Трохимовичу, ви чоловік городський, шляєтесь там по заводах тощо («шляєтесь» Корольчук сказав не з метою образи коваля), а ми люди тьомні і нічого нам не видно. Так от допоможіть, будь ласка, і скажіть нам, яка тут прахтіка проісходить?

– Ви, може, з приводу колективізації? – запитав Степан Трохимович, пильно вдивляючись в Корольчукове обличчя.

Іншого разу цього запитання він, напевне, не поставив би, але тепер, коли думки його саме навколо колективізації й метушилися (шефство ж!), він інакше сказати й не міг.

– От-от! – зрадів Ковальчук. – Саме таке діло нас і інтересує. Больно, Степане Трохимовичу, сидіти в темноті й махати руками над діркою. Но яка дірка, к приміру? Дірка получилась од розриву нашого життя. От в чім вопрос.

– Це ви даремно говорите нащот розриву, – поважно сказав Степан Трохимович і, вийнявши свою люльку, набив її тютюном. – Це ви, Корольчуче, помиляєтесь.

Коваль перед тим, як розпочати свою промову (а він саме зараз і вирішив приступити до виконання своїх шефських обов'язків), – перед тим, як цю промову розпочати, свідомо на мент затримав свого пашка: з передишкою завжди виходить поважніш.

– Могло быть! Могло быть, помиляємось! – одразу ж погодився Корольчук. – Ми люди тьомні. Говорить ви. Ми ще вас послухаємо.

– Ну, так ото ж і слухайте! – і старий коваль замислився.

Корольчука Степан Трохимович добре знав. Корольчук жив за кілька дворів від нього. Це був типовий середняк, і за такого його й вважали на селі. Назвати його дуже революційною людиною не можна було, але й контрреволюційною – ні в якому разі. І не тому, що він свого часу с'як-так боровся з білими, але головню тому, що, хоч він і підпадав зрідка під вплив кармазинівської глитаїні, все ж в основному симпатизував радянській владі. Словом, матеріал для шефських експериментів був дуже вдячний.

– От почнемо з приказки, – з почуттям власної гідності почав був Степан Трохимович свою агітацію за колектив... й тут же осікся. Річ у тому, що в голову полізли зовсім не ті приказки, які йому були потрібні: скажім – «гуртове – чортове», «гуртом і батька краще бити» і т. д. – Почнемо з приказки, – тягнув далі Степан Трохимович, – ну... скажім, з такої – «грумада – великий чоловік». Вірно я говорю? Вірно! Отепер я вас і питаю: що краще – грумада чи отак, як без грумади, жити?

– Та ви мені про це не говоріть, – махнув рукою Корольчук. – Я цю прахтіку давно пройшов. Тут діло не в тім... От подивіться на оцей степ, – і Корольчук тикнув пальцем у просторінь.

Степан Трохимович повернувся у той бік, куди вказував його співбесідник, і, на жаль, нічого там особливого не побачив. Степ як степ. Над степом стояла сіра мряка найглибшої осені, по степу пливли брудні осінні дороги, але щоб степ міг зупинити на чомусь око – цього сказати не можна було.

– Що ж там таке? – спитав нарешті старий коваль, здивовано позираючи на співбесідника.

– А таке діло, Степане Трохимовичу, – сказав Корольчук, – що як не крутись, як не вертись, а з шматка нічого путнього не дістанеш, і знову будеш ти без інтересу.

– От бачите! – зрадів Степан Трохимович! – А я хіба не те ж саме кажу? Виходить, треба щось думати. Обов'язково треба думати!

– Правильно, думати треба! – погодився Корольчук. – Але тут от в чім вопрос. Вопрос в розриві нашого життя. К приміру, так, один каже – йди в колектив, а другий – боже тебе борони! Один тієї, а другий цієї, а ти стоїш, як овечка, і нічого не розумієш.

– Ну, коли ж вже така справа, – зрадівши, сказав Степан Трохимович, – так тут нічого й говорити. Хто, скажім, агітує за колектив? Га?

Ну кажіть, хто? А хто тепер говорить проти колективу? Ну? Кого ж вам слухати: тих чи цих?

– Це ви правильно пояснюєте! – погодився Корольчук, знову забравши мішок на спину й заступавши до села. – Цілком правильно! Но ви, припустім, присоглашаєте до колективу, а от Мотузка співає зовсім іншої. А тепер і розберіться.

Степан Трохимович трохи зняковів. Що Мотузка був проти колективу – це від коваля не сховалося, але що його громадська діяльність одразу ж наскочить на непоборні перешкоди, цього Степан Трохимович не передбачав. Він передбачав, що треба якось поєднати Мотузчині думки з колективістичною агітацією, але він не передбачав, що їх так важко поєднувати і що їх прийдеться поєднувати на першому ж кроці його шефської роботи.

– А ви його не дуже слухайте! – ризикнув порадити Степан Трохимович. – З нього, знаєте, людина хоч і добра, але, знаєте, іноді він таке говорить, що й сам тому не вірить.

– Не кажіть, Степане Трохимовичу, – заперечив Корольчук. – Він рішительно настоює на своєму... Що він каже? А каже він, що як підемо в колектив, то вроді як в кріпаки запишемось. Розумієте, на що він натякає?

– Та то він, мабуть, жартує! – уже безпорадним голосом сказав Степан Трохимович: він і сам не вірив в те, що говорив.

– Кажете, жартує? – сказав Корольчук. – Навряд! Бо як ото вас настановили шефом, то він і говорить: «Тепер, – говорить, – прахтіка не та буде, як сяде свій чоловік до незаможників (це він вас має на увазі), то ми враз знищимо цю пропаганду». Послухав я його та й думаю: могло бути! Ми люди тьомні!

Корольчук зупинився: вони вже стояли біля Корольчукового двора. З неба почали зриватися вогкі сніжинки: впавши на землю, вони враз танули й робили ще більше багно. Селом посувався короткий сірий напівзимовий день. (Степан Трохимович був на останній зміні.) До воріт підійшла худа кобила і, перекинувши писок на вулицю, тупо дивилася своїми сумними очима. З хвіртки вийшла молодиця з відрами і, зиркнувши на коваля, сказала Корольчукові:

Ну, чого ж ти зупинився? Може, знову в комуну збираєшся? Іди-но до сіней, треба свиней нагодувати.

Степан Трохимович, що так і не зумів щось сказати Корольчукові й щось досі обмірковував, як би йому викрутитись із того ніякового

становища, в яке він допіру попав, почувши молодичине казання й чіпляючись за нього, як за визволення від неможливої ваги, сказав:

– До якої ж це комуни твій чоловік збирається?

– Та до Кліщевої ж! – відповіла молодича, не повертаючись і йдучи до колодязя. – Та хоч би вже збирався, чи що? А то ні туди Микита, ні сюди Андрій. Тільки голову морочить і собі, і людям... Тьфу! – сплюнула молодича й зникла за рогом.

– Виходить, ви вже й до комуни ходите? – зрадів Степан Трохимович. – Так чого ж ви? Чого ж ви вагаєтесь? Треба ж нарешті кудись вирішити: або сюди, або туди. Може, ви й справді думаете, що я щось там серед неможників? Та боже борони! То Мотузка так, між іншим, говорить, ви йому не дуже довіряйте.

– Могло бути! Могло бути, Степане Трохимовичу, – погодився Корольчук. – Я й сам так думав, слухаючи Мотузку. Думаю: говори, говори, але все-таки брешеш. Городський чоловік, та ще й старий робочий, не піде проти колективу... Але, з другого боку, і боязко: тільки-но націлишся, а тут, гляди, нове розпорядження прислали.

– Та яке там розпорядження! Що ви кажете?! Ніякого розпорядження не буде!

Степан Трохимович знову відчув себе в доброму настрої. По-перше, йому подобалось, що Корольчук збирається щось робити, і це бажання Корольчукове він уже готовий був (принаймні позасвідомо) приймати як продукт його шефської роботи, по-друге, неприємна справа з Мотузкою відходила нібито на другий план.

– Обов'язково йдіть кудись: або сюди, або туди, – продовжував Степан Трохимович. – Обов'язково! Це я вам раджу як... можна сказати, ваш добрий приятель.

– Могло бути, Степане Трохимовичу, – не заперечував Корольчук. – Тільки от в чім вопрос: якби ж власть видала якогось маніфеста, чи що. Треба, Степане Трохимовичу, всією громадою йти, бо больно дивитись, як народ страждає на шматочках, од котрих ніякого йому інтересу.

– Ви не турбуйтеся! – заспокоював старий коваль. – За чім турбуватись? Власть знає, що робити. А ви, головне діло, не вагайтесь. Не можна припустити, щоб в нашій країні були вагання.

Ковалева агітація, звичайно, не дуже переконала Корольчука, не переконала хоч би й тому, що Степан Трохимович так і не наважився рішуче відмежуватися від Мотузки. Але сам Степан Трохимович зі своєї агітації був цілком задоволений: він уже уявно розповідав

Кліщеві, як він ловко агітував Корольчука, і уже певний був, що Кліщ (а значить і всі незаможники) будуть дуже дякувати йому за це. Словом, він тепер ще з більшим нетерпінням чекав побачення з Кліщем.

Назустріч ковалеві йшов місцевий піп. В бога Степан Трохимович давно вже не вірив. Що ж до місцевого пона, то його Степан Трохимович вважав за людину досить непогану, і тому, порівнявшись з ним, він чемно зняв капелюха й сказав:

– Здоровенькі були, батюшко! Мабуть, до базару йдете?

– Драстуйте, Степане Трохимовичу, – проходячи, кинув батюшка. – До базару йду!

Степан Трохимович зовсім не думав про те, що йому не слід так чемно поводитись з «батюшкою»: почувавши себе перевтомленим, він міг думати тільки про постіль, і Степан Трохимович не припускав, що за якийсь час він цього робити ніколи не буде.

12

Подорож до Кліщевого двору. Які перешкоди зустріли Степана Трохимовича. Розмова з жінкою. Куди потрапив старий коваль. Зустріч з місцевими вчителями: з Глушком і Митросенком.

Слав старий коваль не дуже багато. Прокинувшись, він негайно ж поспішив до Кліща. Поспішати треба було ще й з тієї причини, що Кліщ жив аж на другому кінці досить-таки довгенької (верстов на шість) Кармазинівки. Підходячи до Кліщевого двору, Степан Трохимович почував, що йому серце мало не розривається. Воно прискороно функціонувало і тому, що він швидко йшов, і тому, що це побачення його дуже хвилювало.

Біля хвіртки його зустрів кудлатий пес: пес лежав біля колоди й не повсім привітливо позирав на Степана Трохимовича, що, витягнувши ногу із багна, нарешті зупинився. Як на гріх, не тільки біля двору, але й на вулиці нікого не було. Перед Степаном Трохимовичем поставило дилема: або підняти свій посошок і відважно запропонувати псові дати йому дорогу, або цього не робити й чекати у моря погоди, себто чекати того щасливого моменту, коли хтось випадково вийде з хати. Чекати Степан Трохимович не мав часу, бо міг спізнитись на поїзд, але й рушати на собаку він теж не ризикував.

Та пішов... бодай тобі! – обережно запропонував Степан Трохимович псові.

Але пес подивився на коваля тими ж непривітливими очима й не рухався.

«От морока! – подумав Степан Трохимович. – Був би такий, як мій Жучок, то ризикнув би сяк-так позмагатися, а такого кудланя небезпечно зачіпати».

– Та пішов... бодай тобі! – знову запропонував псові Степан Трохимович: не відважуючись підняти посошка, він вийняв з кишені хустку й витер нею свою спітнілу лисину. – Та пішов... бодай тобі!

Пес і на цей раз тільки зиркнув на коваля і, не виявляючи найменшого бажання дати йому дорогу, почухався.

Коваль озирнувся. Брудна напівзимова вулиця й тепер була порожня. Може, там, в кінці її, хтось і проходив, але сніг, що почав зриватися з неба великими вогкими шматтями, засліплював очі і далі як за чотири хати нічого не видно було.

Становище і справді не справляло враження одного із веселих, особливо ж сумно було тому, що перешкоджала дрібниця – такий собі кудлатий і, можливо, навіть нікчемний собака. Нарешті Степан Трохимович вирішив кричати на всі груди, і він закричав своїм старечим баритональним басом: мовляв, та вийдіть же хто-небудь за ворота!

Степан Трохимович стояв мало не посередині вузької вулиці, і його викрик могли прийняти на свою адресу одразу кілька дворів, себто за звичайною старовинною звичкою жодний із них міг би не відгукнутись, але тут фортуна зжалилась над старим ковалем: раптом рипнули двері Кліщевих сіней й на вулицю вибігла якась жінка.

– Чого це ви тут кричите? – спитала вона, звертаючись до Степана Трохимовича.

– Та оце хотів до вас зайти, та от клятий пес ліг посеред дороги й не пускає.

– Хіба ж це пес? – з презирством сказала жінка і, штовхнувши ногою собаку, кинула: – Пішов, бодай би ти йому здох! – і, скрикнувши, вона поінформувала коваля: – Йому вже, ма'ть, років з двадцять, воно, стерво, і глухе і вже не має жодного зуба.

– От бач! – засоромився Степан Трохимович, позираючи на собаку, що, ледве підвівшись, зашкутильгав у двір. – А я думав... От бач!..

І тут же, Степанові Трохимовичу метнулося в голову: «отак і в житті буває – ти його боїшся, а воно зовсім не страшне».

– Так ви, ма'ть, прийшли до Кліща? – запитала жінка. – Ви, ма'ть, будете отой робочий, що ми його обрали за шефа?

Аякже! Аякже! – заметушився Степан Трохимович, дуже зрадівши, що його й на цім краю Кармазинівки знають. – Отой самий!

– Та чула, – сказала жінка. – В комуні говорили про вас... Ви будете в Нестеренків? Це не ваш дядько тепер на Сулимівці проживає?

– Ні, це не мій дядько. То, мабуть, інших Нестеренків, – сказав Степан Трохимович. – Мої дядьки всі померли.

– А я думала, з цих Нестеренків, – промовила жінка. – Тепер село так розрослося, що всіх і не визнаєш.

Жінка, як виявилось, була не із мовчазних і почала далі розпитувати коваля. Степан Трохимович відповідав: відповів на одне запитання, відповів і на друге. Нарешті йому захотілося й до хати і, головне, захотілося поговорити з Кліщем.

– Так, може, ви покличете свого чоловіка? – сказав він. Я маю з ним де про що побалакати.

– А ви до якого Кліща? – запитала жінка, поправляючи на голові хустку. – До того ж, ма'ть, що комуною править?

– Та до того ж! – сказав Степан Трохимович. – До Андрія.

– Е, – відказала жінка, – так ви ж не туди попали: тут живе Грицько Кліщ – його батько. Андрій Кліщ уже пішов з батьківського дворища й тепер проживає біля Бугаївської криниці. Знаєте?.. Ото як пійдете до церкви, та потім звернете на Турханівську леваду. На леваді когось розпитаєте, де Сухані живуть, – там Андрія й знайдете.

Ця новина прямо-таки ножем різонула по ковалевому серцю: як же це так? Чого ж він за кілька верст теліпався сюди? Він же ясно розпитував! Невже не можна було поцікавитись, якого йому Кліща треба? Чи, може, не знали, що Кліщ пішов з батьківського дворища? Досада брала й на жінку: мабуть, з півгодини (гіпербола) затримала його і, головне, затримала без діла, по-бабському. Гнівався він і на беззубого, глухого пса, що теж, мабуть, хвилин з двадцять (теж гіпербола) примусив його топтатися в багні.

«Недарма приказка приказує, – подумав Степан Трохимович, – “де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш...” Та навіть і не в цьому діло, – перебив сам себе старий коваль. – Діло в тому, що так і в житті буває: зібрався в дорогу – йдеш. Прийшов, куди йшов, а виходить, що там і нема, чого шукаєш: виходить, що не так розпитав та й не тих, кого треба».

Рушивши від воріт непотрібного йому Кліща, Степан Трохимович уже й не знав, куди він піде: додому чи шукати вищезгаданої левади. Хоч і важко було місити напівзимове багню, але й не легше було

залишитися з думкою, що він сьогодні так і не побачить незаможницького проводиря. І не відомо, доки б він вагався, коли б не почув за собою жіночого голосу (від двору Грицька Кліща він уже був кроків на п'ятдесят).

– Слухайте, дідусю! – кричала жінка, що він з нею допіру розмовляв. – Сьогодні до Андрія Кліща не йдіть, бо його дома не застанете. Чуєте?! Він поїхав до гóрода по комуністських справах.

– Отакої! – сказав до себе Степан Трохимович й тут же подумав: спасибі, хоч попередила, а то б ще кілька верстов прийшлося теліпатися.

Повертався Степан Трохимович спершу мало не в гнітючому настрої: раз – те, що він дуже превтомився, по-друге – йому так і не вдалося похвалитися своїми перемогами. Але потім настрої йому змінився, і змінився от з яких причин: звичайно, Кліщеві треба якомога скоріш розповісти, що він уже приступив до своєї шефської роботи, та справа ж не в тому – річ у тому, що тепер він уже не боїться попасти в ніякове становище, ніхто вже й не наважиться сказати йому, що він нічого не робить. От в чому річ, оце і головне! Словом, Кліща він встигне поінформувати. Навіть краще буде, коли він завітає до нього зі своїм помічником.

Біля школи Степан Трохимович зустрів двох кармазинівських вчителів: Глушка і Митросенка. З Глушком він давно був знайомий і не раз бачив його в Онучки, Митросенка він мало знав, але з ним він не раз зустрічався в сільраді й навіть розмовляв.

– Куди це ви ходили, Степане Трохимовичу? – зупинив коваля вчитель Глушко. – Чи не до сільбуду, бува?

– Та ні! – кинув Степан Трохимович. – Ходив тут по деяких справах.

Правду кажучи, Степанові Трохимовичу дуже хотілося дещо розповісти про своє шефство й особливо про помічника, і, зустрівшись, скажім, з Митросенком, коваль і розповів би. Але інформувати про свої успіхи Глушка Степан Трохимович не наважувався.

І він мав рацію. Молодий Митросенко належав до того типу радянських вчителів, що їх уже нічим не відрізниш від найкращих активістів села. Митросенка всюди можна було бачити: він і в школі, але він і в сільраді, він у лікнепі, але він і в сільбуді, він збирає з учнями утильсировину, але він і виконує роль рахівника... поки що, правда, і нещасливих колективів, які розпадались. Він читав лекції з політграмоти про виховання дітей, але він не пропускав й жодного сільського

порання, всюди виступав з діловими пропозиціями. Митросенко був завжди заклопотаний і завжди кудись поспішав.

Про досить літнього Глушка цього не можна було сказати. І не тому, що він був літній (в сусідньому селі літній, навіть старіший за Глушка, вчитель мало чим відрізнявся від Митросенка). Не подібний був Глушко до Митросенка тому, що м'яко висловлюючись, пройнятий був духом старого часу. Знав він тільки свою школу (себто для радянської держави) і більше знати нічого не хотів. Правда, він був теж симпатичною людиною і все-таки подобався ковалеві. Але, головним чином, за те подобався, що любив, як і Тарас Григорович Шевченко, дорогую пенську Україну. Як почне, бувало, розповідати про гайдамаччину та про Хмельницького тощо, так і не хотів би, а заплачеш. Слухаючи Глушка, Степан Трохимович і справді часто втирає очі хусткою.

Коли Митросенко залишив їх на самоті, Глушко сказав:

От, як бачите: теж українець! А який з нього українець? Тільки й того, що говорить українською мовою.

– Це ви про товариша Митросенка? – спитав Степан Трохимович.

– Та, про нього ж! Про нього! – і Глушко зітхнув глибоко. – Ех, Степане Трохимовичу! Нема тепер старих часів – і не буде! Боляче, знаєте, що так воно виходить. Дуже. Хіба я, скажім, проти Радянської України? Та я вам яку завгодно прийму Україну, лиш би була це Україна... Себто буржуазної я не хочу, але й не хочу такої, щоб... Та що там говорити, ви мене й без пояснень розумієте!

Глушко, безперечно, помилявся: Степан Трохимович буквально нічого не розумів. Але будучи людиною дуже чемною й до того ж симпатизуючи цьому вчителю хоч би за його цікаві й жалісні оповідання про минуле України, вважав за неделікатне зізнатися в своїй темноті й невмінні одразу розбиратися в думках свого співбесідника.

Та якже! Якже! Звичайно, розумію! – поспішив підтвердити Степан Трохимович.

Оце тільки з вами та з Онучкою й одведеш душу, – сказав Глушко, натягуючи на вуха свою сиву козацьку шапку і закладаючи руки в кишені своєї хоч, правда, й досить потертої, але все-таки синьої чумарки. – Час такий настав, що вже й не знаю, чого від мене хочуть. Вдалися нашого брата вчителя!

Степан Трохимович не зовсім певний був, що Глушко має рацію так говорити (скоріше міг би так говорити хоч би той же Митросенко, який, до речі, ніколи не жалівся й навіть недолюбляв Глушка за такі слова), але й на цей раз не ризикнув заперечити.

– Скрутний час! Це ви вірно говорите! – погодився Степан Трохимович й тут же, згадавши, що він може з цими розмовами спізнитись на поїзд, зітхнув: – Постояв би ще з вами, та, бачите, на полустанок треба.

Тоді Глушко, що досі стояв кроків на два від коваля, раптом щільно притулювся до Степана Трохимовича й тихим голосом промовив:

– Так, кажете, вас шефом обрали? Га? Ну, нічого: сідайте на місце Кліща і починайте діяти. Коли вже не можна без цього, то хай уже хоч наші люди сидять. Бо як ми з вами, Степане Трохимовичу, не вбережемо України, повірте мені, що їй уже ніколи не воскресати. Словом, благословляємо вас на цей подвиг: ідіть, правте, прибирайте до своїх рук кого треба й – головне – не давайте цій хворобі далі розповсюджуватись. Не забувайте до того ж, Степане Трохимовичу, слова нашого великого революціонера Тараса Григоровича Шевченка: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю». – Вчитель помовчав і раптом додав: – Та що там вам говорити, – ви й самі розумієте!

Глушко й тепер помилявся. Степан Трохимович і тепер буквально нічого не розумів, крім того, що він мусить щось чи когось затримувати і що його певні кола кармазинівського суспільства мислять як людину, яка мусить скинути Кліща й сісти на Кліщеве місце. І все-таки Степан Трохимович і тепер не зміг не підтвердити:

– Та якже! Якже! Звичайно, розумію!

Попрощавшись з Глушком, Степан Трохимович поспішно заступав до свого двору. Степан Трохимович був збентежений. І вже не тому збентежений, що, скажім, не зміг толком пояснити Корольчукові, чого йому, Корольчукові, не треба робити, не тому, що не поговорив сьогодні з Кліщем, а саме тому він був збентежений, що на нього покладали великі надії не тільки незаможники, але й ворожий їм Мотузка, але й не менш ворожий Глушко, але й ще, мабуть, багато подібних людей. Тому, нарешті, був збентежений, що ці останні люди не мислили його, Степана Трохимовича, в співробітництві з Кліщем.

Степан Трохимович ламав голову, Степан Трохимович напружено думав. Але Степан Трохимович все-таки нічого не міг собі порадити. Тоді Степан Трохимович взявся себе підбадьорювати: мовляв, «на те піп і посвятився, щоб у церкві крутився». Але із цього теж нічого не вийшло, коваль був все-таки збентежений.

Зустріч з Онучкою. Онучка інтригує Степана Трохимовича. Чого громадянин Онучка захотів до комуни? Степан Трохимович зажурився.

Дальші невдачі були такі: перша – на протязі 10 днів він ніяк не міг зустрітись з Кліщем, друга – на протязі тих же днів він жодного разу не здибав секретаря осередку й, нарешті, третя – Тая й Матвій, хоч досі й не обмовились жодним словом про шефську комісію (це добре!), але й чомусь не виявляли бажання говорити з ним.

Колись, це вже було в кінці листопада, перестрів його йоркширо-подібний Онучка й, затягнувши до себе, сказав:

– Здається, будуть діла, Степане Трохимовичу!.. Так що ж ви мені скажете відносно пленуму?

– Про що ви говорите, Пилипе Гордійовичу? – спитав трохи незадоволений Степан Трохимович. Ковалеві спало на думку, що Кліщ, нічого не знаючи про його розмову в комосередкові, знову щось йому підстроїв. – Ви щось з приводу незаможників?.. Так ніби ж то... там (Степан Трохимович мало не сказав: «у нас») нічого не було.

– Та я не про це! – махнув рукою громадянин Онучка. – То діло ваше: працюйте собі на здоров'я, шефствуйте. Я за тим не турбуюсь! Скажете десь за мене слово – спасибі, не скажете – й за це дякувати. Отож робіть по-божому, по совісті... Тут, Степане Трохимовичу, більш сурйозне діло! От почекайте – я вам зараз розповім!

Онучка заметушився. Покликавши свого сина Йоську (жінка його поїхала до родичів), Пилип Гордійович запропонував йому негайно ж подати самовара й миттю збігати по «медок».

Одкушаєте зараз, Степане Трохимовичу, свіженького медку, – сказав він, потираючи свої пухкі руки. – В цьому році, скажу по правді, підвезло: бджілка божа, спасибі їй, постаралася совітській власті.

Виходить, здали державі багатенько? – спитав між іншим Степан Трохимович: спитав, щоб щось сказати, бо його, власне, більш інтригував загадковий «пленум», саме про цей «пленум» він і думав зараз.

Аякже! Якже! Все здав! Тільки на сім'ю й залишив собі! – І так відкашавши, Онучка посміхнувся своїми йоркширськими очима. – Усьо щав, Степане Трохимовичу, усьо, що слід було. На мене не було парикаш, – будьте благонадьожні!

Старий коваль і без Онучки знав, що на Онучку ніколи не буде нарікань. Пилип Гордійович і справді був надзвичайно акуратною людиною. І тому, зиркнувши на широку спину восьмипудової бухті (Пилип Гордійович побіг по посуд), подумав: «Воно він і колишній крамар, але даремно все-таки Кліщ недолюблює його». І подумавши так, Степан Трохимович почав розглядати малюнки на біленьких стінах Онуччиної їдальні.

Жив Онучка в досить-таки шикарному будинкові: принаймні кращого в Кармазинівці не було. За військового комунізму Пилип Гордійович не брав участі в жодній із контрреволюційних організацій, навпаки, як людина далекогозора, трохи навіть нібито співчував радянському ладові й, де треба було, це з охотою підкреслював. З початку відбудовчого періоду він запропонував свої послуги хлібозаготівчому апаратові й, будучи непоганим комерсантом та ініціативною людиною, зумів з часом в цьому апараті і сам закріпитися й тут же закріпити свою крамницю, що її досі було забито як непотрібне приміщення: за ініціативою Онучки, з Онуччиної крамниці зробили хлібозаготівну контору. Все це вкупі дало можливість Пилипові Гордійовичу залишити за собою дуже непоганий кам'яний будинок під бляхою й непогане дворище. Власне, ніхто на це згоди не давав, але воно якось само собою вийшло: місцева влада почала дивитись на Онучку як на службовця й тому не чіпала його. Кармазинівська громадськість, за виключенням таких активістів, як Кліщ, теж ніде не підносила свого голосу й не протестувала, що Пилип Гордійович живе в шикарному палаці, в той час як, скажімо, школа чи то медичний пункт примостилися в хатках на курячих ніжках.

Які ж такі сили стримували громадськість від протестів? Стримувала громадськість від протестів Онуччина репутація, репутація людини скромної, незлобливої і, можна сказати, веселої.

Коли ж Онучка придбав цю репутацію? Він придбав її ще далеко до революції, саме тоді, коли він був крамарем.

Та й справді, здирствував коли-небудь Пилип Гордійович? Нічого подібного! На свою користь свого часу він накидав малюсінські копійочки – і тільки! І коли потім ці копійочки виростили в карбованці і сотні карбованців, то, по-перше, ніхто цього не помічав, а по-друге, ніхто б і не наважився обвинувачувати за це лагідного Пилипа Гордійовича. Тим паче ніхто б не наважився це зробити, що в дореволюційний час Онуччина крамниця була єдиним місцем, так би мовити, культурного відпочинку для малокультурних кармазинівських селян.

Вже з найранішого ранку можна було бачити біля неї цілі натовпи парубків, дівчат і бородачів. Зі своєї крамниці Пилип Гордійович зробив своєрідний кармазинівський «пратер». Для спортсменів і аматорів різних вигадок тут було необмежене поле. Парубки, скажім, випробували ребра своїх долонь, що ними, положивши на кінець прилавка штук 8–10 довгих цукерок, били «об заклад», хто краще переб'є ці ж такі цукерки, як і той же таки прилавок. Бородачі змагалися один з одним на «краще випити пляшку пива без передишки й не держачи її руками», дівчата хоч і не змагалися, але підбадьорювали ту ж таки чоловічу стать. Тоді всі сміялись, всі реготали і всім було весело. Реготав, звичайно, й Пилип Гордійович, і йому теж було радісно, і конфети, і пиво, і стрічки і т. д. – все це без всякої реклами вилітало до покупців, і, головне, вилітало так, що рішуче всі були задоволені. Цей «пратер» і досі згадували кармазинівські старожили, і тому нічого нема дивного, що Кармазинівка зовсім не зазіхала на шикарний Онуччин палац: вона йому, очевидно, віддячувала за веселі, дореволюційні розваги.

– Ну й медок, скажу я вам, Степане Трохимовичу, – промовив Онучка, заходячи до кімнати з вазою янтарної рідини. – Прямо тобі старорежимний!

– Медок і справді непоганий, – погодився старий коваль і тут же поцікавився: – Так про який там «пленум» ви говорили?

– Почекайте, Степане Трохимовичу, почекайте! – знову, йдучи з хатки, сказав восьмипудовий Онучка. – За чайком поговоримо!

«Пленум» рішуче заінтригував коваля. Але, не маючи можливості негайно ж довідатись в чому річ, він примушений був чекати, поки його поінформує Пилип Гордійович. Степан Трохимович підвівся з стільця, підійшов до вікна й почав розглядати дворище.

Під повіткою лежала велика йоркширська свиня з такими ж йоркширськими поросятами. Коней, скажім, Онучка не мав, але свинею обзавівся: по-перше, він міг похвалитися, що постачає державі непоганих свиней, по-друге, за допомогою того ж таки сальця він і себе не обходив (свинею він, до речі, вхитрявся вигодувати якимсь «негодяшним зерном», роздобутим за дешеvu ціну від якихось невідомих сечен). Поруч повітки стояла комора. У коморі була велика яма, що в ній Онучка й держав свої рамочні вулики. Улітку рамочні вулики стояли на садку найближчого радгоспу, за що Онучка давав радгоспові певну частину меду.

...Нарешті Йоська, шістнадцятилітній синок Пилипа Гордійовича, вніс самовара, а за ним вийшов і сам йоркшироподібний господар.

– Біда з цим молодим поколінням! – сахаринно посміхнувся Онучка. – Як ото трохи підросло, так вже й зараз до комсомолу... Йосько, – звернувся він до сина. – Прийняли вже чи ще?

– Та ще! – буркнув Йоська, ковиряючи пальцем у носі. – Кажуть, що спершу кандидатом приймуть.

– Це нічого! – підбадьорив Онучка. – Воно так і треба: спершу треба перевірити людину! – й, звертаючись до того ж таки Йоськи, Онучка сказав: – Тепер можеш іти. Піди пощитай курей, перевір, чи, не задавив тхір і сьогодні якоїсь.

Коли Йоська вийшов із кімнати, Пилип Гордійович підсунувся ближче до Степана Трохимовича й промовив:

– А тепер я вам, Степане Трохимовичу, розкажу й про пленум... Ви й справді на заводі нічого не чули?

Збагнувши нарешті, що річ іде про пленум ЦК партії, й на цей раз (так же завжди було) відчувши себе трохи ніяково (мовляв, він знову менш за Онучку поінформований в партійних справах), Степан Трохимович, проте, мусив зізнатися:

– Та нібито не чув... А що таке?

– Таке діло, Степане Трохимовичу, що розговор пішов усурйоз! Виходить, діло таке, що пленум ЦК вже заговорив про суцільну колективізацію. Ви розумієте, в чім тут загвоздка?

Степан Трохимович хотів був сказати, що він нічого в цій справі не розуміє, але, не бажаючи показувати себе перед Онучкою невігласом, обсмоктавши вуса (він пив чай), промовив:

– Як же, Пилипе Гордійовичу, звичайно, розумію! В нас на заводі це давно проходили. З приводу колективізації у нас кожного дня говорять.

– Значить, помилки нема! – енергійно відзначив Онучка. – Правда, не знаю, до чого все це приведе, але з уверенністю можу сказати, що партія для бідного народу тільки краще може зробити! – і Онучка ткнув пальцем у скло вази: – Будь ласка, беріть ще медку!

– Та спасибі, я його багато не вживаю! – подякував Степан Трохимович.

– Як хочете, діло ваше!.. Но тільки майте на увазі, Степане Трохимовичу: ніколи я для вас нічого не жалів, не жалію й зараз.

Помовчали. Старий коваль мовчав тому, що не знав, про що йому говорити, Пилип Гордійович – очевидно, щось обмірковував.

Нарешті Онучка стрепенувся й, похукавши у свої пухкі долоні, сказав таємничим голосом:

– Ну, а тепер, Степане Трохимовичу, признаюсь вам, – він на мент спинився й раптом поінформував: – Подав я оце заяву про вступ до комуні та й не знаю, що буде: можливо, краще буде, а могло бути і гірше – хто його знає!

– А чого вам подавати про вступ до комуні? – здивувався коваль. – Чого це ви таке придумали?

– Знаєте, Степане Трохимовичу, – почав громадянин Онучка. – Скажу вам по совісті й по щирості: жалко мені наших громадян – темнота, знаєте, неможлива, і треба їм все-таки допомогти. Уп'ять же й партія за цим настоює, треба й партії допомогти, так ото я й подумав: як сидіти мені без всяких результатів і чекати, поки мене присоглашатимуть, чому мені самому не піти назустріч?

– Воно вірно, Пилипе Гордійовичу! – сказав збентежений старий коваль – він і справді не знав, що йому говорити. – Це ви вірно зазначте: назустріч обов'язково треба йти!

– От, от! – підхопив Онучка. – А я хіба що кажу? Та я не те що в комуну – куди завгодно піду! Хіба для мене партейний наказ не закон? Боюсь тільки, Степане Трохимовичу, – додав він, – що поставлять ся до мене по-бюрократичному. Коли б ви там кинули за мене словечко – то тоді б, може, й живо розібрали мою справу, а так – хто знає!

– Гм! – здвигнув плечима Степан Трохимович. – Діло й справді сурйозне... Ну та добре! Я якось там поговорю з Кліщем.

.....

Після цього побачення Степан Трохимович, що нещодавно був підбадьорений секретаревою обіцянкою прикомандирувати до нього помічника, тільки й зміг промовити:

Хоч кров з носа, а помічника я мушу мати негайно! – промовив Степан Трохимович і, відштовхнувши від себе Жучка (він був уже у дворі), зайшов до хати.

Кого зачепив Степан Трохимович у їдальні. Як прозуміла Таня-комсомолка Степана Трохимовича. Що сказав сивенький робітник Самусь. Зустріч з секретарем комосередку.

На другий день, себто після побачення з Шилипом Гордійовичем, Степан Трохимович зустрівся у заводській їдальні зі своєю машиністкою Танею. Нагадувати про змагання й шефську комісію він, звичайно, не мав охоти (хоч його турбувало, що Таня і Матвій ні з того ні з сього замовчали цю справу), але й не зачепити когось із них він теж не міг. Степан Трохимович вирішив саме за допомогою Тані (краще Тані) чи то Матвія зробити побачення з секретарем комосередку.

– Слухай, Таньо! – сказав Степан Трохимович, беручи дівчину за лікоть. – Що ж це ви... мовчите?

Таня-комсомолка подивилася на коваля здивованими очима й промовила:

– З приводу чого це ви, Степане Трохимовичу, говорите?

– Та хіба ж ти той, – Степан Трохимович, власне, хотів говорити про секретаря комосередку, але, давно вже заінтригований мовчанкою підручних, мимоволі з'їхав на шефську комісію. – Та... з приводу ж змагання!

– Виходить, ви ще не забули? – здивувалася Таня-комсомолка. – А я думала, що ви вже забули.

– От тобі й маєш! – Чого ж це він мусить забути? Змагання ж було? Було! Він побився об заклад? (Степан Трохимович дуже хотів замовчати зараз цей «заклад».) Побився! Що ж виходить! Виходить, що вони програли?

– Бачите! – сказала Таня-комсомолка, сідаючи на лаву й пропонуючи Степанові Трохимовичу те ж саме зробити. – Ми думали, що ви погарячилися, і тому не хотіли вас перевантажувати. Ви ж шефствуете зараз над своїм селом Кармазинівкою?

– Звичайно, шефствую! – зрадів Степан Трохимович такій постановці питання. – Але чого ж ви на мене начебто гніваєтесь і... завжди мовчите?

– Отакої! – засміялася дівчина й зняла з голови свою червону хустку. – Та ви ж самі з нами не говорите! Ви не говорите, і ми не говоримо. Ви ж головний у нас, а не ми... І потім, чого це ви так захотіли розмовляти з нами? Ви, може, чимсь цікавитесь, то питайте: я вам розкажу.

Танина самовпевненість не дуже подобалась ковалеві, але й негайно не признатися, що він чимсь цікавиться, теж було небезпечно: дівчина могла, скажім, підвестися з лави й піти до піаніно, що на ньому зараз хтось із молоді набринькував, а що тоді мусив робити Степан Трохимович?

Га, бачиш, діло таке, що цікавлюся я побалакати з секретарем ичейки, а його ніяк не здибаєш! – Степан Трохимович покрутив свого сивого вуса, зиркнув десь на стелю й сказав: – Чи не допомогла б ти мені зустрітись з ним? Га?

Он бач що! – промовила Таня-комсомолка й замислилась. Мовчав і Степан Трохимович. Тоді раптом у двері рвонувся вітер, смикнув скатертину, пролетів над головами робітників, що сиділи й обідали за столами, – і тоді Таня-комсомолка сказала:

Побачення з секретарем я вам улаштую. Обов'язково! Але побачення побаченням, а заява заявою. Побачення я можу сьогодні й не влаштувати, а заяву я й сьогодні однесу. – І, вийнявши з кишені блокнот та олівця, Таня-комсомолка подала їх Степанові Трохимовичу. – Пишіть! Пишіть заяву!

Яку заяву? – не зрозумів Степан Трохимович.

Ви ж в партію хочете, чи що? – і, не чекаючи відповіді, Таня-комсомолка зупинила сивенького робітника, що в цей момент проходив повз них. – Товаришу Самусь, ану йдіть сюди на хвилину!

І не встиг Степан Трохимович опам'ятатись, як сивенький робітник сидів уже на тій же лаві, що на ній сидів і коваль зі своєю машиністкою.

Товаришу Самусь, – сказала Таня-комсомолка, не даючи Степанові Трохимовичу очутитись. – Вам років з шістдесят єсть?

З гаком, моя красуню! З гаком! – відповів старенький Самусь. – А що таке?

Так от, Степан Трохимович теж вступає до партії. Йому, правда, роки менш, ніж вам, але це ж вашого полку прибуває. Він вступає...

Почекай, дівчино! – опам'ятався нарешті Степан Трохимович. – Я з секретарем зовсім не в цій справі думав говорити.

Не в цій справі? От тобі й маєш! Таня-комсомолка зробила розчароване обличчя, зітхнула трошки й, трошки зітхнувши, сказала:

А я думала, що ви до партії хочете вступити.

Не хочеш до партії? – здивувався й сивенький Самусь. – Так ти проти партії, чи що?

Сивенький Самусь (він працював у штампувальному відділі) мав рацію дивуватися: вступивши півроку тому до КП(б)У, він уже не мислив собі чесних робітників поза комосередком.

Хто тобі говорить, що я проти партії? – сказав незадоволений Степан Трохимович.

Так в чому ж тоді річ? Ну, кажи, в чому ж тоді річ?

Але Степан Трохимович відповісти не міг... Га й як він відповів би, коли він про це й не думав зараз? Хіба він про це думав?

– Чого це я обов'язково зараз мушу йти до партії?.. – сказав на-решті схвильований коваль. – А може, я піду за три місяці?.. А може, мої діти вже по шість, по сім років у КП(б)У?

– Так, може, ти, братухо, підеш за чотири? – усміхнувся сивенький Самусь. – А з приводу твоїх дітей я тобі от що скажу...

Сивенький Самусь вийняв з кишені пачку з цигарками й, запропонувавши одну цигарку Степанові Трохимовичу, запалив сірника. Степан Трохимович взяв цигарку й, поки Самусь мовчав і обмірковував свою, так би мовити, промову, й собі обмірковував, як йому вискочити («знову вскочив», – думав старий коваль) з ніякової розмови.

– З приводу дітей, – розпочав сивенький Самусь, – скажу тобі так: стороною дощик іде, поливає, а на мою роженьку й немає. Діти дітьми, а ти хіба свого розуму позбувся, братухо? Га? – Самусь цвіркнув крізь зуби й, бачачи, що Степан Трохимович не має охоти з ним сперечатися, сказав: – Чого ж ти мовчиш, га? Чи, може, тобі мої речі не до вподоби?

– Степан Трохимович, мабуть, не довіряє партії! – зробила припущення Таня-комсомолка.

– Хто тобі говорить, що я не довіряю? – промовив уже темний, як ніч, Степан Трохимович.

– Ну, як довіряєш, так в чому ж зупинка?.. – Сивенький Самусь зітхнув і сказав: – А з приводу дітей, то скажу тобі так: почім я знаю, що твої діти від тебе не відцуралися?

Це вже припущення Степана Трохимовича зовсім розхвилювало. Річ у тому, що (будемо правду говорити до кінця) Ванько й Мар'янка не здря без охоти листувались з ним і не виявляли жодного бажання приїхати до нього. Ванько й Мар'янка, безперечно, трохи соромились мати такого (себто не зовсім такого, як їм би хотілося) батька. Живучи в Кармазинівці (а вони були в Кармазинівці багато років тому), Ванько й Мар'янка, по суті, не так вже й мирно жили з ним. Ванько й Мар'янка теж гнівались на нього, що він не хоче нічим відрізнятись від невдахи-одноосібника. Правда, це було давно, й про це тепер попи не згадують, бо їх нема під боком, але сивенький Самусь все-таки поцілів у точку.

А втім, ця неприємна розмова швидко увірвалась: закричав гудок і треба було рушати до молота.

І Степан Трохимович рушив. Рушив і сивенький Самусь, рушила й Таня-комсомолка.

– Добре, – рушивши, все-таки сказала Таня-комсомолка. – Я вам улаштую побачення з секретарем.

.....
Таня-комсомолка не збрехала: вона влаштувала побачення, й Степан Трохимович нарешті зустрівся з секретарем комосередку.

– Ви досі не маєте помічника? – скрикнув секретар, почувши від Степана Трохимовича скаргу, що він, секретар, і досі не призначив йому помічника. – Та я ж цю справу доручив завкультпропові. Чого ж ви до нього не звернулись?

– А я ж почім знав, що саме до нього й треба звертатися? – сказав Степан Трохимович.

– Ну, звернулись би до когось іншого. Помічника вам давно вже призначено... Це, здається, робітник з вашої Кармазинівки.

– Хто ж це такий? – дуже зацікавився старий коваль. – Може, згадаєте прізвище?

Прізвище секретар не згадав, а бігти треба було негайно і треба було поспішати на поїзд.

«Хто ж це такий? – уже сам себе розпитував Степан Трохимович, повертаючись додому. – Кого ж це з кармазинівців приставили до мене в помічники? Не інакше, як Митька-комсомольця», – тут же вирішив він.

Такий помічник Степана Трохимовича цілком задовольняв, і тому він, прийшовши додому, з великою охотою з'їв миску борщу й з не меншим задоволенням пішов до ліжка.

Осінь, що засипала колись дощами і в такому своєму вигляді й досі ніяк не здавалася (дощі, з'єднавшись з вогкими снігами, зробили собі безперервку так, що всюди стояло таке неможливе болото, що від нього зовсім не було порятунку), – ця осінь поїздникам, які, щоб дійти до полустанка, мусили кожного дня покривати досить-таки величеньке віддалення по степовій чорноземлі, – ця осінь таки добре далася вшаки.

Особливо ж її відчував Степан Трохимович, що йому за кілька десятків літ ноги таки добре підтопталися. Відчував Степан Трохимович її й зараз, лягаючи після вечері на постіль і навіть не думаючи про свою шестиструнну гітару.

Хто заходив до Степана Трохимовича? Розмова з Мотузкою. Чим здивував робітник Забара. Ідилічний Жучок загавкав і раптом замовк.

– Стьопо! – сказала Явдоха Гарасимівна, як тільки Степан Трохимович підвівся з постелі й зібрався був до білоногої Маньки. – От пам'ять... Приходив до тебе...

– Кліщ? – стривожено підхопив Степан Трохимович, попихкуючи з люльки в щілину дверей, він дуже шкодував, що досі так і не спромігся побачитись з Кліщем і саме з своєї ініціативи.

– Та ні! – сказала Явдоха Гарасимівна. – Приходив Забара.

Забара? Гм! Навіщо Забарі Степан Трохимович?.. І потім, які можуть бути спільні інтереси у нього з Забарою, саме – з тим робітником, що й досі дивиться на завод як на місце приробітку?

А втім, Степан Трохимович тут же викинув його з голови. Робітник Забара старого коваля зовсім не хвилював, і Степан Трохимович спокійнісінько собі пішов до білоногої Маньки.

В цей день коваль був вихідний. Порався, отже, він біля свого господарства (саме цього дня) не поспішаючи. О 2-й годині дня зайшов до нього Мотузка.

– Так що ж це ви про мене Корольчукові говорили? – спитав Мотузка.

– Що ж я про тебе говорив? – сказав трохи збентежений Степан Трохимович.

Мотузка сів на призьбу, подивився питливими очима на Степана Трохимовича й промовив:

– Таке говорили, що я вроді б то на вас набріхую? – Мотузка помовчав й додав: – Чи, може, ви всурйоз думаете провадити партійну пропаганду относительно колективізації?

– А що таке? – спробував був крутнутися Степан Трохимович.

– А таке, – сказав Мотузка, – що треба вияснити окончательно. Коли ви стоїте за Кліща і за тих, що дурять народ, – ідіть до Кліща. Це ваше діло. Но тоді я з вами в супрязі ходити не буду, і це я вам говорю без жартів... Так ото ж і відповідайте: брехав я Корольчукові чи не брехав?

– Про що ти говориш? – знову спробував був крутнутись Степан Трохимович.

Але Мотузка не схильний був гратися в піжмурки.

– Не втирайте мені очків! – сказав він. – Говоріть окончатально.

– Та що ж я тобі скажу? – мало не з розпачем промовив Степан Трохимович. – Хіба ти не знаєш моїх думок?

– А які ж ваші думки? – далі провадив донит Мотузка.

Тут уже Степан Трохимович не витримував.

– Знаєш що, Мотузко, – сказав він, – давай припинимо цю розмову... Ходім... краще посидьмо! Я... самовара замовлю.

Ну, як справа йде про самовар, то піти, звичайно, можна!.. І Мотузка пішов за Степаном Трохимовичем.

І саме тоді, коли вони сиділи за самоваром і понивали чайок, саме тоді, коли Степан Трохимович не знав, як йому поєднати агітацію за колектив з Мотузчиним світоглядом, і з тоскою думав про свого помічника, себто про те, щоб можна було говорити, що він і радий би, так помічник іншої співає, – саме тоді й викликав Степана Трохимовича на вулицю робітник Забара.

– Що ти мені хочеш сказати? – спитав Степан Трохимович, причиняючи за собою хвіртку. – Яке таке маєш діло?

– Та діло, бачите, Степане Трохимовичу, таке, – пошепки сказав робітник Забара й озирнувся. – Таке діло, бачите, що ячейка призначила мене до вас у помічники.

– В які ж помічники? – спершу був не зрозумів Степан Трохимович.

– Та ви ж прохали собі на допомогу? Себто... по шефській лінії?..

Степан Трохимович нарешті збагнув: так он кого йому призначили в помічники? І, збагнувши, Степан Трохимович мало не скрикнув...

– Я ж прохав собі партейного! – мало не скрикнув Степан Трохимович.

Забара закліпав очима, подивився на сіре захмарене небо й тільки тоді винувато промовив:

– Хіба ж ви не знаєте, що я партейний?

– Ти... партейний? Коли ж це ти став партейний?

– Та хіба ж ви не чули, – знову закліпав очима робітник Забара, – уже з півроку, як партейний...

– Гм! – сказав приголомшений Степан Трохимович й замислився: що ж це виходить? Виходить, що на селі Забара соромиться своєї партійності, і виходить... що Степан Трохимович мусить ще й виховувати Забару?

Тоді у сусідів загавкав собака й до нього дзвінко обізвався ідилічною Жучок. Рипнули двері, й на порозі стала (з їжею для підсвинка)

Явдоха Гарасимівна. З неба знову почали зриватися шмаття вогкого снігу.

– Гм! – ще раз сказав Степан Трохимович і ніяк не міг прокинутись від задуми.

Ідилічний Жучок підскочив до воріт і, забувши, що за ворітьми стоїть його господар, забрехав на господаря. З Мотузчиного двору чути було романс «Не искушай меня без нужды»: чорноброва Одарка, очевидно, вийшла по воду.

– Тьфу! – нарешті сплюнув з обуренням (обурення проти Забари) Степан Трохимович і, сплюнувши, пішов до хати.

І залишився соромливий Забара самотній біля хвіртки, й довго не знав, що йому робити. Тоді він вирішив піти додому, і рушив він праворуч. Тоді знову дзвінко загавкав ідилічний Жучок. Жучок загавкав і – раптом змовк.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Отже, Степан Трохимович придбав собі помічника. І придбавши собі помічника в особі невідомого кармазинівській громадськості робітника Забари, старий коваль раптом цілком усвідомив свої обов'язки перед революцією. Для нього цілком ясно стало, що хитатися між Мотузками, з одного боку, і Кліщем – з другого – не можна, не слід, навіть злочинно. І зрозумівши це, Степан Трохимович розпочав нове життя.

.....

Пройшло мало не три місяці. Кармазинівки не можна було пізнати. В Кармазинівці уже було шість великих колективів, а найбільшим із них керував той же таки невгомний Кліщ. Ішов 1930 історичний рік. Мотузку біднота розкуркулила й вислала з Кармазинівки, бо, як виявилось, був Мотузка не міцний середняк, а найсправжнісінський куркуль і в усякому разі злісний плановик: у Мотузки найшли 900 пудів схованої пшениці.

Виселили з шикарного будинку й Онучку, і тільки тоді, як виселили, Степан Трохимович зрозумів, чого Онучка дуже й дуже хотів до комуни. Степан Трохимович свої півтори десятини передав до колективу і навіть передав туди ж таки свою білоногу Маньку. І, все це передавши до колективу, Степан Трохимович відчув раптом, що з нього непоганий агітатор і що йому зовсім не потрібний помічник. Степан Трохимович вступив до партії і відніс на горище шестиструнну гіта-

ру: чорнобрової Одарки в Кармазинівці уже не було, але коли б вона й була, то тепер не приваблювала б до себе, бо тепер Степан Трохимович дивився б на неї не як на Одарку, а як на куркульку.

Кліщ Степан Трохимович уже не боявся і навіть переконаний був, що не Кліщ, а він, старий робітник і революціонер, веде перед у Кармазинівці.

Робітник Забара теж змінився: раніш, як це видно з останнього розділу, Забара приховував свій партквиток навіть від Степана Трохимовича (мовляв, на заводі й справді крапце бути партійцем, але на селі – позапартійним нібито вигідніш), тепер уже вся Кармазинівка знала, що він член КП(б)У, і від того, що він член КП(б)У, тепер навіть шпався.

В кінці другого місяця Степан Трохимович одержав від Ванька листа. Ванько був дуже радий, що батько його цілком змінився і саме відповідно вимогам доби. Ванько обіцяв приїхати до Кармазинівки.

Теж саме писала й Мар'янка.

.....
Зараз в Кармазинівці весна. Всюди весна. Весна й біля хати Степана Трохимовича. Біля воріт дзвінко заливається Жучок, і десь весело рипить журавель. До колодязного журавля відгукуються справжні журавлі. Справжні журавлі летять і курликають із далеких південних країн. Над Кармазинівкою (з того боку, де стоїть великий завод), зайнялася зоря, і вже над Кармазинівкою підводиться сонце. Порожньою вулицею пройшла молодиця з відрами (коромисла на плечі) й чомусь посміхнулась до себе... І знову дзвінко і весело загавкав Жучок.

Степан Трохимович вийшов на ганок, примружив очі (сонце) й раптом побіг до полустанка.

«Сьогодні партзбори!» – подумав він.

І думав Степан Трохимович, що сьогодні він обов'язково мусить виступити – трохи підтягнути Самуся: тепер Самусь нібито опинився позаду Степана Трохимовича.

...Лушко, як і треба було чекати, в 1930 історичному році спробував був zorganizувати контрреволюційний повстанський загін. Спроба, звичайно, скінчилася фіаско. Як потім виявилось, Лушко був і справді «щирим українцем»: один час був у петлюрівській армії, два місяці – в гетьманській, але найбільше прислужився він армії Денікіна: і в цій армії він був начальником карного загону.

ВАЛЬДШНЕПИ

I

В цей колись заштатний городок, що стоїть від Не-Парижа (так хтось іронічно назвав наше місто) за шістсот, приблизно, кілометрів, Ганна і Дмитрій приїхали в середині червня, – тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. Товариш Вовчик прибув багато пізніш, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й випали холодні дощі. Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри рідне йому по звукозбігу прізвище.

– Так от що, дорогий джентльмене, – сказав він, чомно скидаючи панаму, – мені потрібна адреса моїх друзів.

– А хто ж ваші друзі? – поцікавився І. Л. Карасик.

Товариш Вовчик ніяк не чекав такої відповіді й тому здивовано підкинув брови.

– Хіба ви не знаєте мусьє Карамазова й мадам Карамазову?

І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край. Отже, він вважає за потрібне якомога скоріш загупувати свою непоінформованість і, підсунувши своєму несподіваному й химерному гостеві брудненького стільця, запропонувати йому пляшку фіалки власного виробництва.

– Дуже дякую! – сказав товариш Вовчик, виймаючи з кишені п'ятнадцять копійок. – Але ви мене не зрозуміли... Справа от у чому...

Далі він з'ясував, у чому справа, і ребус нарешті було розв'язано. І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!). Тоді товариш Вовчик попросив пробачення за турботу й пішов. Він пішов далі й за якусь годину найшов своїх. Про «буфет найкращих фіалок» та комічне непорозуміння він так і забув поінформу-

плати, але він тут же розповів цікаву історію, що допіру трапилась із ним на річному пароплаві: історію знайомства з досить-таки пікантними дамочками. Він так енергійно розмахував руками, що Ганна гільки й могла зрозуміти: розмова йде про «тих же женщин».

– Одну звуть... не пам'ятаю як, – говорив товариш Вовчик, – а друга тьотя Клава. З ними такий серйозний, в золотому пенсне, батько... А втім, може, й не батько – я не поцікавився.

– Так ти запевняєш, що ці дами мешкають недалеко від нас? – сказала Ганна, кидаючи шитво.

– Саме це я й хочу сказати, Ганнусю! І ще я хочу сказати, що тьотя Клава мені страшенно подобалась і що за якісь два місяці (вони теж приїхали на два місяці) я, мабуть, в неї остаточно закохаюсь.

Товариш Вовчик зареготав, зовсім не до речі підморгнув своєю білою бровою Ганні й, наспівуючи арію з «Князя Ігоря», пішов мигтись.

– Ну й козлитон! – беручись за уші, сказав Карамазов. – Ніяк він не погодиться, що йому співати не можна.

Ганна спідлюба подивилась на Дмитрія.

– Мені здається, що я не помиляюсь, називаючи твоїх нових знайомих нахабками, – промовила вона. – Чи, може, ти думаєш, що це не вони зачепили товариша Вовчика?

Ганна нарочито висловила різко: вона викликала чоловіка на одвертість.

– Безперечно, вони, – спокійно й лаконічно сказав Карамазов. – Ти вгадала.

Відповідь, як і треба було чекати, не задовольнила жінчину, і вона зрушила брови. Та й як Ганні не хмуритись? Вона дуже рада, що Дмитрій наважився нарешті покинути гнилу Лопань і багато спокійніший став. Але не можна й цього робити; не можна цілих два тижні блукати по ночах з якимись випадковими міщаночками й увесь час демонструвати свою безглузду конспірацію. І справді: чому він не хоче розмовляти з нею на допіру зачеплену Вовчиком тему? Ганна знає, що це чергове несерйозне захоплення, але на цей раз вона чомусь боїться за репутацію свого чоловіка. Якимись підозрілими здаються їй ці дачниці, і вона знову пригадає всі подробиці невеличкої сутички, що трапилась на тому ж таки річному пароплаві.

Як пам'ятає вона, Дмитрій необережно зачепив ліктем одну з них, віддасться, молодшу, з такими надзвичайно мигдалевими очима. Та почернулась і назвала його ведмедем. Дімі усміхнувся й сказав, що він

погоджується з таким визначенням, та, на жаль, воно його зовсім не ображає. Вона спитала чому. Він кинув якийсь парадокс і почав запевняти її, що тут поганого нічого нема, бо... й вся його нація трохи мамулувата. – Але хіба це виправдання? – спитала вона. Тоді Дмитрій стояв на своєму і якось дуже романтично рекомендував свою країну. Він говорив страшенно захоплено, й жінка з мигдалевими очима, раптом стиснувши йому руку, сказала, що вона першого мужчину зустрічає з такою ясністю думок. Ясності, на жаль, ніякої не було, але Дмитрію цей комплімент подобався: в цьому Ганна вже цілком переконалась.

– Ну, добре, – зітхнула вона, – я задоволена твоєю відповіддю.

Карамазов непривітно зиркнув на дружину і зціпив зуби. Йому вже обридло це ниття, й він постановив припинити його.

– Чого тобі треба від мене? – спитав він. – Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?

Ганна нарешті зрозуміла чоловіка й перевела розмову на іншу тему. Вона навіть заспокоїлась, бо тоді не припускала, звичайно, що ці випадкові дами зіграють в її житті неабияку роль.

Товариш Вовчик зупинився в тому ж будинкові, де й Дмитрій. Йому дали окрему кімнату, що виходила вікнами до абрикосового саду, й він був дуже задоволений: більша ізольованість від друга, безперечно, зіпсувала б йому дачний відпочинок. Крім Вовчика, в квартирі Карамазових оселилася ще й служниця Одарка: Ганна найняла її на два місяці. Служниця варила обід і ходила на ринок за продуктами. Дмитрію вона чомусь нагадувала відому куховарку з не менш відомого «Сміху», й він, коли вона мовчки позирала на нього, завжди почував себе якось ніяково. Одарка так химерно дивилась на своїх хазяїв, ніби вони й справді щось негарне затаїли в собі. Вона була страшенно мовчазна, й від неї Карамазови чули тільки коротке «слухаю».

Словом, з такого-то числа такого-то місяця в обивательське коло заштатного городка влилась нова й цілком організована сім'я.

Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг гарячий вітер, і провінціальні вулиці буквально вигоріли. Увечері повітря дзвеніло комарями й так палило обличчя, що не було жодної можливості вийти з кімнати.

Історія почалась в один із таких вечорів. Спалене сонце уже давно зарилось у далеких пісках, але вікна й віконниці і досі було зачинено наглухо. В кімнаті в півтемряві (як це буває в романах) сиділа Ганна й

пожадливо, невеличкими ковтками, пила холодну воду. Дмитрії і товариш Вовчик лежали на канапах.

– Це неможливо! – сказала Ганна. – Це не відпочинок, а якась мука.

– Цілком справедливо, моя Анет, – підтвердив товариш Вовчик. – Я буквально те ж саме думаю.

Ганна мовчала. Тоді довгий Вовчик розкинув свої довгі руки, подивився на свого ловерака, що, важко дихаючи, лежав біля його канапи, і сказав, що він, як тільки одкрито буде полювання, одразу ж плюне на цей городок і на цілий місяць залізе в комиші.

– А що я мушу робити?

– А тобі я раджу забрати мої вудочки й ловити рибку. Можна ще щось придумати.

Дальша розмова протікала в такому ж дусі і була така ж нудна, як і сама спека. Треба було кинути балачки, і Ганна замовкла. Замовк і товариш Вовчик.

Але Дмитрій мовчав не тому, що йому було нудно, а тому, що в цей час він уважно дивився на Ганну. Дружина здавалася йому сьогодні не такою безцітною, як якоюсь безвихідною. І саме тому безвихідною, що вона (в цьому він уже цілком переконався) не може не стояти йому на дорозі. Хіба Ганна здібна підняти до тих питань, що так тривожать його? Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість? Ганна все-таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається, «до откazu»? Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

– Єсть! – подумав Дмитрій і тут же до болю вкусив свою губу: йому раптом спало на думку покінчити з Ганною.

Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія, по суті, була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?

– Знаєш що, Ганнусю, – раптом кинув Карамазов. – Я зараз думаю про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?

– Ти, Дімі, страшенно неясно говориш, – сказала Ганна. – В чому там справа?

Карамазов мовчав. Тоді товариш Вовчик повернувся на правий бік і промовив в'яло:

– «Укінчений», як кажуть галичани, «філософ».

– Покинь, Вовчику, свої сентенції, – мало не скрикнула Ганна і знову звернулась до чоловіка: – Чого ж ти мовчиш, Дімі?

Але Карамазов і тепер не відповідав. Він повернувся до кошика з абрикосами й уважно розглядав його. Він зараз згадував свої університетські роки і свою буйну розкуйовджену голову з південними романтичними очима. Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність становиться яснішою. Він, здається, хотів тоді кінчати медичний факультет. Але як це давно було! Кілька слів, і більше нічого: febris catarrhalis, здається, – простудна зимниця і febris gastrica – шлункове розстройство. Потім spiritus amoniaci causticus, pro pauperos і... здається, все.

«Але все-таки: чому ж я ухиляюсь від головного?» – подумав про себе Дмитрій і, очевидно, подумав уголос, бо товариш Вовчик повернувся і сказав, що його друг нагадує йому стару бабусю: вона теж вічно щось буркотить собі під ніс.

Ганна уважно подивилась на чоловіка. Тільки – сьогодні, саме в цей момент, її глибоко затривожив він. Їй прийшла думка, що повторюється зимова історія. Правда, колишніх сцен вона вже не спостерігає, тепер Дмитрій уже не б'ється головою об стінку (а зимою він це частенько робив), він уже не згадує раковину з калом, куди нібито попала революція, більше того – йому знову зрідка загоряються очі, і він виглядить бадьоро й весело. Але Ганні така зміна декорації завжди здавалася не зовсім природною... І потім, ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, далеко не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього істеріку? І, нарешті, це зовсім нерозумне захоплення: по-перше – воно може зробити з нього відсталу людину, по-друге – це просто зрада соціальним ідеалам.

– Дімі! – промовила Ганна. – Я все-таки пропну тебе говорити ясніш. Що ти хотів мені сказати?

Карамазов зробив незадоволене обличчя (мовляв, чого вона прилипла до нього?) і раптом занервувався.

– Іди ти до всіх чортів! – скрикнув він і стукнув стільцем об підлогу.

Тоді товариш Вовчик, що знав Дмитрія не гірше Ганни і знав, що зараз може розігратись сімейна драма, поспішив на допомогу і почав заспокоювати друга:

– Ну, добре! Чого ти галасуєш?.. Ти ж таки, Дмитрій, – культурна людина.

Вовчик більше нічого не сказав, але й цього було досить. Вовчик якось прекрасно впливає на нерви і, мабуть, тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому – науковому співробітникові – пропонують уже професорську кафедру, але йому якось перешкоджає більярдний кий (він неабияк грає на більярді). І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало.

– Я йду в сад! – сказала Ганна й вийшла з кімнати.

II

Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

– Знаєш, друже, я не сказав би, що ти поводишся з дружиною по-товариському.

– Ти так гадаєш? – одвертим глуфом розтягнув Карамазов.

– Що значить «гадаю», – спалахнув Вовчик. – Це – факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тут же підкреслить своє незадоволення французькою чи то англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

– *Donnez moi votre pouls?* – сказав він, іронічно простягаючи руку.

– Я прошу тебе не жартувати! – мало не скрикнув товариш Вовчик. – Я вимагаю поставитись до мене серйозно. Скажи мені: ти любиш Ганну?

– От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи, може, ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

– Ненавидиш? Чому ж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій взяв зі столу папірси й запалив сірник. Обличчя йому раптом зблідло, він став раз у раз поширювати очі.

– А ти як думаєш: яке це право?

– Покинь, будь ласка, жартувати! – заверещав товариш Вовчик. – Я з тобою серйозно говорю!

І я з тобою серйозно говорю! – Карамазов зупинився, підвівся з кляпані і сказав надірваним голосом: – Але я бачу, що ти все-таки

не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї ласкаві очі, за те, що вона безвільна, за те, що вона – нарешті – нездібна вбити людини. Розумієш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

– А навіщо їй убивати людину?

– Це, Вовчику, дуже складна історія, – хворобливо всміхнувся Дмитрій, – і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

– Що ти хочеш цим сказати? – тоном ображеного промовив лінгвіст.

– Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну, от! А я вбивав і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна.

– Ти, Дмитрій, говориш нісенітницю!

– Ні, Вовчику, я говорю те, що думаю. І говорю давно відому істину; тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин.

Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля.

– З якого це часу ти почав так думати? – спитав він.

– Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

– Ти говориш зовсім як пророк, – іронічно кинув товариш Вовчик. Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

– А ти думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті.

Дмитрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекосився, і нижня губа дрижала.

– Але Дмитрій Карамазов, – сказав лінгвіст, – все-таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

– Що ж робити, – криво всміхнувся Карамазов. – На світі ще ніколи так не траплялось, щоб панегірики складали тому, хто їх уже не проспівав сам собі... так чи інакше. Я співаю собі цинічно, але не в цьому ж справа. Мета завжди виправдовує засоби. Мій цинізм примушує тебе й інших звертати на мене увагу, мені ж цього й треба. А що я фразер, то ти теж правильно підмітив, – несподівано погодився він. – Звичайно, все це, мабуть, фрази, і завтра я їх, можливо, буду сам соромитись.

– Гм, чудеса! – сказав товариш Вовчик і раптом забігав по кімнаті. – І охота тобі, Дмитрій, філософствувати? Це ж така глупота, що ти й не в'являєш собі.

– Саме що глупота?

– Та от ця ж... і взагалі всяка філософія!.. А втім, я думаю, що ти зовсім не даремно філософствуєш...

Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками, причмокнув і так побідно подивився своїми білими бровами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі свого вчителя Потебно.

– Я тебе слухаю! – сказав Карамазов.

– Ну от. Тебе цікавило коли-небудь таке питання, хто, як правило, любить ударятись у філософію?

– Цікавило.

Відповідь, очевидно, не подобалась Вовчику, бо він став гаряче занесвняти товариша, що той ніколи цим не цікавився, інакше в нього не було б таких сцен із Ганною.

– Ну, добре, – нарешті кинув він. – Хто ж, по-твоєму?

– Дикуні, очевидно! – спокійно відповів Карамазов. І тому, що він відповів спокійно, і тому, що Вовчик не чекав такої (на його погляд) влучної відповіді, лінгвістові, як і всякій дорослій дитині, залишилось тільки розгубитись.

– Ну, і що ж? – спитав він безпорадним голосом.

– Я, мабуть, буду з цього правила винятком. – Товариш Вовчик підійшов до вікна й раптом промовив тихо:

А ти, Дмитрій, знаєш... не дурень.

Дякую.

Йй-богу! – несподівано захоплюючись, підскочив лінгвіст. – Я цілком серйозно говорю. Тисячі років люди мудрують, а й досі не поміркувались до такого парадоксу.

– Саме якого?.. Того, що з правила можна робити винятки?

– Покинь свої дотепи! І справді: хіба розквіт філософських дисциплін не характеризує те чи інше суспільство як недорозвинений організм?

– Цілком справедливо, – сказав Карамазов. – Саме тому я й вважаю себе за справжнього сина своєї нації.

Лінгвіст уважно подивився на приятеля, спробував був зрозуміти його репліку й, не зрозумівши, махнув рукою.

– Знову філософія! – сказав він незадоволено й потріпав по спині свого ловерака.

Розмова зайшла в якийсь тупик, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач міг би зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов, і навіть тішився з цього, бо більш серйозна розмова, безперечно, відбила б від нього й Вовчика – десятого чи то двадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям того приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді і з того часу кожного літа їздять кудись на полювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці і тільки зрідка, як-от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

– Кого ти там визираєш? – спитав лінгвіст, коли Карамазов підійшов до вікна.

– Як би тобі сказати, – раптом вимушено усміхнувся той. – Мені здалося, що десь тут недалеко пройшла Аглая.

Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

– Яка це Аглая? – спитав він. – Чи не думаєш ти грати роль божевільного?

– Поки що важко сказати, мій дорогий Вовчику... Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

– Так ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і що ж?..

– Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Клави дрімає, дами мандрують до базару повз наш будинок.

– Ця поінформованість мене рішуче зворушує, – з захопленням сказав лінгвіст. – Їй-богу, з тебе вийшов би не зовсім поганий ловецас... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Карамазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітерець. Якось химерно запахли абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс і старомодні кабріюлети. Тоді й дійсність враз перетворилась на стилізовані ніжно-голубі тони.

– Добре! – сказав Дмитрій і легко зітхнув. – Тільки от що скажи мені, Вовчику: як би ти подивився на мене, коли б я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

– Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

– За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питаю тебе, так би мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскаочив.

– От чудак! – скрикнув він. – Навіщо тобі робити це, коли ти можеш, і не кидаючи Ганну... ну, як би сказати делікатніш... Ну, словом, використати її... цю дівчину.

Мені здається, й ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

– А як Ганна? Вона, на твій погляд, теж погодиться?

Лінгвіст не помічав, що Карамазов говорить з ним несерйозно, й тому так відповів:

– Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає – жіноча душа, як-то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

– Цебто ти рекомендуєш дурити її?

– А хоч би й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Карамазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

– Тек-с, – кинув він. – Не сказав би я, мій вчений друже, що ти змієш логічно мислити. В попередній розмові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а зараз сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, бо в цей момент у кімнату ввійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось кличе. Карамазов підійшов до кошика з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвртки товариш Вовчик побачив тих дачників, що нахабно познайомились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його?) не було. Була тьотя Клава і Аглая.

III

– Здрастуйте, тьотю Клаво! Здрастуйте, Аглає!

Товариш Вовчик розшаркався так галантно, ніби він і справді був славетним ловеласом.

– Доброго здоров'я, топ амі, – сказала тьотя Клава й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та жінщина, що її лінгвіст назвав Аглаєю, поки що не думала фамільярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому одколоти та використати одну із запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з задоволенням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатного городка.

– Ви сюди надовго приїхали? – спитала тьотя Клава.

– Товариш Вовчик уже говорив нам, – сказала Аглая. – Він теж приїхав на два місяці.

– Так, – підтвердив лінгвіст. – Ви не помиляєтесь. Але...

Він хотів щось спитати й, не спитавши, змовк. Власне, він не знав, як спитати: його здивувала тьотя Клава – вона говорила з ним так розв'язно, ніби вона знала його, по меншій мірі, з дитячих літ.

– А як ви думаєте, – сказала тьотя Клава. – Чому це Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

– Цебто який... роки? – Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре взнати найінтимніше життя Карамазова, відкіля вона, нарешті, знає про ці «роки», але фамільярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

– Ви не косноязычний? – поцікавилась тьотя Клава. Аглая зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що «нічого подібного». Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

– Тоді, може, ви знаєте, – сказала тьотя Клава, – як думає провести Дімі (вона так і сказала «Дімі») ці два місяці? Цебто – біля Ганниної спідниці чи біля Аглаї?

Це запитання переходило вже всякі можливі межі, але товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клава так фамільярничає з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це запитання не буде й рекомендує спитати його друга.

– Так би й давно! – з полегшенням зітхнувши, сказала тьотя Клава. – Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди й Ганни.

– Ви хочете, щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? – спитав недогадливий лінгвіст.

– Ах, боже мій, – сказала Аглая. – *C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élevé.*

– Воістину! Велике нещастя не бути гарно вихованим, – підтвердила і тьотя Клава.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами самі залишилися під провінціальними акаціями.

– От що, – сказала тьотя Клава, – Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

– Я не заперечую, – кинула Аглая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

Вже майже зовсім стемніло. Витикались зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглая виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь ієрогліфи, тьотя Клава дивилась у ридикюль, власне, в дзеркало, що було в ридикюлі, і пудрилась мініатюрною пуховкою.

– Дозвольте взнати, скільки вам років? – усміхнулась сама собі тьотя Клава.

– Очевидно, не більш двадцяти семи, – сказала Аглая.

– Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі, здається, двадцять три?

– І ти вгадала!

Тьотя Клава поправила спеціальним олівцем брову й засвистіла арію з «Баядерки». Потім дами ще перекидались легкими фразами і раз у раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових платтях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світло-сірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглаї, але зате станом тьотя Клава трохи солідніш.

Аглая вийняла з ридикюля маленьку папіроску, запалила її й спитала:

– Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Клави), що ми раніш першої не прийдемо?

– Звичайно, сказала... Я від нього взагалі нічого не ховаю.

– І все-таки не ревнує? – усміхнулась Аглая.

– І все-таки... не знаю. Чорт їх розбере, цих мужчин; на обличчі одне, а на серці, може, щось інше.

Потім тьотя Клава зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеора й промовила:

– Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевних драм. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зітхати.

– Ти, тьотю Клаво, не помиляєшся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов. – Аглая так упевнено й безапеляційно сказала «мій Дмитрій», що навіть тьотя Клава всміхнулась.

– А ти, Аго, рішуча людина, – відзначила вона, – ще не встигла як слід познайомитись із ним, але вже рекомендуєш його як власного чоловіка... Як же з Ганною? Ти багато знала про неї?

– Ти, тьотю Клаво, надзвичайно наївничаєш!.. У наш вік за два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім – досить! – і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирисовувалась фігура Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю і наздогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками, і постать його то вибігала, то знову ховалась за стовбуром молодого клена, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармошка, й зорі висипали на куці бульвари заштатного городка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармошка.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так принаймні одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

– Ну... – зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками. Тьотя Клава давно вже схарактеризувала собі Вовчика як трохи мамулувату людину і тому, не довго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають задоволення вже багато вечорів шпацірувати з ним... і потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик для неї буде таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька хвилин процесія (так сказала Аглая) йшла в такому порядку: попереду тьотя Клава з Вовчиком, позаду Аглая з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтора кроку. Тьотя Клава закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоб лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглая цього не потребувала від свого кавалера: такі розмо-

ви з ним були два тижні тому. Вона відколола з своєї груді останню троянду й держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінціальний ринок і увійшли в коло піднавісних огників, Аглая запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Флобером і навіть старофранцузьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Війона?... І потім, він не може не любити гоголівську фантастику. Аглая певна, що можна геніально стилізувати нашу сучасність.

Дмитрій говорив щось невпопад. Тоді Аглая поклала на його рот свою запашну долоню і сказала:

– Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціал!

– Ти вже з Дмитрієм на «ти»? – повертаючись, кинула тьотя Клава. – З тебе, Аго, вийшов би прекрасний кавалерист.

Тьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінціальна парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготався, що мусив кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Коли ж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: «провінциал».

– Ну... добре! Ну... провінциал!.. але де ж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це – найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його уципливого друга.

– І зовсім нічого нема тут смішного! – різко шпурнула Аглая і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клава теж найшла, що смішного тут дуже мало, й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістиві невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було чекати, страшенно збентежив такий несподіваний фінал, і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клава поправила йому краватку фамільярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

– Ти, Дімі, може, й справді образився на мене? – спитала Аглая.

– Нічого подібного! – всміхнувся Карамазов. – Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав «тебе»: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на «ти» і якось враз заволоділа

ним (коли правду говорити, він не жартуючи, а з глибоким хвилюванням сказав допіру Вовчикові, що хоче зійтися з Аглаєю), – зовнішністю своєю вже остаточно покорила його. Надто вже розумні й страсні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її як звичайну жінчину. Сьогодні навіть постало в нім якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотів би ходити з нею цілу ніч.

– Чого ти не зрозумів? – спитала Аглая. – Чому я тебе назвала провінціалом?

– Так!

– Це ж, милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціал. Це по всьому видно: й по рухах, і по поведженню з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив «тебе»? Чи, може, ти хотів сказати «вас»? Вас іст дас? Ну? А потім ти й формально провінціал... Хіба ти живеш не в провінції?

– Я, як тобі відомо, живу в столичному граді! – усміхнувся Карамазов.

– Де це? – зареготала Аглая. – Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргорода) так неохайно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

– А дозвольте узнати, в яких краях ви мешкаєте? Чи не в Умані?

– Вас це серйозно цікавить? Коли так, то прошу: мій столичний град і моя країна – хай буде вам відомо – дуже далеко відділя.

– Франція? Італія? Іспанія?

– Московія, моє серденько! – сказала Аглая й притиснулась до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аглая неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді: які ж вони московки? – Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клава, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аглая й справді серйозно говорить, – Вовчик остаточно розгубиться.

Нарешті говорять тьотя Клава й говорить те ж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така-то, номер такий-то, трамвай дев'ять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Клави (ви його знаєте – мужчина в золотому пенсене) працює в профсоюзі. Аглая – сирітка (знаєте такий зво-

рушливий кінофільм про часи Французької революції), і вона живе у тьоті Клави. Вона на останньому курсі Московської консерваторії.

– Але відкіля ж ви так добре знаєте нашу мову? – здивовано спитав лінгвіст.

Ах, боже мій! Що ж тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чому ж їм не знати такої музичної мови (тьотя Клава так і сказала – «музичної»). Аглая, наприклад, дуже любить Україну й, коли хочете, навіть оригінально. А втім, тьотя Клава далі не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій. Власне, під впливом своєї племінниці вона й зробилась такою цікавою московкою.

– Прекрасно! – з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і на решті цілком серйозно звернувся до Карамазова: – Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

– Як виключні екземпляри?

– Покинь жартувати, – махнув рукою лінгвіст. – Для руської публіки, для... як би це сказати... для «поощрення».

– Для захопоти, – поправила Аглая. – Так буде багато ближче до вашої мови.

– От так московка! – сказав Карамазов. – Чи не почуваш ти себе трохи ніяково, пане лінгвісте?

Товариш Вовчик спалахнув. Він хотів щось доводити, згадав чомусь (і зовсім не до речі) Прованс, провансальську літературу, згадав ХІХ вік, Жака Жансемена, Теодора Обанеля і т. д., але тьотя Клава вже знову одтягла його на дистанцію в три кроки. Словом, розмову було перервано. Для лінгвіста було ще багато тут недоговореного, навіть інтригуючого (хіба мало московських дачників мандрує по Україні?), але він сподівався поговорити з приводу цього з Карамазовим і від нього й узнати в деталях історію знайомства московських дам із південною культурою.

– Так, значить, ти кінчаєш нову поему? – спитала Аглая, коли вони знову залишились удвох. Карамазов зупинився і зробив незадоволене обличчя.

– Я тобі, здається, не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить зараз питання про зниження цін.

– Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

– Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного.

– Коли тільки це, то я рада, – промовила Аглая, замислюючись. – Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

– Цілком справедливо! – погодився Карамазов. – Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайаватизованим «Капіталом».

– Це не в брову, а в око! – з захопленням сказала Аглая. – Без якогось Лонгфелло і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

– Це справа переконання, – незадоволено сказав Дмитрій.

– Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини – одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

– Я мав на увазі й віршомазів взагалі, і його зосібна.

– За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

– За що я його ненавиджу? – Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв – навіщо цей допит? Потім раптом нервово одкинув волосся і зупинився. – А за те я його ненавиджу, – надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, – що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба це не Шевченко – цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина, – хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» – безглуздо та безцільно – й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму? Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас ляти пана, як-то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: «а ти, Матюшо, все-таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю.

Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... бо в сьогоdnішньому вигляді з своїми ідіотськими українцями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза.

- Прекрасне визначення! – з захопленням сказала Аглая і тут же чомусь іронічно усміхнулась. – Але...

- Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову, – кинув Дмитрій: йому, по-перше, не подобалась Аглаїна похвала («навіщо ця цукерка, коли він зовсім доросла людина?»), і потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглая враз обірвала тему й запропонувала наздогнати тьотю Клану й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти наввипередки й передала Карамазову свій ридикюль та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг з ридикюля її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

- Чим вона пахне?.. Очевидно, жіночим тілом.

- Прекрасно!.. і цей запах тобі, мабуть, подобається?

- Як би тобі сказати, – промовив Карамазов, – можливо, подобається, а певніше – ні.

Аглая не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними ласкати свого супутника.

- Брехунька! – сказала вона. – Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

- Ти про мою дружину?

- Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ж ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він нарешті познайомить Аглаю з Ганною.

Але він думає, що вона все-таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Це ж некрасиво так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аглая не розуміє?.. І потім, відкіля це вона дізналась, що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так первово запалив сірника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

IV

- Давай ще трохи відпочинемо, – порадила Аглая, лягаючи на траву. – Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клава й Вовчик погодились і зупинились на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглая підсунулась ближче до кручі й сказала:

– Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика.

– Які ти погляди маєш на увазі? – питає Карамазов.

– Ясно які – ті, що ти з ними знайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

– Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

– Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільного з тим, про що говорить вона, це їй він уже декілька разів говорив, і, значить, треба бути більш обережним із такими термінами.

– Ми говоримо на різних мовах, – сказав він. – Ідея відродження моєї нації – ще раз повторюю – нічого не має спільного з національною романтикою.

Аглая усміхнулась і положила на свої коліна голубу парасольку.

– Хай буде по-твоєму, – сказала вона. – Та як же з Вовчиком?

– Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

– І все-таки ти такий шматок м'яса можеш вважати за свого друга?

– А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

– М'ясо завжди залишається м'ясом, – енергійно сказала Аглая. – І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилась на свого кавалера, ніби хотіла загіпнотизувати його.

– Це теж справедливо, – сказав Карамазов. – Але з Вовчиком я все-таки не можу не дружити.

– Шкода! – кинула Аглая й взяла резонерський тон. – Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається, Толстой говорив колись, що найважче полюбити ближніх. Я думаю, що багато важче їх же таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати неабияку волю і, коли хочеш, відвагу... Ти їх, здається, високо ставиш?

– Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмитрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

– Ти маєш волю і ти відважний! – упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая. – Саме за це ти так скоро й подобався мені... Подобався, звичайно, як людина.

Розмова перервалася. Вона вже дивилась у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажеврїла внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним як відважною й вольовою людиною, з другого – він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім, його раптом якось образила її самовпевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

– А ти, знаєш, цілком правильно підмітила: я говорю про ближніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається, мій однофамілець – Альоша Карамазов – ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх.

– І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

– Тільки тут і більш піде! – з деяким хвилюванням сказав Карамазов. – От хоч убий мене! – а не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з ближніх – навіть найбільших моїх ворогів – буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, миле й гарне обличчя, паче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю, у кожного, бо навіть у суворох і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

– Може, ти перебільшуєш? Невже-таки в кожного?

– Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знеможі. Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати маску Мізантропа і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір і саме в очах ховається Богоматір.

Карамазов зупинився й почав нервово кусати собі губи. З звичайної психічно нормальної людини він раптом перетворився на маніяка. Раз у раз здригаючись, він усе повертав до кручі голову й розгублено дивився в неясні далі дніпрових вод.

– Словом, Богоматір не дає тобі зненавидіти своїх ближніх? – спитала Аглая.

– Тільки вона. Во ім'я якоїсь ідеї я здібний на все, навіть здібний убити людину. Але якийсь Іван Іванович однією людською усмішкою

може покрити мене в один момент... навіть коли б цього Івана Івановича я й ненавидів своєю недоношеною і якоюсь чудною ненавистю.

– І так із тобою завжди бувало?

– Ні, – сказав Карамазов із деяким відтінком туги в голосі. – Тільки в останні роки мене так сильно затривожила Богоматір. Раніш це багато легше було. Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене і для мене не було ближніх. Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

– Так от, – сказала вона. – Єсть дві ненависті: справжня й твоя недоношена. Перша – велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга – тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

– Ти вже почала сумніватись у мені? – спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

– Нічого подібного! – знову впевнено відзначила Аглая. – Ти маєш волю і ти відважний. Я тільки думаю, що ніякої Богоматері нема й що вона не більше як примара. Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...

– Так то ж, – вирвалось несподівано Карамазову, – во ім'я великої ідеї.

– А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

– Звичайно, захоплює, – непевним голосом сказав він. – Але...

– Без усяких «але», – рішуче одрубала Аглая. – Щось одне: або це ідея, або нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював своїх ближніх.

Карамазов раптом зареготав.

– І справді, – сказав він. – Мені іноді така глупота приходить у голову, що потім, їй-богу, соромно за самого себе. От, наприклад, здається мені іноді, що Богоматір коригує в мені, так би мовити, людину. Ближній, мовляв, не тільки Іван Іванович, але й сам я. Отже, ненависть я мушу переносити й на себе. Коли мене покорає Іван Іванович, це значить, наступив момент, коли я мушу ненавидіти Дмитрія Карамазова, цебто себе.

Що ти мусиш сам себе ненавидіти, коли тебе покорає Іван Іванович, – це так. Але щодо коректи, то вона й справді глупота і звичайний собі бред.

– А то навіть, – продовжував він говорити, – здається іноді, що сама ненависть мусить носити в собі Богоматір.

– Це ще більший абсурд, бо ненависть і Богоматір є два зовсім протилежних полюси.

– Так і я полемізую з собою. Але й цей удар я парирую: мовляв, справжня ненависть – давно вже відомо – є найбільша любов. І значить, справжня ненависть – це є прекрасна людська усмішка.

– Це вже софістика для шарлатанів і боягузів. Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і, значить, до мужнього вчинку...

– Цілком справедливо! – погодився Карамазов. – Але мені от здається, що Богоматір не може с т о я т и на дорозі і що тільки відсутність її робить ненависть недоноском.

– Яким же це чином?

– А таким чином, що супутником справжньої ненависті є завжди радісні й до того молитовні перебої серця, ніби зустрічаєш світле Христове воскресіння.

Аглая ще ближче підійшла до кручі.

– Я гадаю, – сказала вона, – що тут справа багато простіша. Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість. Під радісні перебої серця розстрілюють, скажемо, тоді, коли жодного сумніву не залишилось.

– Хто його знає, – надтріснутим голосом сказав Карамазов. – Можливо, я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглаї, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе зараз страшенно нікчемною людиною. Він навіть хоче, щоб хтось плював йому в обличчя – і плював довго, настирливо й образливо.

Аглая, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

– Ти, друже, безперечно, помиляєшся, – сказала вона. – Ти глибоко помиляєшся.

– Ти говориш про Богоматір?

– Я говорю про тебе. Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити невпевненість. Це – коротке, тимчасове явище, й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

– Так-то, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість, – сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Славуті кожної хвилини прокидались якісь неясні звуки. Десять ревів пароплав, і далеко на півдні пливли його привабливі вогні. Раз у раз фаркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

– Так, – раптом промовив Дмитрій. – Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молододою нацією і за моїм молодим класом.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у нім, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аглая іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з «якимось там» класом.

– Я іноді буквально задихаюсь од щастя, – говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності. – Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе-таки весело жити «на етом светє, господа»... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заялозене слово – прогрес. Прогрес – це ж, по суті, якір спасіння. Це ж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

– Але ти говориш зовсім як учень першої групи, – сказала Аглая.

– Цілком справедливо! – гаряче підхопив Дмитрій. – Я і єсть учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже логіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

– І витягувати з архіву старі гасла?

– А хоч би й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба лозунги якогось 1917 року сьгодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьгодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано – «прогрес».

– Навряд тільки вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А прогрес – це для неї абстракція.

Цілком погоджуюсь, – сказав Карамазов. – Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою

інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі.

– З тебе вийшов би не зовсім поганий агітатор-прогресист, – кинула Аглая і демонстративно засвистіла якусь шансонетку.

– Ти мені робиш багато честі своєю заявою.

– Nullement, – промовила дівчина. – On ne voit pas ‘tous les jours un malade comme vous êtes.

– Ти мене вважаєш за хворого? – образився Дмитрій.

– Боже борони, – сказала Аглая. – Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує логіки. З одного боку, ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого – плутаєшся в Ленінах, у класах тощо.

– Ну от, знову стара історія, – незадоволено промовив Карамазов. – Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію? Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хоч би те ж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як фактор, що допомагає мені розв’язати основну соціальну проблему. Відродження моєї нації – це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не маю охоти.

– Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде! – грубо кинула Аглая і, зробивши з долонь рупора, покликала тьотю Клаву.

Карамазов поглядом переможця подивився на дівчину. Він не тільки не образився – йому навіть приємно було, що вона зірвалась із спокійного тону. Її самовпевненість і захоплювала, і в той же час нервувала його, бо що ближче він сходився з нею, то сильніш відчував її впливи на свій світогляд.

– А Вовчик не зовсім поганий співбесідник, – підходячи, сказала тьотя Клава. – І виявляється... зовсім не комунар.

– Дозвольте, – заметушився лінгвіст. – Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член компартії?

– Не турбуйтеся! – сказала Аглая... – Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Клаву за одвертість.

– Цебто ти хочеш сказати, – промовив Карамазов, – що тьотя Клава мене образила?

– Ми хочемо сказати, – кинула Аглая, – що комуністи хоч і непогані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, свігорозуміння їхнє – можна напевно твердити – не сягає далі Чемберлена з моноклем і чергової партячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться до його партії. Будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму й, звичайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невиправдане нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже флоберівські дами зникли в темряві абрикосового дворика, і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Клаву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злоби, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце, і він сказав:

– Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

– Чому це? – спитав лінгвіст: він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглаєю.

– Я так хочу! – сказав Карамазов. – Ти це мусиш зробити для мене.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здвигнув плечима, але згоду, звичайно, дав.

– Згоду я даю, – сказав він. – Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

– Це питання і мене дуже цікавить.

– Цебто ти теж нічого не знаєш? – спитав здивований лінгвіст.

– Стільки знаю, скільки й ти.

– Дивно. Коли хочеш, загадково. Йй-бо... Ти як гадаєш?

– Я теж думаю, що загадково. І думаю, що цю загадковість дами нарочито утворюють для, так би мовити, пікантності.

– Це мені, йй-бо, подобається! – скрикнув із задоволенням лінгвіст. – Чому не зробити з звичайної випадкової зустрічі інтересну пригоду? Інтрига не тільки в романі цікава річ, вона й в житті приємна розвага.

– Ти, я бачу, починаєш філософствувати, – усміхнувся Карамазов.

Товариш Вовчик, звичайно, не погодився з цим твердженням і сказав, що Дмитрій все-таки анальфабет і не розуміє, що таке філософія.

– А втім, – промовив він, – я не про це. Я хочу про твою фортуна. Тобі страшенно везе, і я, йй-богу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна клубничка. Смак тобі зовсім непоганий.

– Ти не задоволений тьотею Клавою?

– Боже борони. Навпаки – з тьотею Клавою, безперечно, краще зв'язатися... Знаєш, із заміжною жінкою багато безпечніш.

Товариш Вовчик зареготав од задоволення і заплигав, як молоде теля.

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного городка вже кричали ранні провінціальні півні.

V

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічались кожного вечора. На шостий день над дачним посьолком раптом розірвалась гроза. Хмари заволокли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари. Тьотя Клава прислала до Карамазових дівчину з запискою й просила в ній друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа й, передаючи його Дмитрію, кинув:

– Я гадаю, що дівчата мають рацію саме так вирішити. Ти як на це дивишся?

– Як же тут дивитись, – сказав Карамазов. – Очевидно, краще не придумаєш.

Він, звичайно, збрехав, бо на його погляд година була не така вже погана, щоб одмовлятися від веселої гулянки. Мовляв, можна було в крайньому разі пороззуватись – це ж не гóрод і не осіння пора.

– Але ти все-таки замислився? – сказав товариш Вовчик, перевіряючи замки в своїй рушниці.

– І не думаю замислюватись, – ще раз збрехав Карамазов і зробив декілька нервових кроків по кімнаті.

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскимвіло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглаєю? Він же зустрічався з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Як же розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

– Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? – спитала вона.

– Очевидно, котлети й пюре з сметаною, – поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він чи їй справді серйозно говорить.

– Чого ти витріщила на мене очі? – сказав Карамазов. – Я ж тобі говорю: котлети й пюре з сметаною.

– А я тобі говорю, – промовила Ганна, – що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

– А я от говорю, – сказав Вовчик, кидаючи на ліжко свою рушницю, – що ви й сьогодні – я бачу – полаєтесь... Це чортзна-що – не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

– Дякую, друже, за правду-матку і прошу пробачення, – сказав він. – Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухувати це від безпартійної сволочи?

– Ти, будь ласка, не лайся, – пробурмотів товариш Вовчик.

– Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу пробачення і заявляю: я пожартував.

– Я знаю, що ти пожартував. Але все-таки, чому тобі таке зле обличчя?

– Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалася з свого місця і підійшла до столу.

– Дімі! – сказала вона з розпукою. – Ну навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною мукою?

– Ах, боже мій, яка трагедія! – поглузував Дмитрій. Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замажав руками.

– Слухай, друже... – ледве вимовив він від хвилювання. – Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготав. Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навкруги себе здивованими очима.

– Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? – спитав Дмитрій. – Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу донось на мільйон комуністів. Донось, нарешті, на всі сто п'ятдесят мільйонів будівників соціалізму, донось на самого себе, бо й ти такий же хам, як я, паняй, нарешті, в небесну канцелярію і донось на саму контрольну комісію.

– Дімі, – сказала Ганна, – ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, що до неї належиш. Не забувай, що товариш Вовчик все-таки позапартійний.

– Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на ком'ячейці?

– Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини вплинув на нього, чи щось інше.

– Я ще раз прошу у вас пробачення, – сказав він. – Я й справді трохи погарячився.

– Значить, ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть прийшла думка, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка і взяла його за руку.

– Дімі, чого ж ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

– Нічого особливого, Ганнусю, – спокійно й серйозно промовив Карамазов. – Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячках?

– Ну, ця вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла, – сказав лінгвіст. – У всякому разі, вони не можуть тебе характеризувати.

– І я думаю, – кинула Ганна, – що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: «сильному дорогу»?

Дмитрій хотів щось відповісти, але в цей момент у кімнату зайшла Одарка й зупинилась на порозі.

– Я слухаю! – сказала вона. – Ви мене кликали?

– Що ви слухаєте? – надзвичайно сумним голосом спитав Дмитрій. – Невже ви не вмiєте говорити людською мовою?

Служка мовчки подивилась на свого хазяїна, її кам'яні очі застигли в якійсь одній крапці, і вся вона була якась штучно-дерев'яна, як статуя спеціального призначення. Навіть Ганна відчула це і, зірвавшись із свого місця, поспішила випровадити Одарку за двері.

– Я на неї спокійно не можу дивитись, – промовив Карамазов, коли Одарчині підосви зашелестіли в сінях. – Вона мене своєю мовчазністю так іноді тривожить, що я, їй-богу, починаю боятись за свою голову: от-от збожеволію і кинусь кудись бігти скаженим бігом.

– Тобі, Дімі, треба лікуватись, – сказала Ганна. – Ти хворий, Дімі!

– Лікуватись? Це не те! Не те, моя люба! – зітхнув Карамазов. – Справа от у чому: іноді біжиш – і зупиняєшся. Зупинився і стоїш. Навкруги так прекрасно – озеро, небо, димок синьої далини, а «віп» стоїть і видупив на тебе баньки... Я говорю, Ганнусько, про наше чорне піаніно... про те, що в Харкові. Це не піаніно, а якась жахлива примара. Заплющиш очі й лежиш. І от раптом щось штовхне тебе, і ти подивишся, і бачиш, як з піаніно лізе на тебе якась волохата істота. Підлізе – і сяде навпроти тебе. Я довго мовчу й довго запевняю себе, що нічого

нема. Тоді волохата істота лізе до мене на кровать. Саме тоді, Ганнусько, я кричу, щоб ти запалила електрику. Але ти ніколи не встигаєш запалити, бо волохата істота страшенно метка й хутко ховається в піаніно, а ти, Ганнусько, спросоння страшенно мамулувата.

– І ти серйозно віриш, що ця істота живе в піаніно? – спитав товариш Вовчик.

– Йй-богу, не знаю! – якимось жалібно всміхаючись, сказав Карамазов. – Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої-то кімнати в місті Харкові, я не можу не вірити, бо майже кожного дня мені приходиться вночі тривожити дружину.

– Тобі й справді лікуватись треба, – сказав товариш Вовчик.

– І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Йй-богу, чудаки! – Карамазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав. – Ой, які ж ви чудаки! Невже ти не помітив, що я ввесь час дурня валяю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би.

– Ну тебе к чорту! – спалахнув лінгвіст і хутко вийшов із кімнати.

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав покою образ дівчини в рожевому платті й з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «милим», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Війона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Флобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею.

Заснув він, коли вже зовсім розвиднилось. Сон його був неспокійний, і прокинувся він за якісь дві години. Сонце вже високо стояло в чистому небі й важким огнем палило йому голову. Перший погляд упав на Ганну. Вона сиділа на канапі й держала в руках якогось листа, Дмитрій зробив гримасу незадоволення: це була записка від тьоті Клави. Ганна зиркнула на чоловіка і спитала його спокійним голосом:

– Відкіля цей лист, Дімі?

– Прочитай уважніше, і ти, мабуть, сама догадаєшся, – сказав він, повертаючись до стіни.

– Це від тих же дам?

– Мені здається, що тобі нема ніякого діла до моїх листів, – грубо кинув Карамазов. – Хто тебе просив лазити в мій паперовник?

Ганна здивовано подивилась на чоловіка.

– Я зовсім випадково натрапила на цю записку, – сказала вона. – Мені потрібні були гроші на цукор... і, значить, нічого хвилюватись. Хіба ти раніш не дозволяв мені розпоряджатись своїм майном без

спеціальних на це інструкцій? Чи, може, ти тепер щось маєш ховати від мене? Так тоді треба сказати – і тільки.

Дмитрій зиркнув на дружину. Вона так щиро говорила, їй були такі сумні очі, що в нім раптом прокинулось почуття огиди до себе.

– Ти мене пробач, Ганнусю, – сказав він. – Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрій: я сьогодні спав дуже погано.

Карамазов обняв Ганну і став ласкати її. Він нарешті підтвердив її припущення. Записка, звичайно, від «тих же дам». Але що ж тут такого? Тьотя Клава (він майже несвідомо заговорив саме про цю даму, не гадаючи Аглаї) така собі міщаночка, і він це прекрасно розуміє. Чи, може, вона думає, що він все-таки закохається в неї? Тоді це зовсім несерйозно.

Ганні хутко забилося серце, і вона зупинила свій тривожний погляд на чоловікові.

– І ти це правду говориш? – спитала вона.

– Що з тобою, Ганнусько? – сказав Карамазов. – Яку це правду ти маєш на увазі?

– А от таку, – зітхнула Ганна. – Мені, Дімі, і в голову не приходило в чомусь серйозному запідозрювати тебе, але зараз я дивуюсь твоїй красномовності.

– Ну, от уже й красномовність не подобається.

Карамазов держав у зубах ніжно-смагляве вухо своєї дружини й розгублено дивився на стелю. Він зрозумів, що спросонку видав сам себе й що цього виправити вже не можна. І тому, коли Ганна вперто повторила своє запитання: «ти це правду говориш?», у нім спалахнула злість.

– Ні, – різко сказав він. – Я брешу!

Ганна добре знала чоловіка і чекала такої відповіді. Але вона знала й те, що після таких вибухів він остаточно обезвольюється.

– Ах, Дімі! Боже мій, Дімі! Що ти робиш із собою? Справа ж зовсім не в цих дачницях. Невже ти гадаєш, що я вже не вмію поважати себе?

Дмитрій слухав дружину й нічого не чув. В цей момент він і не міг чути, бо мислі й почуття раптом покинули його і він лежав мертвим пшамом м'яса. Так із ним завжди бувало після сварки з Ганною.

– Ах, Дімі! Ти зовсім даремно так про мене думаєш. От познайом мене з цими дачницями, і я тобі доведу це... Ти обіцяєш познайомити?.. Ну?

– Я зроблю все... що хочеш, – сказав Дмитрій. – Тільки, будь ласка, шийди відділя.

Ганна не примусила довго прохати себе, і за якусь хвилину її вже не було в кімнаті. Тоді Карамазов вийняв із чемодана купальний костюм і, покликавши товариша Вовчика, пішов із ним до річки.

– Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас, – сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сестера. – Зверни увагу, як вони дивляться: їй-богу, як вороги. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

– Вони, очевидно, мають рацію так думати.

– Так, по-твоєму, треба знищити всі будинки відпочинку?

– По-моєму, треба залишити цю тему, бо все одно з порожніх фраз ми не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хочуть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочити один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але, з другого боку, цілком законно й вони обурюються проти тебе, бо, по-перше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, по-друге, не всі ці тисячі уміють коректно поводитись із цими людьми й, по-третє, ми й справді в порівнянні з ними – пани.

– Словом, і тут тупик? – сказав товариш Вовчик.

– Що ти хочеш цим відзначити?

– Те хочу відзначити, що ти й справді трагічна фігура. Всюди ввижається тобі сама безвихідність.

– Очевидно, така вже вдача мені, – сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані суєтились портовики і щось вигражували з підвод. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так що ріка стояла як дзеркало. Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

– Ну, вже скоро почнемо полювати, – сказав товариш Вовчик і від задоволення крякнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тоді ж хтось недалеко зареготав, Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аглаю і тьотю Клаву. Вони стояли на річному пляжі й готувались лізти в воду.

– Драстуйте, мої голуб'ятка! – закричав товариш Вовчик.

– Здоров був, голубе! – відповіла йому криком тьотя Клава.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аглая не давала йому спокою, цілу ніч він

мріяв про зустріч із нею (наче він не бачився з нею сто років), і от на ранок він раптом зустрічає її в купальному костюмі. В ньому в перший раз прокинувся до неї справжній стривожений самець. Він безсоромно дивився на її таз, на її груди і ніяк не міг одірватись. Йому захотілось зареготати й так дико, як, очевидно, реготала первісна людина. Йому навіть прийшла думка підпливти до флоберівських дам і жартуючи схопити в свої обійми Аглаю.

– Ану покажи, як ти плаваєш? – закричала Аглая, звертаючись до Карамазова й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

– Ah, mon Dieu! Que difes-vous là, – крикнув товариш Вовчик.

– І ти тут, mon ami? І ти? Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi.

– Але компенсація, мадмузель. J'espère que vous me ferez l'amitié de diner avec moi.

– C'est une grave question qui demande réflexion.

– Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина.

Товариш Вовчик уже сидів у каюку напроти Дмитрія і поволі гріб до пляжу.

– Ти знаєш, – сказав він, звертаючись до свого приятеля. – Я говорю про загадковість, що за неї сховались наші дами. Її все-таки можна розшифрувати.

– Яким же це чином?

– Дуже просто, – тихенько засміявся лінгвіст. – Ми їх напоїмо добрим міцним вином – і вони нам усе розкажуть.

– Ти так думаєш?

– Я цього певний... Тим паче, що дами не від того, щоб колись із нами випити. Оце недавно тьотя Клава так прямо мені й сказала, що вона хоче «кутнуть».

Карамазову ця думка теж подобалась. Не тому, що йому хотілось «розшифрувати», як говорив товариш Вовчик, московських дам – ця загадковість із кожним днем його все менше й менше цікавила, – а тому, що сьогодні він побачив прекрасне Аглаїне тіло, тому, що йому захотілось кусати її. Йому метнулось у голові, що п'янка може утворити непогану обстановку, і він уже напружено шукав місця для оргії.

– Я бачу, що ти поділяєш мою думку, – сказав товариш Вовчик.

– Я її цілком поділяю.

– Ну, так тоді допомагай мені, друже. Я думаю зараз атакувати наших дам і сподіваюсь, що сьогодні вночі ми будемо з ними пиячити.

– Але де ж ми з ними зійдемо? – спитав Карамазов.

– Про це я вже подумав. Годині о восьмій ми сядемо в каюк, заберемо з собою що треба й поїдемо на Зелену Косу. Там можна буде навіть огнище розвести.

На Зелену Косу? Прекрасно. Як це він про неї не подумав. Це ж такий затишний куточок, що кращого й не треба. Там навіть можна буде й заночувати... саме в копицях сіна.

– Ти добре придумав, – сказав Карамазов. – Я з охотою підтримаю тебе.

Товариш Вовчик ще раз від задоволення крякнув і змовк: вони вже були біля флорівських дам.

– Що ви там секретничаєте? – спитала тьотя Клава, коли каюк легко сів на пісок пляжу.

– Це я кажу Вовчикові, – знайшовся Дмитрій, – що пора вже вас познайомити з моєю дружиною.

– Ти це серйозно говориш? – спитала Аглая, примружуючи очі.

– Цілком серйозно... і ми зробимо так: я вас познайомлю з Ганною, а ви нас познайомите з чоловіком тьоті Клави.

Аглая поспішила погодитись. Більше того: вона гадає, що треба це зробити сьогодні увечері.

– Тільки не сьогодні, – кинув товариш Вовчик і поінформував дам про свій план щодо випивки.

Дами план прийняли, але Аглая сказала, що перш за все вона хоче познайомитися із Ганною.

– Чому це «перш за все»? – незадоволено спитав Дмитрій. – На цю історію ще буде час.

– Але й на випивку буде час, – уперто сказала Аглая. Вона так рішуче стояла на своєму, що за кілька хвилин Вовчик уже виходив із себе. Тоді дами несподівано почали вдягатись і демонстративно покинули пляж.

– І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? – незадоволено сказав лінгвіст.

Але Карамазов і сам проклинав себе за необачність. У всякому разі, друзі вже знали Аглаю і зрозуміли, що ніякої вечірки не можна влаштувати, доки вони не задовольнять цю капризну й уперту дівчину.

VI

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі. Це трапилось увечері біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля флоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

– Чого це ви так цураєтесь громади? – спитала Аглая, беручи під руку дружину Карамазова.

– Відкіля це ви взяли? – в свою чергу підвела брови Ганна.

– От тобі й маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жодного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

– Ганна страшенна індивідуалістка, – пожартував товариш Вовчик.

Тьотя Клава ні з того ні з сього засміялась, дрібненьким і негарним смішком.

– А я от думаю, що тут зовсім інша причина, – сказала Аглая. – Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов іздрігнув. Він зовсім не чекав, що Аглая буде так фамільярно поводитись із ним у присутності Ганни.

– Я вас прослухав, – червоніючи сказав він. – Про що ви там?

– Цебто я?

– Ну да, ви!

– Ти подумай, тьотю Клаво, – засміялась Аглая. – Він уже до мене звертається на «ви».

– Ха, ха! – знову розсипалась дрібним і неприємним смішком друга флоберівська дама.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

– Ви Дмитрія не зрозуміли, – раптом спокійним голосом сказала Ганна. – Він під цим «ви» мав на увазі й вас, і мене.

– Ти, Дімі, підтверджуєш це? – спитала Аглая і уважно, навіть з деякою повагою подивилась на Ганну.

– Звичайно, – зрушив плечима Дмитрій і вийняв портсигара.

Він уже взяв себе в руки, і обличчя йому було спокійне.

– Так от що, – сказала Аглая. – Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись із міщанками?.. Так би мовити, тікаєте від обивательського оточення? Я не помиляюсь?

– Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? – спокійно спитала Ганна.

– Кого я маю? Ну хоч би саму себе, тьотю Клаву й так далі.

– Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан поки що не ризикую.

– Ну, а як узнаєте – тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

– Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то, значить, міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу з людьми іншого ґатунку.

Тьотя Клава по-солдатськи скинула свою голубу парасольку на плече і взяла праву руку «під козирок».

– Рад старатись, вашество! – чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище, Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клава глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась убік.

– Давайте покинемо ці розмови, – сказав товариш Вовчик.

– Навіщо це робити? – промовила Аглая. – Ця тема дуже цікава...

Ти, Дімі, як гадаєш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків убік.

– Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

– Це ж ти куди збираєшся втекти? – не без іронії сказала Аглая.

– Нікуди я не думаю тікати, – грубо кинув Карамазов. – Я йду в буфет води напиться.

– А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

– Так, і я хочу води, – сказала Карамазова.

– Ну, так тоді ходімте всі, – незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика». Саме в цей буфет і рушили вони.

– Я думаю, – сказала Аглая, сходячи на ганок, – що шановний І. Л. Карасик угостить нас не тільки фіалкою, але й святою водою?

– Про що ви говорите, баришня? – спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

– Я говорю про святу воду, цебто – про горілку.

– Ви, очевидно, гадаєте, що я, крім фіалки, продаю ще й горілку з-під поли? – ображено сказав І. Л. Карасик.

Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

– Ну, коли ви так певні, то хай буде по-вашому... Якої ж вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, так би й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина і, як усяка симпатична людина, вмів кожному прислужитись?

– Ми серйозно будемо пити горілку? – сказав Карамазов (він хотів сказати «ти серйозно думаєш пити» і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

– Звичайно, серйозно! – сказала Аглая. – Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім корпусом зробив різкий рух і одійшов до дальнього столика. За ним пішла й тьотя Клава з Вовчиком: лінгвіст теж був незадоволений.

– Дімі – страшенний чудак, – говорила Аглая, взявши за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось. – Вранці, знаєте, ледве скандалу не підняв, що я не хочу з ним пиячити... А зараз чомусь сам одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглаю.

– Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите, – сказала вона.

– Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити.

– А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря.

– Ви зовсім не п'єте?.. Чи, може, тільки зараз одмовляєтесь?

– Чому ж не п'ю? – вимушено всміхнулась Ганна. – Іноді і я п'ю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не п'ють горілки.

Аглая знову взяла Карамазову за руку і з співчуттям подивилась на неї.

– Що духота, то це ви правдиво говорите, – сказала вона. – Але не в одній же духоті справа: я думаю, що вам усе-таки важко – вам, кому ністам.

– Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте.

Невже вам можна пити горілку? – з робленим здивуванням спитала Аглая.

Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, як-то кажуть, у міру.

Словом, золота серединка? Ну що ж, і це добре. Отже, зробіть мені милість і випийте зі мною «в міру».

Вона не дочекалась відповіді і, підбігши до крамаря, запропонувала йому поставити на один із столиків пляшку горілки. Потім, підлевівши до компанії, схопила Карамазова та товариша Вовчика за руки й потягла їх до Ганни.

– Я теж думаю, що зараз не варто пити, – сказав товариш Вовчик. – І справді духота страшенна.

– Ну от, і цей тієї ж співає... А що ти мені вранці говорив?

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

– Чи нема у вас якогось кабінету, де можна було б посидіти? – спитав він.

– Як так нема! – ні з того ні з сього образився І. Л. Карасик.

– Так би й давно! – сказала Аглая і, здається, п'ятий раз узяла Ганну за руку. – Чудачок цей Дімі, страшенно невірноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клава і теж узяла її за руку.

– Ви мені, їй-богу, подобається, – сказала вона. – Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так із вами поводитьсь.

– Я вас не розумію! – кинула Ганна й розгублено подивилась на товариша Вовчика: вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

– Ну, як же так? – промовила тьотя Клава. – Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди.

– Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

– Сама? Ну, це інша справа. Товаришка Ганна, очевидно, відпочиває, фунти, так би мовити, набирає. Це – зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі весь час грала весела усмішка і він щедро розкидав дотепи та сентенції. Аглаїн цинізм, що спершу його приголомшив, скоро став за те джерело, яке напоїло його чарівною водою і дало йому, так би мовити, «наплювательський» настрій. Він добре знав, що Ганна давно вже рветься додому, що флоберівські дами не дадуть їй спокою, і, нарешті, знав, що вже, можливо, недалеко навіть до скандалу, але все це вкупі не тільки не тривожило його, все це вкупі підштовхувало його робити те, що іншого разу він би, безперечно, не зробив. Він згадував сьогоднішній ранок, згадував Аглаїне тіло, і йому хотілось мучити Ганну – мучити за те, що вона не дає йому взяти це тіло... і взагалі так уперто стоїть йому на дорозі.

Ну, і хто ж буде пити? – безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

– Хіба ти не думаєш? – сказала Аглая. – Ну так тоді давайте втрюх... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

– Не буду.

– Добре... Який же нам тост придумати?... *Avancez un peu*, – знову звернулась вона до Ганни.

– Я погано розумію французьку мову.

– Вона каже, – неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клава, – щоб ви трохи подвинулись.

– *Mille pardons* за французьку мову. Але, *messieurs, laissez moi seulement m'installer*.

Аглая раптом перекинула келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клава та Карамазов.

– А тепер можна й тост придумати, – сказала Аглая після другого келиха. – Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пешкова, – я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конкістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я – нова людина нашого часу. Я – одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячєйок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все-таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство.

Аглая знову перекинула келих. Обличчя їй розчервонилось, і очі блищали химерним блиском. Карамазов із захопленням дивився на дівчину.

– Ще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене не хто інший, як ваша ячєйка. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, «вузі» дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності – не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що, скажемо, Перовська. І от кличе її ячєйка і каже: «так от що, свідома юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол... Твоє яке походження?»... А на чорта мені це походження? Не я ж робила батька? А він мене зробив!

– Мабуть, твоє походження все-таки темненьке, – сказав товариш Вовчик.

– А ви, Ганно, як думаєте? Темненьке моє походження?

– Я думаю, що мені вже пора додому, – сказала Ганна й підвелася із стільця.

– Ні, почекайте! Я ще не скінчила. – Аглая грубо взяла за руку Ганну й посадила її. – Так от. Що ж мені робити? Ви розумієте – мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії, – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглай у спідницях та штанях – не можемо далі жити без повітря.

– Вам, мабуть, дуже душно! – раптом зіронізувала Ганна.

– Parbleu, j'étouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air.

– Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

– Вона говорить, – зі злістю сказала тьотя Клава, – що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

– А, це зовсім інша справа, – знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

– Ти, Ганно, очевидно, хочеш додому? – різко сказав він. – Так я можу провести тебе.

– Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюся, – спокійно промовила Ганна.

– Так я збираюся! – кинув Карамазов. – Ходім!

Тьотя Клава й Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

– Я передчувала, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде, – сказала тьотя Клава.

– А що ж мусило вийти? – наївно спитав лінгвіст.

Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку для поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому не проїхатись у гóрод К. на кілька годин. Словом, треба ще познайомитись із К. Поїздка, мабуть, буде цікава, бо година прекрасна, й потім, на пароплаві можна набратись нових вражень. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клава взяла під руку Карамазова і зробила і йому таку ж пропозицію.

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Клавіну парасольку, пропустив уперед Аглаю й Ганну: і та, і друга цілу дорогу йшли мовчки.

– А все-таки весело жити «на етом светє, господа» – сказала Аглая. – Це, здається, твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що ця зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна.

– Товариство, – сказав товариш Вовчик. – А хто з вас розплачувався з І. Л. Карасиком?

Лінгвістові відповіла мовчанка: очевидно, ніхто про це й не подумав.

– Ну, таке відношення до крамаря я можу назвати тільки свинством.

– Нічого подібного, – сказала тьотя Клава. – За І. Л. Карасика нічого турбуватись: коли він сьогодні не взяв, то візьме завтра. І завтра йому краще брати, бо завтра ви в нього ще щось купите.

– А воно й правда! – погодився лінгвіст. – Розрахунок правильний. Якийсь Перерепенко до цього ніколи не додумається.

VII

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де квартирували дачниці, їх зустріла Аглая незадоволеним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватись на цілих півгодини. Словом, тьотя Клава розгнівалась і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти в кімнату. До речі, вони познайомляться із Женєю (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно, зуб кастрованої мудрості.

– Прошу! – сказала Аглая й відчинила двері. – Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою парфюмерією. Пахла нудра, пахли духи, і здавалось, що кожний закуток і кожна річ цього помешкання набрались приїсного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романи. Товариш Вовчик почав було розмову про вчорашній вечір. Але Аглая, очевидно, не мала охоти говорити про це.

– Мені здається, що я вчора така ж була, як і завжди, – сказала вона.

– Безперечно! – поспішив погодитись лінгвіст і, положивши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

– Ну, а де ж ваш мужчина в золотому пенсне?

– А от зараз ми його покличемо, – сказала Аглая, – Євгенію Валентиновичу! Ану-бо йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось засуетився, і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

– Євгеній Валентинович, – одрекомендувала його Аглая. – Чоловік тьоті Клави.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, ввесь час тримаючись за хворий зуб. Цей типовий інтелігент із профсоюзу – чемний і тендітний, – він зараз забув гарний тон і не звертав уваги на приятелів. Карамазов уважно розглядав його й думав, що цей мужчина в золотому пенсне обов'язково мусить бути Євгеній Валентинович, бо інакше його й назвати не можна. Не Іванович або Петрович і не Денис або Степан, тільки Євгеній Валентинович. Правда, можна було б його назвати ще Валентином Євгенійовичем. Але, по суті, це все одно.

– Ти, очевидно, дивуєшся, чому в мене так багато французьких романів? – спитала Аглая, звертаючись до Вовчика.

– Коли хочеш, я дуже дивуюсь, – сказав лінгвіст. – Навіть страшенно дивуюсь.

– А коли не хочу?

– Тоді я можу й не дивуватись. Словом, я маю бажання вгодити тобі... ти як думаєш?

Аглая сказала Карамазову, що вона вже змінила свій погляд на Вовчика і що тепер їй він починає подобатись. Лінгвіст подякував за комент.

– Ну так все-таки: чому ж у тебе так багато французьких романів? – поцікавився Карамазов.

– Це, бачиш, моя спадщина від прадіда. Він залишив мені дуже непогану бібліотеку.

– Чи не був твій прадід культурним поміщиком?

– Як би тобі сказати... Треба гадати, так. Власне, не зовсім так, але все-таки так.

– Може, ти мені назвеш його прізвище? Чи не князь це, припустім, Волконський?

Чому це обов'язково Волконський, а не якийсь Мазепа?

Тому що як до першого, так і до другого ти маєш таке відношення, яке я маю до Чандзоліна, припустім.

Даремно ти так думаєш! – сказала Аглая і зробила хитреньке обличчя: мовляв, вона зараз хоче помовчати, але згодом Карамазов не тільки почує це прізвисьце, – він навіть трохи і здивований буде.

– Можливо, я й помиляюсь! – кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглая чим далі, то більш намагається заінтригувати його. І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті, культурний прапрадід – усе це підтверджує його припущення.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне.

– Вам, мабуть, дуже болить зуб? – спитав він. – Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

– Мугу! – відповів Євгеній Валентинович і знову схопився рукою за щоку. – Мугу.

Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому, мужчині в золотому пенсне, є прямий сенс піти до зубного лікаря. Вовчик із цим лікарем зустрівся кілька днів тому і вважає, що це страшенно симпатична людина. Невже Євгеній Валентинович не хоче шукати допомоги в названого ескулапа? Вовчик певний, що мужчина в золотому пенсне не пошкодує. Ну... як?

– Звичайно, треба піти туди, – сказала Аглая за свого родича, що крім «мугу» нічого не міг вимовити.

Ну й добре! Вони підуть до зубного лікаря, і зуб на якусь годину покине тривожити... Чи не хоче й Аглая пройтись? Може, тоді й Дмитрій не проти?.. Словом, давайте підемо всі. Правда, надворі душно, але треба ж допомогти людині. Євгеній Валентинович грає в футбол? Ні? Нарешті, він, безперечно, грає в шахи. Так?.. Ну й добре. Коли заніміє зуб, вони зіграють у шахи.

– Але коли ж ти поведеш Євгенія Валентиновича до лікаря? – всміхаючись, нагадала Аглая.

Товариш Вовчик заметушився: мовляв, він це зробить із великою охотою й негайно. Словом, давайте збиратись.

– Ах, який ти балакучий, – сказала Аглая. – Чи не пора тобі взятись за діло? Женю ти, звичайно, поведеш сам, бо нема ніякого сенсу всім нам пектись на сонці.

Товариш Вовчик іще більше засуетився. Він прекрасно розуміє, що треба негайно побачити ескулапа, і компанія тут ні при чому. Він хапає свій капелюшок, одчиняє двері й пропускає в них у порив гарячого

вітру – мужчину в золотому пенсне. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином, у кімнаті порожніє і в ній залишаються Дмитрій та Аглая.

– Ну, слава богу, – кинула дівчина й з полегшенням зітхнула. – Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав, йому раптом тривожно забилося серце. До вчорашнього дня він почував себе багатого спокійніш. Звичайно, Аглая йому одразу ж подобалась, звичайно, йому колись вирвалась фраза, що він хоче зійтись із нею. Але то було тільки туманне передчуття, і він, наприклад, ніколи не шукав тем про кохання, він завжди говорив з Агласю як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити, фізіологічно, і це почуття почалось не вчора, а певніше – в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір – це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві, тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона показала йому своє тіло в купальному костюмі? Хіба випадково вона вчора весь вечір намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апологію безумства хоробрих на фоні вранішньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове рубенсівське тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи іншою основою, і обумовлюється він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні, осточортілі очі його Ганни, і він уже більше нічого не бачив. Він зовсім не думав про те, як вона прийме його ласки. На нього в цей момент навіть не вплинула обстановка, що, безперечно, не відповідала його намірам. Він уже нічого не бачив, крім цієї приабливної дівчини і її мигдалевого погляду.

Карамазов нахабно подивився на Аглаїн торс і зупинив на ньому свої очі.

VIII

І він, очевидно, мав рацію. Інакше навіщо б служка зачиняла віконниці? Чи, може, Аглая хоче затримати спеку? Так ні, цього не може бути! Вона, безперечно, шукає півтемряви. Треба бути рішучим, і тільки.

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-порожні вулиці заштатного городка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, полоснувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглая поправила декольте свого рожевого плаття й скинула на Карамазова очі.

– Дмитрій, іди-но ближче до мене, – сказала вона. – Ти хочеш абрикосової води?

– Дякую! – кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

– Не хочеш?.. Ну, тоді я сама вип’ю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеличкими ковтками жовтувату воду, вона говорила йому про Євгенія Валентиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо взнати про нього й особливо її цікавлять факти, так би мовити, глибоко інтимного характеру. Ну от, знову, припустім: які ж, нарешті, в нього взаємовідношення з дружиною? Вона його колись запевняла, що він не любить свою Ганну, але це ж був тільки жарт. Вона, звичайно, нічого не знає, а її дуже цікавить, як він ставиться до своєї дружини.

Доки Аглая подавала запитання, так би мовити, «взагалі», Карамазов готовий був їй відповідати. Але коли вона фамільярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце: він несподівано образився за дружину. Мовляв, чому це Аглая не дає їй спокою? За кілька хвилин перед тим він не міг навіть припустити, що в нім прокинеться таке почуття. Але зараз воно навіть затривожило його. Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв’язано такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче відмовляється згадувати сьогодні її ім’я в присутності Аглаї, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

– Може, Ганни ми не будемо чіпати? – спитав Карамазов. – Невже тобі не обридло говорити про неї?

– Чому це? – дитячими очима подивилась на нього Аглая. – На мій погляд, вона все-таки цікава жінчина.

– Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові.

– В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові?..

Аглая зрушила праве плече й сказала:

– Ти переконаний в цьому?.. Ну що ж, добре! Я її не буду чіпати.

Вона змовкла, мовчав і Карамазов. Розмова перервалась на дуже невдалому місці, і тому утворилось таке враження, ніби хтось когось і якось образив. Дмитрію прийшла думка, що Аглая зрозуміла причину його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково. Чому й справді не поінтимничати?

– Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? – спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах своє рожеве плаття, подивилась кудись убік, помовчала трохи й раптом сказала тихим, але рішучим і впевненим голосом:

– Я це дуже хочу знати.

– Ну, так от: із своєю дружиною я вже давно в натягнутих відношеннях. Приблизно років три.

– Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

– Бачиш, – сказав Карамазов, – мені важко з'ясувати це. Сказати, що я її розлюбив, – не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

– Ти хочеш сказати, – промовила вона, – що ти її ніколи не любив?

– Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так: я її сильно любив.

Справа тут багато складніш. Тут... як би це сказати...

Він змовк і усміхнувся: йому й самому смішно стало, як важко висвітлити цю родинну історію.

– Ну, що ж далі? – засміялась Аглая. – Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фамільярність, і він різко сказав:

– Далі я одмовляюсь говорити.

– Який ти чудний, Дімі, – і Аглая подивилась на нього сумними очима, – і яка ти, мій глупиш, усе-таки нещасна людина... Так я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмитрій засміявся: йому страшенно подобається ця самовпевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте він на неї не ображається. Вона може говорити ще щось і в цьому ж таки дусі.

Я, звичайно, можу говорити, – спокійно сказала Аглая. – Але ти вмієш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самовпевненим. Словом, постановимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина па таку ж сильну... Хоч, правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від камня.

Остання її фраза гострим боєм відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від камня? Він – той, кого вона недавно вважала за сильну вольову людину. Вона жартує чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю:

Що це значить?

Це значить, – сказала Аглая, – що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила, – це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

Що ж ти знаєш про мене? – майже з розпачем спитав Дмитрій і тут же відчув, що йому серце завмерло. – Ти ж, здається, вважала мене за сильну людину?

– На жаль, так, як сам ти себе вважав, – промовила вона.

Аглая бачила, як вражали Карамазова її слова, але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх злими. Що її штовхало глузувати з нього? Жіноча помста за його обережне відношення до Ганни чи щось інше? В усякому разі, вона на цей раз дала собі волю. Вона на цей раз наговорила йому стільки неприємного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

– Ти, Дмитрій Карамазов, – говорила вона, – страшенно самовпевнена людина, але в той же час ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової характеристики ти від мене, мабуть, не сподівався почути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, любиш згадувати відвагу й волю, і ти, безперечно, відважний і маєш сильну волю. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина. Ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся перед культурою, і ти, безперечно, культурна людина. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, страшний невіглас. Словом, ти, Дмитрій Карамазов, недоносок тридцятих років... бо й самі ці роки історик схарактеризує тим же самим назвиськом... Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю характеристику?

Йому ображались, звичайно, нічого, хоч – правду кажучи – характеристика така ж жорстока, як і несподівана. Але він усе-таки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі «компліменти»? Він ніяк не може цього втямити.

– Ти не розумієш? – сказала Аглая. – Шкода! А справа дуже проста. Милий мій, невже ти не розумієш? Невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути гру втемну?

– Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією «грою втемну»? – промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним. Що це трапилось із ним за якусь секунду?

– Я знаю, мій милий, – сказала Аглая, помітивши зміну настрою у свого співбесідника. – Але давай все-таки повернемося до твоїх фамільярних справ. Скажемо так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько.

– Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилилась. Карамазов постановив зробити екскурс у минуле. Настрій зробив своє діло, й він несподівано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложеному місті, коли воно з тоскою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледве стримувала полки переможця. Снились далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно – нудна й невесела. Він прийшов у чека. В той час там готувались до побігу. На підлозі валялись стоси папірців, ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у бараклі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім узнав, що це Ганна). Вона з тоскою здавила свою голову й притиснулась до дверей. Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились баракхольщики. Він вистрелив однією баришні в карк. Того ж дня чека розстріляла ще кількох мародерів, і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитрієм.

– Це і все? – сказала Аглая, коли Карамазов зупинився. – Ти скінчив свою історію?

– Мабуть, усе! – кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість («і справді, навіщо ця зайва одвертість?»).

– Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребую.

– Ну, так як же: люблю я свою дружину чи ні? – вимушено усміхнувся Карамазов.

– Про це ти почуєш за якісь два-три тижні, – цілком серйозно сказала Аглая. – А поки що давай і справді перейдемо на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов щиргнув: приємний запах духів і троянд туманив йому мозок. Біла лапа піщаного сонця різала очі, й денна кімнатна тиша викликала млюсть. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглаїне коліно, й, можливо, тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся губами в її м'яке тіло.

Що з тобою? – суворо сказала Аглая і з силою відштовхнула його під себе. – Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі, й здавалось, що він от-от кинеється на підлогу й заб'ється в припадку епілепсії.

– Що з тобою, Дмитрій? – промовила Аглая вже ласкавим голосом. – Як ти зважився на такий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею порівняно так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрості!.. Чи, може, ти мене прийняв за барипню легкої поведінки? Ну?.. Чого ж ти мовчиш?

– Пробач мені! – ледве промовив Карамазов. – Я це зовсім несподівано зробив.

Аглая поправила своє рожеве плаття, підвелася з канапи й сказала:

– А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну? Дмитрій не відповідав. Тоді Аглая підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки.

– Ну, нічого, – сказала вона. – Я на тебе не ображаюсь. Більше того – скажу одверто, – мені навіть приємно було, коли ти вкусив мене. Я переконалась, що ти не такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!

Карамазову прийшла думка, що дівчина просто жартує з ним. Вона, мабуть, і справді не проти того, щоб він узяв її, але він, Карамазов, страшенно мамулуватий чоловік і не знає, як поводитись із такими цікавими жінками. Треба бути більш рішучим, впертим, і все буде гарно. Він узяв її руку й спитав:

– Ти дозволяєш мені говорити з тобою так, як я того хочу?

– Будь ласка! – кинула Аглая, не одриваючи очей від його обличчя.

Що ти думаєш мені сказати?

Дмитрій підійшов до вікна. За вікном в абрикосовому саду щось кричала хазяйка подвір'я й над одною з ваз дзижчала муха. На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг».

– Ну, я тебе слухаю, – сказала Аглая. – Як ти там хочеш говорити зі мною?

– Бачиш, – почав мамулувати Карамазов і почервонів. – Я страшенно хотів би мати... тебе...

Аглая засвистіла. Боже мій, як їй не свистіти, коли Дмитрій такий без кінця наївний. Що значить «мати»? Чи не думає він, що вона так і кинеться йому в обійми? Ні, це зовсім несерйозно! І коли б хтось інший сказав так, вона б зуміла реагувати. Але йому вона радить тільки покинути свою «карамазовщину» й поважати себе і її.

– Ти зрозумів мене? – сказала вона, кінчаючи. – Ну, говори ж, Дімі.

Він нічого не відповідав і мовчки дивився кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготав сильним і цілком природним реготом.

– Знаєш що, – промовив він. – Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила ласкавим, майже матернім голосом:

– Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.

– Клянусь тобі, – раптом скрикнув Карамазов. – Клянусь тобі, що в мене й тіні не залишилось поганого почуття до тебе.

– Я дуже рада, – сказала Аглая. – Я вірю. *Dante avait bien raison de dire que L'Enfer est pavé de bonnes résolutions.* Але я дозволю тобі це зробити тільки тоді, коли трапиться те, про що я зараз думаю.

– А про що ти зараз думаєш?

– Дімі, не треба бути таким наївним, а то я зовсім розчаруюсь у тобі. Ти зараз дуже подібний до свого друга Вовчика.

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому ввижалося, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні, не то наяву. Але коли це було наяву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла думка, що він, Карамазов, жив в якійсь іншій плоті ще далеко до Данте, що його допіру згадала Аглая.

– Чого це так довго нема наших від лікаря? – раптом сказала дівчина. – Як ти думаєш, Дімі?

– Очевидно, зуб виривають.

Карамазов вийняв портсигар і запалив нову папіросу. Повз вікон із криком пробігла дівчора й зникла за рогом. Знову затуркотів єгипетський голуб.

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: мабуть, скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й понирілась.

У кімнаті стало ще душніш.

– Ну, Дмитрій, – сказала Аглая, – ти йшов би додому: я зараз маю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюх і мовчки пішов до дверей.

– Я гадаю, що ми зустрінёмось увечері? – сказала йому вслід Аглая.

Дмитрій повернувся. Вона стояла, зложивши руки за голову, й загадково дивилась на нього.

– Обов'язково! – сказав він і вийшов із кімнати.

«Щось почалось», – раптом прийшло йому в голову. Не той роман, що до нього він хотів утекти од нудоти буднів нудної Ганни, – почалось щось тривожне і – тепер він певний – трагічне. Але не жах викликало воно в нім, а почуття якоїсь безумної радості, ніби він мусив на днях одкрити цілком нову й надзвичайно цікаву сторінку в своєму одноманітному житті.

Карамазов пішов до ріки. Йому хотілось зараз кинутись у воду й попливти проти течії чорт знає куди – такими сильними й рішучими рухами розсікаючи дзеркальну поверхню.

IX

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душежного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглая не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий, та на третій день – у п'ятницю. В суботу товариш Вовчик, зустрівшись із тьотєю Клавою біля квартири флюберівських дам, поставив таке рішуче запитання:

– Скажи мені от що: чому це не видно твоєї племінниці? Чи не посварилась вона з Дмитрієм?

– Не думаю, – сказала тьотя Клава. – Моя племінниця дуже розумна людина і з пустячка не буде робити трагедії.

– Ну так чому ж вона сидить дома?.. Чи, може, й вона захворіла?

Тьотя Клава посміхнулась і нічого не відповіла. Вона підійшла до лаяції, зірвала плід ї, зробивши з нього дитячого пинчика, взяла його в свої ярко-червоні губи. Товариш Вовчик підвів білі брови й сказав з обуренням:

– По-перше, я не розумію, чого ти мовчиш, а по-друге – таємність тут зовсім не до діла. Чому не сказати прямо?

По-перше, – обурилась у свою чергу тьотя Клава, – я не знаю, що мені сказати прямо, а по-друге, – я тобі не жінка, і ти так не кричи на мене! Чи, може, ти хочеш, щоб я покликала Євгенія Валентиновича?

Лінгвіст раптом зблід. Він зовсім не чекав такого несподіваного повороту в розмові і, як і треба було припускати, перелякався.

– Я прошу пробачення, – сказав він. – Ти... ви не зрозуміли мене.

Але тьотя Клава вже заспокоїлась. Вона не може довго гніватись на «свого чудачка», її тільки дивують ці чоловіки: не встигне поцілуватись два чи то три рази з тою чи іншою жінкою, як уже ту чи іншу жінку починає вважати за свою власність і починає на неї страшенно кричати. Ну, добре, вона дещо дозволила товаришу Вовчику... але хіба йому цього вже досить? Тьотя Клава ніяк не чекала, щоб лінгвіст міг так скоро розчарувати її.

– Подякуй моєму характерові! – сказала вона й подала свою руку для поцілунку.

Обличчя лінгвістові взялося червоною фарбою. Він мільйон разів дякує і запевняє, що більш ніколи й не подумає кричати на тьотю Клаву. Він крикнув, їй-богу, не навмисне, і його спровокував не хто інший, як Карамазов. За якісь три дні цього чудака й пізнати не можна. Він якось змарнів, і очі йому заблищали, безперечно, хворобливим блиском. Коли Вовчик спитав приятеля, що з ним, той одверто заявив йому, що закохався в Аглаю і закохався якось там надзвичайно. Словом, «щось почалось». Вовчик як міг заспокоював його, але хіба божевільного заспокоїш?..

Він приблизно так заспокоював: «Ну як це легенький флірт із випадковою жінкою та ще й за такий короткий термін може перетворитись несподівано в серйозну драму? Звичайно, Аглая – цікава дівчина, звичайно, Карамазов невірноважена натура, але все-таки це ж занадто. Тільки винятковий процес у безперечно хворій психіці може так підкузьмити людину».

– Саме це ти й говорив йому? – спитала тьотя Клава.

– А що ж я міг говорити йому? Я взагалі не маю здібностей для такої невдячної ролі.

– А коли не маєш, – з обуренням промовила жінчина, – то не треба й брати її на себе. Хто тобі намолов, що це легенький флірт? Чого ти розписуєшся за Дмитрія?.. Чи, може, ти найнявся до Ганни за адвоката? Коли так, то можеш іти од мене.

Ах, боже мій! Вовчику все-таки рішуче не везе. Все він якось не до речі говорить. Особливо йому не везе з жінчинами. Лінгвіст схоп-

лює руку тьоті Клави й, оглядаючись (щоб не побачив Євгеній Валентинович), цілує цю руку п'ять, десять, двадцять разів. Тоді тьотя Клава викидає з рота зелений пищик і пропонує піти до Аглаї і поговорити ще з нею. По суті – це ж справа не її, а її племінниці, і, значить, розмовляти треба з племінницею. Тьотя Клава зараз піде в кімнату й покличе Аглаю, а товариш Вовчик мусить прямувати до абрикосового саду й там полежати в гамаку. Коли він не хоче зустрічатись з її чоловіком, йому слід перелізти через паркан, бо Євгеній Валентинович працює біля вікна і, значить, пройти непоміченим не можна.

– Тоді я краще перелізу через паркан, – враз погодився лінгвіст і, покликавши свого ловерака, пішов від хвіртки.

Стояв прекрасний південний вечір. І сьогодні перегукувались ті ж самі, що й кожного дня, занесені з Росії невгамовні гармошки. По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжированих і все-таки надзвичайних народних пісень.

У голубому небі прорізались срібні зорі, і з ріки зайчиком пливав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сетера, пішов до гамака, там уже сиділа Аглая.

– Ну, так що ти хотів мені сказати? – зустріла вона його запитанням.

– Я, власне, нічого не думав говорити, – несміливо почав лінгвіст, сідаючи на траву. – Мені наказала тьотя Клава порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

– Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик зам'явся. І справді: що він скаже Аглаї? Може, і її він скаже не до речі – і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то полювання – нищи пропало! І лінгвіст, плутаючись, починає говорити. І кінчає він тим, що Аглая мусить побачитись із Кармазовим.

– Ти так гадаєш? – спитала дівчина й серйозним поглядом подивилась на свого співбесідника.

– Коли правду говорити, я нічого не гадаю. Але мені здається, що Дмитрій захворів і ти можеш допомогти йому... хоч би тим, що будеш зустрічатись із ним.

– На твій погляд, він не закохався в мене, а просто захворів?

– Нічого я в цих справах не розумію, – занервувався товариш Вовчик. – Але думаю – так.

– А я от думаю інакше, – самовпевнено сказала Аглая. – Я думаю, що він і захворів, і закохався. Але захворів саме тому, що закохався

в мене. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь – і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

– Нічого мені доказувати, – нервово кинув лінгвіст, – бо я тобі все одно не повірю.

Аглая знаком запитання застигла в гамаку: вона не чекала такої сміливості від товариша Вовчика.

– Чому ж ти не повіриш? – спитала вона.

– А тому, що я не перший рік знаю Карамазова. Ти можеш його заспокоїти, але це все-таки паліатив.

– Хіба з ним уже були такі приступи?

– Звичайно, були, і незалежно від того, чи закохався він у когось, чи ні.

– Значить, це приступи божевілля, і я для нього тільки зачіпка?

– Не знаю, які це приступи. Але я знаю, що ти зовсім випадково попала в поле його зору й саме в момент рецидиву його ідіотської хвороби.

Аглая замислилась. Декілька секунд тільки цвіркун порушував тишу вечірнього абрикосового саду.

– Все-таки це не вияснення, – нарешті сказала вона. Треба спершу дошукатись причин його хвороби, і тільки тоді можна говорити, чим я можу бути для нього: паліативом чи справжніми ліками.

– Тут про причини не доводиться говорити, – незадоволено промовив товариш Вовчик. – Причини ясні: психічна спадщина батьків.

– Звичайно, тут не без психічної спадщини батьків, але мати тільки її на увазі – це значить нічого не розуміти... А я от усе розумію.

Лінгвіст здвигнув плечима. Хоч він і чув від Карамазова, що Аглая розумна дівчина, але тепер він починає сумніватись у цьому. Як це вона все розуміє? Відкіля вона так знає Карамазова за якісь маленькі тижні? Чи, може, їй розповіли про нього провінціальні кумушки? Чи, може, сам Дмитрій говорив про себе? Так це ж несерйозно.

– Що ж ти розумієш? – іронічно спитав він. – Я от, наприклад, далі одмовляюсь переливати з пустого в порожнє.

– По-перше, – спокійно почала Аглая, – я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. По-друге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо, – тин. Це я підмітила вже з першої нашої з ним зустрічі, коли мені довелося розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти мене хочеш слухати?

– Прощу! – поспішно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглаїна самовпевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

– Ну от. Будемо по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть, тридцять три – тридцять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що, вискочивши з сірених гімназійних штанців, одразу ж ускочила в епоху війни й революції. Отже, по-перше, Карамазов недоучка. Далі: він опозиціонер? Так?.. Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо події вони прийняли крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть заспокоїтись, бо їм на роду написано тривожити громадську думку.

– Ну, це вже ти чула від самого Дмитрія, – сказав товариш Вовчик, гадаючи характеристику новітньої карамазовщини як перманентного руху, що її дав сам Карамазов.

– Нічого я від нього не чула, – сухо промовила Аглая і продовжувала: – Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати щирою людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

– Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? – обережно вставив товариш Вовчик.

– Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? – з'явила Аглая. – Тоді и буду мовчати.

Будь ласка, – здвигнув плечима лінгвіст. – Чого мені боятись, коли и цілком радянська людина і всі це добре знають. Що я не люблю політики, так це зовсім інша справа.

Ти, здається, не любиш і філософії?

– Це все одно.

– Ну так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тих соціальних ідеалів, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самих себе. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі й вовки не почувають голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і, таким чином, прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) не здібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Діцгени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов, завдяки романтичному складу своєї натури й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

– І все-таки я не розумію, до чого ти це говориш, – знову вставив товариш Вовчик.

– Зараз буде ясно, – сказала Аглая й запалила нову папіроску.

– Отже, я говорила про Карамазова як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови придуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодій нації, і ця оддушину може спасти його. Йому тільки потрібний добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю тему, але вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком щиро підтримувати його захоплення новими ідеями, – один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався в мене. Закохався як у нового пастиря. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже перевірила на трьох днях роз-

луки. Отже, старої хвороби нема, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

– Ти вже скінчила? – зітхнув із полегшенням товариш Вовчик.

– Скінчила.

– І все-таки я скажу, що й ти багато мудруєш і трохи подібна до того ж Дмитрія.

– Відкіля ж це видно? – всміхнулась Аглая.

– А хоч би відтіля, що ти надто вже просто говориш про кохання, ніби справа йде про якусь купівлю чи то продаж. Яюсь чи то надумано, чи то навіть меркантильно все це...

– А ти ж думав, що маєш справу з кисейною баришнею? Ні, друже, в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігривається полум'ям соціальної ідеї.

– Тоді мені буквально незрозуміло, як ти, московка, можеш зробитись якимось там пастирем.

– А чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні? – загадково посміхнулась Аглая. – В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо... коли в Киргизії є оддушина.

Товариш Вовчик раптом позіхнув і, розкинувши руки, ліг на траву.

– А все-таки, коли правду говорити, – сказав він, – нічого я не зрозумів із твоїх балачок. Яюсь дуже плутано, майже так, як у Дмитрія. Політика, політика й політика, і відсутність усякої ясності... Ти часом не комуністка?

Аглая засміялась. Їй все-таки Вовчик, їй-богу, подобається: поруч із безпримірною наївністю такий тонкий сарказм. Коли б вона належала до компартії, їй би від такої репліки, безперечно, не поздоровилось. Тепер вона розуміє Карамазова й розуміє, чому він не хоче покітчити з своєю КП(б)У.

– Ти, будь ласка, не приписуй мені того, що я й не думав говорити, – стривоженим голосом сказав лінгвіст.

– Ти одмовляєшся? – усміхнулась Аглая. – Тоді я прошу пробачення: мені здалося чомусь, що ти багато відважніш самого себе.

Товариш Вовчик широко позіхнув. Він підсвиснув своєму ловераківі й сказав:

– Ну, добре. Постановимо, що розмову скінчено. Тепер запитання: ти сьогодні вийдеш до Дмитрія?

– А ти дуже хочеш, щоб я вийшла?

– Звичайно.

А чому тобі так хочеться, щоб я вийшла?

– Тому, що коли й далі Дмитрій буде з таким же настроєм, то з нашого полювання нічого не вийде... І потім, мені дуже обридли ці фокуси.

– Словом, ти хочеш, щоб я обов'язково вийшла?

– Звичайно.

– Ну тоді я обов'язково не вийду.

– А я тоді з тобою й говорити не схочу, – обурився товариш Вовчик. – І взагалі я страшенно шкодую, що прогаяв стільки часу.

Аглая зареготала. Ах, який він смішний, цей Вовчик! Він «прогаяв стільки часу!» Хіба все його життя не є порожнє місце в світовому рухові? Відкіля це він узяв, що йому дано якось там «гаяти чи не гаяти час»?

– Проте ти на мене не гнівайся, друже. Це я жартую, – сказала вона.

Але Вовчик і без пробачення не ображається: він немало чув таких компліментів хоч би від того ж Дмитрія. Вони його зовсім не обходять. Його тільки дивує, чому це «пастир» (він таки зіронізував) не хоче йти до своєї вівці... Словом, до побачення!

Вовчик підвівся вже і йде до паркану. Тоді з-за повітки вискакує тьотя Клава й бере його під руку. Вона запевняє лінгвіста, що й не думала підслухати його розмову, але вона ставить такі дві вимоги: перша – Вовчик дає чесне слово, що Дмитрій нічого не знає про те, як думає про нього Аглая («моя племінниця, бачиш, з одного боку, висококультурна людина, а з другого – якась дуже необережна і одверта до безумства»).

– Таке слово я вже дав Аглаї, – незадоволено сказав лінгвіст.

– А друга, – продовжувала тьотя Клава, – я тебе прошу поцілувати мене по секрету в оце праве вушко й піти зі мною до Євгенія Валентиновича. Тепер тобі нічого турбуватись: Женя вже знає, що ти сидиш з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в шахи.

Вовчик зараз не має бажання грати в шахи: йому треба піти до Дмитрія. Але він не може відмовитись, бо тьотя Клава все одно поставитиме на своєму і все одно йому доведеться грати в шахи. Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглаю. Вона зараз маячить там неясним силуетом. «Що думає ця чудна дівчина?» – приходиться йому в голову. Але питання цього він і не думає розв'язувати... та й прийшло воно зовсім випадково.

Тьотя Клава, як і треба було чекати, спершу влаштувала з ним подорож у глибину абрикосового саду й там, під пишною бузиною, притиснула його до своїх грудей. І тільки коли все було зроблено, вона

взяла його під руку й, трохи похитуючись від задоволення, пішла з ним до Євгенія Валентиновича.

– О баядерка!.. – наспівувала вона, наближаючись до дверей.

На порозі їх зустрів мужчина в золотому пенсне і простягнув Вовчикові обидві руки:

– А... я дуже радий! – сказав він і дав дорогу трохи збентеженому лінгвістові.

З ЛАБОРАТОРІЇ

Письменник вирішив написати роман. Письменник був не зовсім бездарний (так принаймні авторитетна критика заявляла) і безперечно близький пролетаріатові.

«Але про що писати? – подумав письменник. – Про старі часи? Ні в якому разі! Про буденні, непомітні дрібниці? Нізащо! Треба писати про великі події наших днів».

Хто робить події, – письменникові відомо: їх робить робітничо-селянська маса! Відомо йому, і за чим проводом: за проводом комуністичної партії.

Отже, в його романі головними дійовими особами будуть виступати партійці. Це по-перше. По-друге, треба вирішити, яку подію він візьметься описувати. Тут письменник замислився.

– Ага! – раптом сказав він. – Я опишу початок реконструктивної доби.

Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалась: вона давала йому можливість показати не тільки сильних людей нашого часу, але й без великої затрати енергії показати опозиціонерів (головними ж героями мусять виступати партійці), без великої затрати енергії тому, що тоді ж, на початку реконструктивної доби, опозиціонери виступали зі своїми самовпевненими заявами одверто, нахабно й неприховано.

Словом, ідея єсть, і ідея непогана. Залишається ще розв'язати таке питання: в якому плані писати – в сатиричному чи в психологічному? Була потрібна сатира (були ж негативні типи), але й без психології письменник ніяк не міг обійтися. Як він, скажім, покаже такого опозиціонера, який з душевними болями й стражданнями знаходить правильну лінію? Тоді письменник вирішив поєднати два плани. І вирішивши так, він став, як-то кажуть, роман «виношувати». «Виношував» він приблизно рік. На кінець року він мав цілковите уявлення про героїв свого оповідання, мав зав'язку, розв'язку й загальний план, нарешті, мав зошитів з 5 різних заміток для своєї роботи.

І от, одного бадьорого осіннього ранку, відчувши в собі величезне натхнення, письменник сів до столу і розпочав:

Розділ перший

I

З західних провінцій республіки на Харків насувалась гроза. Поважно й поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненними очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажім, на Холодну Гору і, приставивши до очей цейсівський бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити розтріпаних та переляканих подорожників й не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але і, можливо, поспішив би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці, що по них шпацірували його добрі знайомі.

В горі і справді нічого не знали. Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшний ураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук свої золоті проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пливла по асфальтових тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним, міським гомоном, комхозівські автобуси цілком нормально курсували по своїх маршрутних напрямках і наївно покрикували англійськими сиренами, навіть журавлівські візники – ці музейні експонати, що їм і без грози приходить тримати себе сторожко, – навіть вони на подив легковажно шмигали по вулицях, жартівливо демонструючи перед пішоходами задрипаність своїх старозавітних екіпажів.

Але от гроза нарешті доповзла, і дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично над костюолом повисли темно-сині шмаття авангардних хмар і колись дальній грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якимось враз над городом знялась курява й завертівся передгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І милі до цього часу харківські вулиці перетворились: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; візники взяли на добрі віжки своїх незагнузданих шкап і стали поспішно натягувати на голови брезентові кашошони; жінки полетіли кудись, безрезультатно притримуючи кінці своїх підхоплених

вітром легеньких спідниць; мужчини в паніці кинулись на брук, нага-
няючи свої жартівливі капелюхи; навіть зареєстровані по фінвідділах
породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазяїв, з виттям і
скавучанням раз у раз почали тикатись у підворотні, як справжні бро-
дячі пси.

Так, вже було пізно: чорний дракон важко, міцно й упевнено насів
на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнуласть огня-
но-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала город різким, улю-
люкаючим ударом розлютованого грому. На землю впала фантастич-
на півтемрява, й забушувала шалена злива. Все це трапилось так рап-
тово, що святкова публіка встигла тільки втекти під випадкові навіси
крамниць і вже й не мріяла про затишні куточки своїх міських квар-
тир та домиків.

І саме в цей час по порожній вулиці Карла Лібкнехта, крізь оскаже-
нілий потоп весняного дощу, плигала через калюжі маленька жінка й
у тривозі озиралася навкруги. Блузка й спідниця так уже змокли їй,
що вона не найшла б на собі жодної сухої нитки. Підбігаючи то до
одного, то до другого навісу й не находячи потрібного їй затишку,
вона якось смішно сплескувала руками й плигала далі. І так вона ме-
тушилася доти, аж поки погляд її нарешті впав на порожній ганок,
що на ньому обличчям до стіни стояв якийсь високий мужчина в та-
ких же високих чоботях. Тоді вона безпорадно махнула рукою й рішу-
че залишила тротуар.

І от вона вже стоїть під поганенькою покрівлею (недарма стихія
тільки одного чудасія занесла сюди) й протирає вогкими руками очі.
От вона озирається навкруги, от поправляє мізинцями свою розтрі-
пану зачіску, от погляд її на мить зупиняється на спині високого муж-
чини. І чи то спина була їй така вже сонгородна, чи то й справді їй
спати хотілось, але – як би там не було – вона ні з того ні з сього широ-
ко й з задоволенням позіхнула. І позіхнувши з задоволенням, жінка
скинула догори стрілки своїх тоненьких химерних брів, сперлась на
бильце й замислилась. Так пройшло кілька секунд.

Раптом ніжне створіння зітхнуло і, швидко підвівши голову, знову
зиркнуло на свого сусіду. І тоді одразу ж з жінкою трапилось щось
надзвичайне: спершу вона зблідла, потім обличчя її зайнялося черво-
ною фарбою, і нарешті вона – і без того тендітна й маленька – якось
зразу зробилась ще тендітніша, ще мініатюрніша. На одну мить зда-
лося навіть, що її перелякала нерухомість мужчини (ураганна злива
так мертво прицвяхувала цю велетенську фігуру до дверей, що муж-

чину й справді можна було прийняти за різьблення), але в скорому часі все остаточно вияснилось: жінка просто пізнала свого знайомого. Вона вже юрталась, переступала з ноги на ногу й зітхала. Вона голосно скаржилась на дощі, нарешті, коли ніщо не допомогло і коли мужчина, не звертаючи на неї жодної уваги, під напором зливи ще більше почав вгрузати головою в двері, вона промовила тремтячим (чи то від хвилювання, чи то від холоду) співучим і водночас надірваним сопрано:

– Я, здається, не помиляюсь?.. Ви – товариш Марченко?

В її голосі прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги. Але мужчину, мабуть, ніщо не зворушило. Принаймні він не найшов потрібним навіть на мить підставити своє обличчя під удари зливи і вступив до розмови в тому ж стані мертвого різьблення, в якому він був і до цього часу.

– Так, – відповів він спокійним і зовсім не здивованим басом. – Я – Потап Марченко.

В цей момент в небі метнулася огниа блискавиця, і над Харковом розсипався черговий удар грому. Жінка від несподіванки здригнула і, інстинктивно відкинувшись до сусіди, тихо скрикнула.

– Страшнувате? – тим же спокійним басом промовив мужчина.

– Я думаю... Хіба не бачите, як лютує? – вона розгублено подивилась навкруги себе й сказала: – Але почекайте, товаришу! Чому ви й досі не поцікавились, з ким маєте задоволення розмовляти?

– А хіба я не знаю, з ким я маю задоволення розмовляти?

Справді? Він знає, з ким має задоволення розмовляти? Так-таки й не жартуючи він говорить це? Ну, тоді вона знову скине догори стрілки своїх тоненьких химерних брів і з таким здивуванням подивиться на свого сусіду, що навіть спина його (а він же стоїть до неї спиною) почне якось реагувати на її розгубленість.

– Невже ви так добре запам'ятали мене, що навіть по голосу пізнаєте?

Запитання поставлено було прямо і досить голосно. Але мужчина чомусь не відповідав. І не відповідав він, здавалося, саме тому, що запитанням зачеплено було щось дуже лоскотливе, щось таке, що про нього можна говорити тільки по темних закутках.

– Чого ж ви мовчите? – дивлячись тим же здивованим поглядом, спитала жінка. – Ну, переконайте ж мене, що ви знаєте, хто я.

Хто ви? – бас, мабуть, добродушно посміхнувся. – Ви – настирлива дівчина. Я бачу, що ви й досі не переробили себе... Ну, нате вам, заспокойтесь: ви – Ліда Спиридонова.

– Саме це я й хотіла від вас почути. Я й справді – Ліда Спиридонова... Та тільки чому ви не хочете до мене повернутись? Га?

– А тому не хочу повернутись, – цілком резонно відповів мужчина, – що не хочу підставляти своє обличчя дощеві.

– Тільки цьому?.. Я задоволена!

Жінка змовкла. Мовчав і мужчина. Буря безумствувала. Що далі, то більше темнішало, і вулиці остаточно закутало в скло дощового урагану. Тоді чи то в мужчині прокинувся середньовічний лицар і він за всяку ціну вирішив здобути для своєї несподіваної дами хоч поганенький затишний закуток, чи то він і сам не міг далі терпіти, – як би там не було, він рішуче і з силою застукав у двері незнайомого йому помешкання.

Деякий час ніхто й ніяк не відповідав. Але коли велетень знову розправив свої плечі і знову гуркнув кулаком у двері, в коридорі хтось поспішно зачовгав пантофлями, і за якісь півхвилини вже чути було обережний кашель. Нарешті дзвякнув замок, і двері з шумом одлетіли вбік. Перед непроханими гостями стояв якийсь чоловічок і, одбігаючи невеличкими кроками в глибину коридора, наперекір сподіванням, гостинно посміхався милою усмішкою.

– Будь ласка! – ввічливо запрошував він, захищаючись халатом від оскаженілого вітру та раз у раз показуючи на незакутаний вихід. – Будь ласка! Не чекав сьогодні такого гостя. Пробачте... це ваша дружина?

– Ні, це не моя дружина! – обтрушуючись від дощу і нібито зовсім не дивуючись несподіваному запитанню, спокійно сказав той, що його Спиридонова назвала Марченком.

Гостинний господар зніяковів. Він щось тихо скрикнув, якимось зовсім не до речі похитав головою і, зробивши легкий уклін дамі, промовив:

– Пробачте. Пробачте за помилку! Пробачте!

Чоловік остаточно увійшов в роль доброго приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла вбік. Зате Марченко нарешті подивився на свого співбесідника уже трохи здивованими очима.

– Себто відкіля ж ви знаєте мене? – спитав він.

– Відкіля я вас знаю? – і собі здивувався господар. – Невже ви забули? Я – професор Ярута.

Тепер прийшла черга за високим мужчиною: він теж зніжковів. І зніжковів він саме тому, що ніяк не міг пригадати, де він бачив Яруту. Очевидно, він так багато зустрічав професорів, що всі вони, на жаль, не могли залишитись у його пам'яті.

– Пардон, професоре, – пробасив Марченко, – я... як би вам сказати...

– Будь ласка, будь ласка! Я розумію, – і, мило простягаючи руку, Ярута рушив до дверей.

Ясно було, що професор має бажання поручкатись нарешті зі своїм гостем. Марченко одразу зрозумів це, але (мабуть, за своєю звичкою) спершу підніс праву руку догори, як це роблять піонери, і тільки потім, бачачи рішучий професорів намір стиснути йому долоню, зробив різкий рух уперед і попередливо підхопив тендітно-білі пальці свого співбесідника.

– Пардон, професоре... («пардон» він вимовляв без всякого французького акценту). Трапилось, знаєте...

Марченко многозначно підкреслив своє «знаєте», що ж до «професоре», то він це слово проковтнув. Видно було, по-перше, що в Яруті він визнав позапартійного, і, по-друге, – що перед професором стоїть один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймні головним чином) на тих чи інших офіціальних побаченнях. До професора треба було додати або «пан», або «товариш», але ні того, ні другого ніяк не можна було додати. «Пан професор» треба було говорити з іронією (за даного разу зовсім недоречною), «товариш професор» теж не зривалося з язика (Марченко, очевидно, не знав, з яким професором має нагоду розмовляти), саме тому «професоре» і вийшло у нього як «псоре» і навіть як «пс». А втім, як ми побачимо далі, наш велетень мав цілковиту рацію бути таким стриманим в зустрічі з Ярутою.

– Будь ласка, будь ласка! – говорив професор і, увійшовши в свою, можливо, звичайну роль кокетливої панянки, весь час присідав і крутив головою.

Був він тоненький, можна сказати, піжний і якийсь запанший, як шкіра з абрикоса. В правому куточку уст ховалась йому приємна й надзвичайно улеслива усмішка, з-під простеньких окулярів виглядали його безперечно хитренькі очі. Але коли б, скажім, оголошено було конкурс на кращий зразок втіленої ввічливості, він, напевне, дістав би на ньому першу премію.

Зате співбесідник його справляв враження людини іншого покорю. Це був темний шатен зі спокійним лицем і такими ж спокійними темно-сірими очима. На перший погляд Марченкові можна було дати років за тридцять, але потім вияснилося, що це помилка, що це просто рання мудрість десь невловимо заплуталась в цьому обличчі й так пристарила його. Насправді Марченкові було років 26. Назвати його надто гречним не можна було, і не можна було хоч би тому, що його трохи мамулуваті рухи ніяк не в'язалися з старими поняттями про зразкову ввічливість. Але в той же час ніхто б не ризикнув назвати його й дикуном. Якась своєрідна культурність пройняла всю його велетенську фігуру.

Професор довго запрошував Марченка й Спиридонову до себе і ніяк не міг погодитись, що «гості» залюбки обійдуться й без його покоїв. Він довго не хотів навіть слухати заперечень. І тільки коли Марченко щось рішуче і трохи незадоволено буркнув, Ярута покинув сперечатися. Він нарешті зібрався був шкутильгати до себе, але, зібравшись, зітхнув.

– Ах, яка шкода, – зітхнув професор на прощання. – Яка шкода, що нема Катруськи: кого-кого, а вас, товаришу Марченко, вона (тут Ярута приємно посміхнувся) затигла б до кімнати.

– Якої Катруськи? – вирвалося в остаточно здивованого Марченка.

– Та Катруськи ж Жукової. Хіба ви не знаєте, що вона живе в мене? – і професор знову приємно посміхнувся.

Несподіванка за несподіванкою налітали сьогодні на сіроокого велетня. День суцільною несподіванкою зустрічав його. Проте, хоч остання професорова інформація, можна сказати, приголомшила Марченка, але він уже стояв перед Ярутою в непримушеній позі людини, що нічого нового не почула під свого співбесідника і тільки дивується, чому співбесідник так довго не залишає його.

– Я знаю, що Жукова живе у вас, – сказав Марченко і повернувся задом до настирливого професора.

Тепер Яруті вже рішуче нічого іншого не залишалось, як негайно ж покинути своїх «гостей».

Він так й зробив: за мить його вже не було в коридорі.

Спиридонова, мабуть, давно вже чекала цього моменту, і тому, як тільки за професором зачинилися двері, вона, скинувши догори стрілки своїх химерних тоненьких брів, сказала:

– Так, значить, ви, товаришу, пам'ятаєте мене?.. Ну, і що ж ви пам'ятаєте?

– А те пам'ятаю, що й ви пам'ятаєте, – різко кинув Марченко. – І покиньте, Спиридонова, розігрувати фарса!

Зустріч з настирливим професором, настирливість Спиридонової, нарешті, розмова про поки що не відому читачеві Катрю Жукову таки вивели з рівноваги нашого героя, і він не міг інакше відповісти жінці, як відповів. Проте відсутність рівноваги захопила його на одну мить: Марченко вже знову встиг приборати себе до рук.

– До речі: чому це вас так давно не видно було? – спитав він, трохи помовчавши.

– Ви навіть і це примітили? Виходить, що вам не на всіх така погана пам'ять, як на професора?.. Я, бачите, була на Сабурці... Нервова система, знаєте, підкачала.

– Ага! – зовсім спокійно кинув мужчина, наче й справді справа йшла не про дім божевільних, а про якийсь закордонне турне. – Це добре... Ну, і що ж, – покращало?

Спиридонова не відповідала. Ніби згадуючи щось надзвичайно важливе, вона мовчки дивилася на землю й нервово ламала собі пальці. Тільки багато пізніш вона скинула очі на свого співбесідника і, якимось прибито посміхнувшись, промовила:

– Так! Краще. Дякую! Ви навіть не припускаєте, товаришу! Дякую!

Вона зробила декілька кроків у глибину коридору і, одвернувшись од Марченка, стала розправляти на своїх плечах блузку. І видно було, що вона вже не має жодного бажання продовжувати бесіду.

Злива не вгавала. Вітер скаженів і так рвав покрівлю, що вона ввесь час верещала жалібним вереском. І хоч грім потроху віддалявся і блискавиці вже не так різали вікно, але гроза, розірвавшись над Харковом величезним потопом, не мала охоти хутко проскочити далі й залишити гóрод. Про вулицю, таким чином, поки що й думати не приходилося. І двоє людей, випадково занесених стихією до професорового коридора, очевидно, не тому так скупо перекидались словами, що боялись не скінчити цікавої розмови, – якісь інші причини стримували їх від балачок.

– Я бачу, що вам зимно, товаришко? – і, щось пошукавши в кишенях свого піджака, Марченко скинув його з плечей. – Застуджуватись не треба. Прошу!

– Дякую! – рішуче відмовилась Спиридонова. – Я не змерзла. І... не застуджусь, – тепер же весна.

– Як хочете. Воля ваша. Моє діло запропонувати.

Марченко одійшов убік і став ретельно викручувати воду з рукавів свого верхнього одягу. Зрідка він скидав очі на Спиридонову, але в очах його було стільки байдужості й спокою, що важко було доміркуватися, як треба розцінювати ці погляди. Можливо, він думав про Спиридонову, можливо, про зустріч з професором і про поки що таємничу Катрю Жукову, що згадкою про неї і особливо інформацією про неї, безперечно, його трохи приголомшив Ярута. Потім Марченко підійшов до того вікна, що освітлювало коридорним світлом хазяйську кімнату, і, спершись на стіну, став безцеремонно, хоч нібито й без усякого інтересу, розглядати професорові покої.

І так, мовчки, вони простояли в коридорі мало не з півгодини, себто до того часу, аж поки стих грім і злива покинула бушувати за вікном. Нарешті Марченко зробив рух уперед з бажанням вийти на вулицю.

– Почекайте, товаришу, – скинулась Спиридонова. – Як же це так? Ви самі йдете?

Жінка так пильно й з такою тривогою дивилась на мужчину, ніби й справді його відповідь вирішала питання її життя й смерті.

– А з ким же я піду? – сказав Марченко.

– Хіба ні з ким?

– Ви, очевидно, на себе натякаєте? Можу й з вами.

Спиридонова зиркнула на коридорне вікно і, нікого не уздрівши в ньому, на мить затримала руку мужчини і, затримавши, погладила її.

– Ви обіцяєте зараз зайти до мене? – сказала вона. – Обіцяєте?

Марченко похитав головою, наче й справді перед ним стояла не доросла жінка, а маленька дівчинка, і промовив:

– Ах, яка ви невгомонна! – промовив він. – І коли вже ви нарешті виправитесь? Га?... А втім, де ви зараз живете? Там же?

Він «там же» підкреслив так, наче жінка в якомусь сенсі жила раніш в зовсім безнадійному місці.

– Там же, – хутко проказала вона й з запитанням подивилась на нього. – Так як же, зайдете?

– Добре! – сказав Марченко. – Ходітьте!

Жінка взяла за рукав свого співбесідника, уважно перевірила йому очі й раптом швидкими кроками кинулась до дверей. За мить вони були на вулиці.

II

Поставивши крапку, письменник з полегшенням зітхнув, запалив цигарку й став перечитувати свій перший розділ. Прочитав раз, прочитав удруге. Раз прочитав з захопленням: особливо подобався йому ліричний початок. Зате остання читка принесла йому багато неприємностей. По-перше, його прикро вразили настобурчені претензійні «магістралі» і всякі-такі викрутаси з «бродячими псами»; по-друге, він незадоволений був з «велетня»: чому це обов'язково нова людина (а з Марченка він і хотів робити саме нову людину), – чому це нова людина мусить ходити на котурнах? Не подобалась йому неприродна зустріч з Ярутою, та й сам Ярута не подобався: мовляв, навіщо його робити професором? Дешевою здалася йому й інтрижка з «поки що не відомою читачеві» Катрею Жуковою.

«А Ліда Спиридонова? – подумав письменник. – Що це таке? Хіба це опозиціонерка (та хоч би й та, що кається!)? Та це ж персона з бульварного роману»

Письменник остаточно губив голову й думав уже, наперекір авторитетній критиці, що він страшний бездара й що він ніколи не напише роману з сучасного бурхливого й надзвичайно цікавого життя. Як він напише роман, коли йому бракує вміння показати людей свого часу, коли він обертається в колі таких фраз, що й на вуха не налазять?

Покинувши стіл, письменник скинув штани, натягнув на себе ковдру й почав робити собі сон. Але заснути він довго не міг: боліла голова і від важких думок, і від напіросного чаду: пишучи перший розділ, він спалив три пачки папірос, що обійшлося йому, до речі кажучи, 2 крб. 55 коп. (№ 2). Заснув нарешті письменник, коли вже підвелось сонечко, і заснув у гнітючому настрої. Сон був тривожний й на подив фантастичний. Снилось йому, що він скінчив свій роман і що критики за цей роман назвали його геніальним поетом. Отже, коли письменник розплющив очі, він, по-перше, дуже шкодував, що сон не продовжився, а по-друге, відчув прилив нової енергії. Письменник сказав:

– Я вчора даремно турбувався. Нічого подібного! Розділ перший – розділ прекрасний, – треба, значить, роман продовжувати.

Сказавши так, письменник знову сів до столу і написав:

Розділ другий

Вийшли вони з професорового коридора саме в той час, коли над містом пролітали останні пера розірваних хмар і коли бірюзове небо

і післяобіденне сонце почали вже прориватись на брук і винувато посміхатись до публіки. Вулиці шуміли такими величезними потоками весняної води, що не можна було ні пройти, ні проїхати. По всіх кінцях дзюрчали ринви і пропускали останню воду з добре обмитих водою покрівель. Публіка, як і треба було чекати, стояла ще під навісами і безпорадно топталася на місці. І тільки коли трохи зійшла вода і коли домовласники почали виносити на тротуари дошки та робити з них імпровізовані мостики, гóрод потроху зашумів.

Звичайно, і наші напівзагадкові герої дістали можливість рушити по тротуарах теж дуже згодя. Вони ще довгий час стояли біля квартири професора і, як і досі, скупко перекидались словами. Проте з їхньої розмови остаточно виявилось, що, по-перше, обидва вони партійці, і, по-друге, що Спиридонова колишня опозиціонерка. Виявилось також, що Марченко раніш зустрічався з Спиридоновою тільки на кущових зборах партії і що там він декілька разів виступав проти неї і виступав, до речі, не без успіху. Мало того: і захворіла Спиридонова, як виявилось (принаймні зі слів тієї ж Спиридонової), саме після однієї такої зустрічі з Марченком на кущовому зібранні, де він її публічно назвав «контрреволюціонеркою». Про те ж, що вона так близько взяла до серця його різкість і навіть скоро після того (цю інформацію дала та ж таки Спиридонова) мусила йти до Сабурової дачі, він, як вияснилось, нічого не знав до цього часу, бо в домашній обстановці він ніколи з нею не зустрічався, а поцікавитись йому й на думку не спадало.

– Ну і прекрасно! – тихо промовила Спиридонова. – Вам і цікавиться не треба.

– Чому ж не треба? Я не такий вже мізантроп, як це вам здається.

Марченко винувато посміхнувся і навіть трохи почервонів. Остання фраза вирвалася йому, очевидно, зовсім несподівано й у всякому разі проти його волі.

– Не треба, товаришу, – ще тихше сказала Спиридонова. – Це не ваша справа... А втім, про це ми іншим разом поговоримо. Тепер скажіть мені от що: ви знаєте, де я зараз працюю?

– Ну?

– Ви просто будете реготати... Їй-богу!.. От вгадайте!

Вона засміялась тихим, глибинним та неприємним сміхом і, переплигнувши через калюжу, раптом зупинилась. Стрілки її химерних брів знову вп'ялися їй в зачіску. Марченко здивовано подивився на неї і цілком щиро сказав:

– По-моєму, нічого тут смішного нема, – похмуро заперечив Марченко.

– Хіба?.. А по-моєму... смішно... Ну яка ж з мене канцеляристка? Ну, скажіть? Хіба я умію, скажім, писати якісь циркуляри? Ні! Хіба я умію, скажім, стукати на друкарській машинці? Ні! Нарешті, хіба я у входящих та сходящих щось розумію? Буквально нічого! Так сиджу собі і пишу, що мені підкажуть... Знаєте, як в дитинстві підказували нам, коли ми не хотіли вчити уроків... І ви думаєте, мені це легко? Га? – Це ж жах! – раптом мало не скрикнула вона й схопилась руками за голову. – Це – жах! Це білий жах!

– Ну, заспокойтесь! Заспокойтесь! – Марченко остаточно розгубився й безпорадно розвів руками. – Їй-богу, не знаю, що мені й робити з вами.

– Що вам зі мною робити?.. Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу... От скажіть мені, я – маленька?.. Ну, чого ж ви мовчите? Я – маленька?

– Ну, ладно, маленька.

– Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і вкиньте мене в Лопань... Добре? І побачите ви тоді, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуть... І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Останні слова вона майже прошепотіла. Вона подивилась на свого супутника очима, повними страждання, й стрілки її химерних брів на цей раз не розлетілися до зачіски. Її безцівті очі якимось миттю погасли. Промовила вона свою останню фразу з великим почуттям, але в тоні її голосу прозвучало тільки одне: мовляв, туди їй і дорога, Ліди Спиридонової!

– Що значить – не буде Ліди Спиридонової? – сказала вона. – Що значить – ніколи, ніколи не буде Ліди Спиридонової?.. Про це я вас, товаришу, поінформую колись, а зараз – ходімте!

Вона взяла його під руку, і вони пішли. І чи то Марченко не вмів як слід ходити, чи то вона не знаходила в собі енергії й бажання міцно притиснутись до нього – у всякому разі вони йшли «під руку» приблизно так, як іде сліпий з проводирем. Спиридонова мовчала.

Над містом уже стояло чисте небо і сонце розкидало свої теплі проміння. Післядощове повітря пахло тим ледве вловимим і надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням якогось нового, досі невідомого життя. Всюди шелестів симпатичний міський гомін і всюди під ногами веселих балакучих пішоходів тротуари фаркали бризками дощової води. І не тільки асфальт, але й зви-

чайний сірий буличник почав блискати й переливатися в срібних ромбиках віддзеркаленого сонця. На темно-синій грозівій полосі підвела, як і завжди прекрасна, райдуга й, закоронувавши гóрод, урочисто повисла в прозорому ефірі. Уже бігли автобуси, дзвеніли трамваї й між ними метушилися візники.

Спиридонова, що деякий час ішла в задумі й мовчки дивилася в землю, раптом сказала:

– Ну от – і пройшов потоп! І пройшла злива. Все змило! Рішуче все! І нема бруду. Правда? І хоч трохи зимно (вона здригнула, бо одіж її і справді ще не зовсім підсохла), але зате якось легко стало дихати. Правда?

І боячись, що супутник не зовсім її зрозуміє, вона тут же поспішила додати:

– Я, звичайно, – сказала вона, – говорю не про цю сьогоднішню зливу, що допомогла нам зустрітися, – я говорю про інший потоп... Ви вже... збагнули?

– На жаль, мабуть, не зовсім, – сказав Марченко.

Спиридонова засміялась. Вона засміялась тим же неприємним сміхом.

– Як же так не зовсім? Ну?.. – вона вмить схопила його за руку й прошепотіла: – Ах ви, Потопчику! Вас не Потап, а Потоп треба було б назвати.

Мужчина здивовано подивився на Спиридонову і, усміхнувшись, промовив:

– Яка ви чудна дівчина... Йй-богу!

– От бачите! – підхопила Спиридонова. – І ви кажете, що я чудна. І всі кажуть. А я от думаю, що це просто непорозуміння. І я вам, коли хочете, доведу... Ну от, скажімо, так: ви знаєте, що вас чекає в моїй квартирі?.. Саме в тій, куди я вас зараз веду? Не знаєте?..

– Не знаю!

– Уявіть собі, – усміхнулась Спиридонова, – я теж не знаю. Веду... і не знаю. А втім, досить, давайте ще помовчимо.

Вона сказала це останнє таким тоном, що Марченко вже не наважувався розпочинати нову розмову, і тому дальню путь вони продовжували мовчки.

З вулиці Карла Лібкнехта вони звернули й пішли по глухих нагірних заулках. На півдорозі до квартири Спиридонової їх наздогнав чоловік з важкою текою в руці. Власне, назвати цього нашого нового

героя мужчиною якось важко було: він скоріш подібний був на обпатране курча, але у всякому разі скоро вияснилось, що це не хто інший, як «відомий харківський опозиціонер» (так принаймні автор про нього не раз чув) – Коля Хрущ. Держав він голову на лівому плечі і чи то весь час чомусь дивувався, чи то весь час збирався комусь розповісти щось надзвичайно секретне.

– Драстуйте! – сказав він, рівняючись із Марченком (між іншим, «драстуйте» він мовляв як «драсте»).

– От і Коля, – зрадівши, кинула Спиридонова. – Це – до речі: ти мені, Коля, дуже потрібний.

Товариш Хрущ враз почервонів, наче потреба, яку відчувала Спиридонова, носила надзвичайно інтимний характер.

– Я знаю, Лідусю, – поспішно сказав він. – Ти, будь ласка, не турбуйся. – Я знаю!

Між Спиридоною і новою людиною зав'язалась розмова, і тому Марченко поцікавився:

– Може, я вам перешкоджаю?

– Боже борони! – поспішно заперечила Спиридонова. – Ви мене мусите обов'язково провести додому. Я вас дуже прошу, товаришу!

Вона і на цей раз подивилась на нього повним тривоги поглядом, він і на цей раз піддався її проханню. І, можливо, вони б решту путі пройшли мовчки, коли б не Коля Хрущ.

Товариш Хрущ, що йшов до цього часу спокійно, раптом ні з того, ні з сього заюртався і, озирнувшись назад, тихо й таємниче промовив:

– Ви, безперечно, знаєте про останню секретну постанову політбюро?

– Себто про яку це секретну постанову? – незадоволено буркнув Марченко.

– Ну, та про ту ж, що... – і товариш Хрущ потягнувся до вуха свого однопартійця.

– Покиньте, будь ласка, свої секрети, – ухилиючись, рішуче пробасив Марченко. – Яка там постанова?

Товариш Хрущ розгублено подивився навкруги себе, красномовно кивнув пальцем в бік Спиридонової (мовляв, вона про це не мусить знати) і знову, притримуючи свого співбесідника, став навшпиньки. Але Марченко й на цей раз рішуче ухилився.

– Я вам кажу, покиньте ви свої секрети! – уперто сказав він. – Яка там постанова?

Товариш Хрущ здивовано подивився на «дивака» (так принаймні він подумав про свого співбесідника) і безпорадно розвів руками.

– Я голосно говорити не можу! – сказав він. – Постанова дуже секретна.

– Ну, тоді і не треба, – добродушно посміхнувся Марченко. – Тоді й не говоріть.

Спиридонова раптом зареготала і, зупинившись, схопила Хруща за теку.

– Ах ти, Колю, мій Колю, – козлитомом заспівала вона, – нещасенький Колю! Ходиш ти, Колю, по городу й шукаєш вчорашнього дня... І ніяк ти його не найдеш, Колю!

Хрущ зупинився. Він шукає вчорашнього дня? Ну, це вже занадто. Це вже нетактовно... і навіть образливо. І, головним чином, мабуть, тому образливо, що заспівала саме Спиридонова. Товариш Хрущ подивився на свою товаришку поглядом «і ти, Брут?» і, подивившись, промовив тихо:

– Ти, Лідусю, мабуть, хочеш поглузувати з мене? Ну і глузуй, господь з тобою, я вже звик до цього.

– Ні, Колю, – сказала Спиридонова, раптом замислившись, – я й не думаю глузувати з тебе. То тобі просто здалося так.

То йому «здалося так»? Ну, тоді товариш Хрущ заспокоїться. І Коля заспокоївся. І заспокоївшись, він уже якось таємниче поглядав на свою теку. Нарешті він знову перелякано озирнувся, взяв Марченка за руку й ледве чутно промовив:

– Невже вам не відомо, хто тепер у нас буде за голову раднаркому? – ледве чутно промовив він.

– Себто це питання безпосередньо зв'язано з секретною постановою політбюро? – Марченко добродушно посміхнувся і, батьківським жестом положивши свою руку на плече товариша, додав: – Так я вас зрозумів?

Товариш Хрущ енергійно замахав руками.

– Не! – тихо скрикнувши, заперечив він. – Це до секретної постанови немає ніякого відношення.

– Ну, так хто ж? – спитав Марченко і, відхиливши від себе товариша Хруща, додав: – І, будь ласочка, не лізьте до мого вуха: я не глухий. Говоріть голосно.

– Ні, я так не можу, – безпорадно розвів руками товариш Хрущ, і видно було, що він і справді «не може так».

Спиридонова зареготала своїм глибинним, неприємним сміхом.

– Ну, скажи мені, Колю: від кого ти ховаєш свої «секрети»? Від мене? Чому ти не говориш голосно? Ти ж мене в цій справі разів з двадцять інформував!

– Я тебе інформував? – тихо скрикнув товариш Хрущ. – Відкіля ти взяла, Лідусю?

– Так, ти мене інформував. І навіть давно вже інформував. І навіть (Спиридонова схопилась руками за голову) здається мені, що ти мене кожної хвилини якось інформуєш.

– І це ти як?.. Серйозно говориш чи... жартуючи?

– Ах, боже мій, боже мій! Яка в тебе погана пам'ять, Колю... Ну, от слухай, що ти мені говорив...

І Спиридонова почала була розповідати, що їй говорив товариш Хрущ, але останній враз зблід і замахав руками.

– Ша! – тихо скрикнув він. – Я тобі не дозволю виголошувати на вулиці партійних тайн. Чуєш, Лідусю... не дозволю!

– Ну, от уже й на вулиці, – сказала Спиридонова. – Як же це на вулиці? Яка ж це вулиця, Колю?

Яка це вулиця? Вона не розуміє? Ах, яка вона недогадлива! Товариш Хрущ вже зовсім кладе голову на плече і непомітно киває їй пальцем... тепер уже на Марченка: мовляв, при ньому цього ніяк не можна говорити!

– Так, Лідусю, не можна, – ще раз підкреслив він. – Ну, ти сама знаєш.

Що «знала» Спиридонова, залишилось невідомим. Але, у всякому разі, вона на цей раз рішуче змовкла.

Марченко теж нічого не говорив, він тільки зрідка позирав на товариша Хруща, і в його погляді було стільки добродушної іронії, ніби він дивився не на дорослого Колю, а на Колю страшенно маленького, що, скажім, з цілком серйозною міною грає якусь роль, яка йому зовсім не під силу і яка його робить надзвичайно комічним.

– Де ви працюєте? – мило посміхаючись, запитав він Хруща.

– Як де? – із зовсім невинуватою похапливістю промовив той. – Хіба ви не знаєте?

Марченко безпорадно розвів руками і, з неприхованим бажанням попрохати пробачення, сказав:

– Їй-богу, не знаю.

– Ну от! – з великою образою промовив товариш Хрущ. – Та там же, звичайно! В архіві.

– Що ж ви там робите?

– Як що? – чомусь півником настовбурчився Коля. – Що за «вопрос»?

– Я питаю, яку ви там посаду посідаєте?

– Коля там, – сказала Спиридонова, – за архівдякона, архівмандри-та і архівпастиря – одночасно.

– Ти, будь ласка, не плутай, Лідусю. Я в таких питаннях... не люблю жартів. – Товариш Хрущ зробив надзвичайно серйозне обличчя і кинув до Марченка: – Я посідаю посаду архіваріуса.

– Цілком правильно, Колю, – не менш серйозно промовила Спиридонова. – Це ти так думаєш... і я. А от інші гадають, що ти і справді за архіваріуса, та зовсім в іншому місці. Ти знаєш, саме – в якому? Не знаєш? Та невже ти не знаєш?..

Товариш Хрущ зупинився. Він раз у раз блимав своїми змутнілими очима, і видно було, що він ніяк не може втямити, в чому річ. І ніби чекаючи відповіді від третьої особи, він здивовано дивився на товариша Марченка.

– І я не знаю! – коротко відповів той його поглядом і, переступивши калюжу, сказав: – Все-таки ви, Спиридонова, химерна дівчина. Йй-богу.

– Дякую за комплімент! – не повертаючи голови, кинула жінка. – Тільки от що я думаю, – несподівано перекинулась вона на іншу тему. – Я думаю так, що б вийшло з того, якби Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя. Що б з того вийшло? Як ви гадаєте?

– Хто його знає... У всякому разі, – Марченко повернувся до товариша Хруща і зробив легенький уклін, – у всякому разі... це видніше самому Колі.

– Мені нічого не видно! – мало не істеричним голосом скрикнув товариш Хрущ. – Ви, будь ласка, не чіпайте мене. І... взагалі, я прошу...

Він не скінчив і рушив кудись убік. Він так енергійно рушив, що навіть бризки полетіли з-під його коротеньких ніг. Але далеко він не забіг.

– Куди ж ти, Колю? – покликала його Спиридонова. – 'Ти ж мені потрібний.

Почувши голос своєї товаришки, товариш Хрущ зупинився.

– Я тобі потрібний?.. Коли так, тоді я піду з тобою.

Товариш Хрущ порівнявся з Марченком, і павіть вже не видно було, що він допіру з такою образою кидався кудись від жінки.

За якісь кілька хвилин вони підходили до квартири Спиридонової.

III

Письменник знову з полегшенням зітхнув: він скінчив і розділ другий. Увесь стіл був засипаний попелом з цигарок (сьогодні він спалив три з половиною пачки, № 2, що, до речі, обійшлося йому рівно 2 карбованці 97 1/2 копійок). Проте попіл його не тривожив. Переглянувши другий розділ, письменник був страшенно задоволений. Подобалось йому і «бірюзове небо», і «післяобіденне сонце», подобався «глибинний неприємний сміх» Ліди Спиридонової. Особливо йому сподобалось те місце, де Ліда пропонує Марченкові вкинути її в Лопань.

«Як це вона симпатично сказала, – думав письменник. – “Я маленька? Ну, чого ж ви мовчите? Я маленька? Так от, беріть мене, маленьку, і т. д.” Страшенно симпатично!»

Захоплювався письменник і «ледве вловимим запахом», що «асоціюється з народженням нового невідомого життя». Подобався йому і товариш Хрущ, себто в тому сенсі подобався, що краще його й подати не можна. Письменник вже малював фантастичні палаци: то він уявляв себе чистим, як сльоза (в сенсі боргів, – себто без боргів), то думав про гучну славу, яку йому несе його роман, то, нарешті, з великим задоволенням констатував, що він нарешті робиться корисною людиною і що він має цілковиту рацію і право входити до пролетарської літорганізації.

Письменник випив пклянку міцного чаю і вдруге почав перечитувати свій другий розділ.

– О жах! – раптом скрикнув не своїм голосом письменник. – Що я написав? Та це ж найсправжнісінька халтура.

І він став підкреслювати ті місця, що його особливо неприємно вразили. От його замітки на бережках:

1. Спиридонова раптом попала на Сабурку з тої причини, що її Марченко назвав контрреволюціонеркою. Припустім. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця. Глупота! Білими нитками шито. Автор з цим типом не справляється (з типом, так би мовити, «кающейся дворянки»). Білими нитками шито. Глупота.

2. Марченко, винувато посміхаючись та «червоніючи», говорить, що він не мізантроп. Припустім. Але яка ж це нова людина? Хіба новій людині фрази вириваються «проти його волі»? Нісенітниця! Глупота! Це не нова людина, а якесь сюсюкало.

3. Боже мій! Скільки розмов! Нарешті, де ж художні місточки, що зв'язують ці розмови одну з другою? Спиридонова раз у раз сміється

«глибинним неприємним сміхом», а її «супутник» то «кидає» без перерви, то говорить нудно: «сказав». Відчувається цілковита творча імпотенція.

4. Нарешті що це таке: «вона подивилась очима, повними страждання»? Себто автор симпатизує Спиридоновій? Тій, що, нічого не вміючи робити, збирається топитися в Лопані? Ну, і чорт з нею – хай топиться. Але при чому ж тут Олександр Македонський? Не автор, а суцільний тобі... потапчик... чи то пак – потопчик сентиментальної і до того ж шкідливої води.

5. Колю Хруща подано занадто карикатурно. Прощаю. Але не можу простити такої мішанини психологізму з сатирою. Коля мусить виступити в другій опері. Словом, ще раз білими нитками шито. Бездарно.

Письменник ще довго писав на бережках. На бережки він потратив багато більше атраменту, як на розділ! Письменник критикував себе до смертельної втоми. За столом він і заснув.

Що снилося письменникові – невідомо. Але і наступного дня він (в сенсі пописати) знову не дав собі спокою. Ще раз перечитавши перший і другий розділи, письменник демонстративно поляпав себе по задку, засвистів якийсь бравурний марш і, скінчивши архібадьору арію, промовив:

– Це нічого. Це буквально нічого не доводить. Навпаки, саме бездари до себе безкритично ставляться. Я бачу свої хиби, – значить, я расту. Словом, вперед, до переможного кінця.

І сказавши так, письменник знову сів до столу. Письменник написав:

Розділ третій

Спиридонова жила в глухому закуткові однієї з старих харківських вулиць в одноповерховому будинкові на кілька кімнат. Будинок стояв якось самотньо від інших будівель і одразу ж звертав на себе увагу: по-перше, на фронтоні йому архітектор поставив якихось янголяток, що збиралися летіти кудись, по-друге, осідав він в симпатичному дворику, що в ньому розкинуто було декілька клумб. До революції будинок цей належав якомусь поміщикові. Потім поміщик емігрував за кордон і в будинкові осіла інтелігентська комуна (він так довгий час і називався «будинок комуни»). Але от і інтелігентська комуна розпалась, і став будинок просто собі комхозівським будинком. Правда, декілька колишніх мешканців з «комуни» залишилися тут, правда, він і за того часу, що про нього йде мова, київ якимсь своєрідним життям, але вже тепер він ніяк не виділявся серед багатьох однопо-

верхових будинків, – це вже був звичайний собі будинок із глухого закутку.

На Спиридонову, очевидно, війнуло запахом молодих клумб, і вона, підходячи до дверей, сказала:

– Правда, непогано пахне?.. Як до вас, товаришу Потапе! – вона в перший раз назвала Марченка Потапом.

– Непогано, – відповів Марченко і тут же висловив свою другу думку: – Але запах якийсь чи то тогорічний, чи то... як би вам сказати...

– Ви це добре підмітили, – гаряче підхопила Спиридонова й поінформувала: – Це, знаєте, запах з могилок... Тут багато чебрецю.

Вони вже були в галереї. Товариш Хрущ, як тільки опинився в коридорі, одразу ж зник в якійсь із кімнат, і назустріч Марченкові й Спиридоновій вже йшла нова особа. Нова особа йшла поволі, роблено і з безперечно хижачькими намірами. Це була добре відома Потапові товаришка Люся – досить-таки симпатична брюнетка з прищупленими очима. Порівнявшись з товаришем Марченком, вона кинула на нього зневажливий погляд і сказала:

– Ну-с, мільонок? Цікаво вас послухати т у т! Не т а м, а т у т!

Вона зробила дуже енергійні наголоси на цих таємничих «тут» і «там», але вони Марченка, мабуть, зовсім не зворушили, і він спокійно пробасив:

– Краще ви мене слухайте «там»!

– Ага! – скрикнула товаришка Люся. – Здрейфили?! Тут ви не маєте апарату? Ну, говоріть, – не маєте? – вона ще раз зневажливо подивилась на Потапа й кинула: – Апаратчик!!

Вона кинула це останнє слово з безперечним бажанням сильно образити свого співбесідника, але Марченко (будемо говорити правду) навіть оком не моргнув.

– Що й говорити, – спокійно сказав він. – Апарат велика річ. Апаратом та ще й з розумом все можна зробити.

Це вже був одвертий цинізм, і він не міг не обурити товаришку Люсю. Вона зірвалась зі спокійного тону.

– Ви ще й глузувати збираєтесь? – істерично закричала вона. – Ах, який ви нахаба! Я, їй-богу, не в'являла, що ви такий нахаба!

Товаришка Люся від несподіванки навіть сіла на стілець. І сівши, вона тут же вирішила рішуче «приперти до стіни» свого супротивника. Та далі сперечатися їй, на жаль, не дала Спиридонова, що в цей час встигла вже збігати до своєї кімнати. Спиридонова взяла товаришку Люсю за руку й сказала:

– Я зовсім не для того запрохала сюди товариша Потапа. Про це ти поговориш з ним на якомусь зібранні.

– Там? – вказуючи пальцем в якусь стіну, прищулила око товаришка Люся. – Там я знаю, як він буде говорити. Хай він говорить т у т!!!

– А я все-таки прошу покинути дискусію, – скинувши до зачіски стрілки своїх тоненьких брів, підвищила голос товаришка Спиридонова. – Я товариша Потапа зовсім не для цього прохала сюди.

Треба було чекати невеличкого скандалу. Уже з різних кімнат почали виглядати якісь зацікавлені обличчя. Вже хтось і десь голосно і викликаюче зареготав, але товаришка Люся раптом одразу загубила вигляд хижака і зовсім іншим тоном промовила:

– Заспокойся, Лідусю! Я вже мовчу. Я в собі маю досить такту, і... хай він іде. – Вона з презирством подивилась на свого супротивника і, роблячи галантний жест, додала: – Йдіть! Прошу!

Марченко зробив товаришці Люсі легкий, трохи іронічний уклін і пішов за Спиридоновою.

– Ну, от і моя кімната! – сказала Спиридонова, відчиняючи двері. – Прошу!

Кімната була така ж мініатюрна, як сама її господарка. Назвати її шикарною ніхто б, очевидно, не ризикнув. На долівці валялись якісь огризки, на столі, поруч з флаконом одеколону, стояв примус і пляшка з нафтою. Видно було, що господарка цієї кімнати не тільки давно вже живе холостяцьким життям, але й не може похвалитись великою охайністю. Вікно виходило в якусь кам'яну стіну, так що світла тут було дуже мало. Можливо, тому й пахло вогкістю. Але й видно було, що не зовсім охайна господарка дуже охайно поводитись зі своєю головою (тут, до речі, письменник зробив на бережках великий знак запитання): всюди – на долівці, на столах і канапі, – всюди валялись книжки, книжечки й величезні монографії.

– І от ви, значить, у мене! – сказала Спиридонова, сідаючи біля Потапа. – І яюсь, знаєте, вийшло це зовсім випадково... Ну, скажіть мені, ви думали сьогодні бути у мене? Очевидно, ні. Все в житті яюсь смішно виходить. Не тому, що, як сказав би якийсь провінціал, на кожному кроці порушується принцип каузальності. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися, – ці причини проходять перед нами сховано, і ми тільки потім знаходимо їх. А втім, я зовсім не збираюсь вам читати лекцію політграмоти. Я зараз... просто хочу дивитись на вас... Ви нічого на маєте проти?

– Будь ласка, – посміхнувся Марченко. – Дивіться.

Спиридонова поправила собі зачіску і, положивши ноги на канапу, промовила:

– Так от, скажіть мені, ви знайомі з працею доктора Кречмера?

– Ні!

– Як же це так? – щиро здивувалася Спиридонова. – А мені переказували, що ви психіатр. Ви вчилися в Петроградському університеті?

– Навіть близько біля нього не був.

– От тобі й раз! Де ж ви тоді вчилися?.. Себто не те я хочу вас спитати. Ну, все одно, так де ж ви вчилися?

Видно було, що Спиридонова про щось інше думала, але Марченко цього не помічав і тому так відповів:

– Можна сказати, ніде: дуже маленьку ми маємо, Спиридонова, освіту.

– Дуже маленьку? – чомусь зареготала жінка і, зареготавши, враз заговорила тихо і серйозно: – А я, знаєте, училась дуже багато. Так багато, що ви й не в'являєте. Я, товаришу Потапе, людина з вищою освітою. Ви розумієте? – і сказавши це, вона зробила здивовані очі. – От тобі й раз! Чому ж ви не дивитесь на мене з відповідною повагою?

– Чи не думаєте ви сьогодні зайнятися самобичуванням? – спокійно промовив Марченко. – Це непогана справа, коли й справді надійшов слухний час.

Спиридонова зітхнула й положила свою руку на руку співбесідника.

– От бачите, – зажурено сказала вона, – ви вже й розгадали мене... Тепер я вже й не знаю, що мені говорити далі.

Вона підвелась з канапи і мовчки зупинилась біля вікна.

– Ви тільки-но говорили про якийсь труд доктора Кречмера? – прийшов їй на допомогу мужчина.

– От! От! – сказала Спиридонова і знову підбігла до Марченка. – Я, знаєте, от що хотіла вас спитати: ви бачили коли-небудь обличчя шизофреніків? Ну звичайно, бачили! Так от, чи не здається вам, що я шизофренічка? Мене, знаєте, це страшенно мучить. Ви знаєте, скільки мені років?

– Не знаю!

– Ви й не припускаєте, мабуть. Мені, щоб ви знали, уже на тридцять п'ятий перевалило. Себто я коли й не на десяток, то у всякому разі років на вісім старіша за вас. Правда?.. Ну, і от. А тепер скажіть мені, вам подобається моє обличчя чи ні?

– Обличчя-то мені ваше подобається, – посміхнувся Марченко. – Але от не подобаються ваші розмови, бо не добачаю в них ніякого сенсу.

– Так-таки й ніякого? – цілком щиро здивувалась товаришка Спиридонова. – А чому ви не хочете припустити, що я... ну, як би вам сказати... ну, словом, я хочу закрутити з вами кохання? Зараз, до речі, весна, солов'ї, запах, знаєте, такий надзвичайний, ну і т. д.

– Ви питаєте чому? Багато, бачите, перешкод до цього кохання. Перша перешкода: ви дуже мініатюрна. Друга перешкода: я надто величенький. Але третя й найголовніша та, що хто його знає, може, я вже й жонатий.

– А хіба жонатим не можна кохати?

– Звичайно, можна, і навіть рекомендується: ну, скажім, свою жінку.

– Гм! – кинула Спиридонова й замислилась. – Свою жінку... А хто ж ваша жінка? Себто я не про це хочу спитати... Про що я думала вас спитати?.. От я й забула!

Спиридонова безпорадно розвела руками і, прямо та одверто подивившись на Марченка, засміялась тихим, щирим дитячим сміхом. І стільки в цім сміхові було справжньої безпосередньої наївності, що Потап знову здивовано подивився на жінку.

– Йй-богу, не розумію вас, – сказав він. – То ви говорите зі мною як звичайна собі балакуча людина, то...

– То, – підхопила Спиридонова, – говорю як психічно ненормальна? Так?.. Ну і чому ж ви мовчите? Ну і говоріть так!.. Знаєте, – продовжувала вона. – Такі люди єсть в житті. І, скажу я вам, страшенна морока з ними: держати їх на волі ніяк не можна, але й на Сабурку їх теж не приймають. І коли живуть вони по своїх глухих закутках – з ними ще можна миритися. Та...

IV

Тут письменник, не дописавши останньої фрази, яка йому давала-ся з таким страшеним трудом, що він навіть занарився, – тут письменник раптом чхнув, висякався в носову хустку і, положивши ручку, несподівано промовив:

– Фініта! Нарешті зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман, – його не треба писати. Я тепер розумію, чому люди мого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують. Я, так би мовити, попав пальцем у небо. Марченко не лікар, і тому він вийшов такий штучний. Треба, нарешті, взяти інший типаж, і саме той, що був би далекий від інтелігентщини й був би близький до творчого життя. Саме тоді я й найду потрібні мені слова і образи. Саме тоді і вийде роман.

– І сказавши це, письменник зібрав свої розділи (2 скінчених і один розпочатий) і, заховавши їх подалі у шухлядку (для нащадків!!!), сів на поїзд і поїхав на Донбас. Письменник вирішив писати новий роман: без сумнівних професорів (Ярута мусив бути сумнівним професором), без істеричок, без котурнових «нових» людей. Письменник вирішив написати роман з живими людьми, себто з звичайними робітниками, з колективістами, з трудовою інтелігенцією, себто реалістичний роман, який би читали робітники, колективісти, трудова інтелігенція, всі ті, хто за проводом комуністичної партії творить нове життя, й до якого б з погордою ставились наші доморощені, скажім, Марселі Прусти.

.....

Мораль: раніш як братися за роман, треба з'їсти з сучасними героями ще один пуд солі і не треба звертати уваги на те, чого ніхто не хоче помічати і має рацію.

З ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ

ПОДЯКА ПРИВАТНОГО ЛІКАРЯ

1

...Рипнули двері, і до кімнати завітало кілька партизанів. В особливо серйозних випадках вони заходили мовчки, і тому, не почувши серед них звичайного шуму, я одірвав очі від мапи й запитав:

– Що там таке трапилось, товариші? Знову якийсь нещастя?

Від натовпу одійшов начальник варти й, виструнчившись (ми дуже любили в таких випадках форсити один перед одним дисципліною), одрапортував:

– А таке трапилось, товаришу командире, що вже можна виконувати нашу постанову. Потрібного буржуйчика нарешті злапали.

Посунувши на край столу задимленого каганця, я подивився на бранця.

Передо мною стояла перелякана, надзвичайно бліда, середніх літ людина. Була вона в підбитому вітром гороховому пальті і в чорній старій шапці. Назвати бранця високостатним не можна було, але непомітна виснага, розтягнувши його, зробила з його фігури мініатюрного дон Кіхота, відомого з популярних малюнків. Бранець нервово озирався і раз у раз халався пальцями за золоту дужку свого старомодного пенсне: воно йому весь час намагалось вислизнути на долівку.

«Ну й буржуйчик! – подумав я. – Це скоріше людина, що допіру вискочила з білогвардійських застінків».

Поспішна евакуація австро-німецького війська, «рангове» надіння деморалізованої гетьманщини та вперті чутки про наступ Червоної армії, – все це вкупі внесло такий розгардіяш у шереги слобожанської буржуазії, що їй нічого іншого не залишалось, як тікати з насиджених тепленьких місць у безпечніші краї. Одним (чи не єдиним?) із таких країв вона мислила собі благословенний захід, а тому й тікала вона на захід найкоротшим і «найбезпечнішим» шляхом: тікала вона широким трактом і вузенькими доріжками, що з'єднували Богодухів з Полтавою і на яких, на її оптимістичний погляд, мабуть, ще не чути було про останні події. Друга ніч відпочинку (наш загін тільки-но позавчора вийшов із завзятих боїв з петлюрівськими бандами)

привела нам кількох таких подорожників. За кілька годин вартові затримали чотирьох крамарів із золотим крамом (вони везли персні, годинники, червінці тощо), двох управителів місцевих маєтків з дуже коштовним «барахлом» і одного фабриканта, не гірше від попередніх навантаженого.

Всі ці втікачі, за виключенням фабриканта, сиділи зараз у підвалі: ми їх з усім їхнім вантажем постановили передати якомусь ревкомові. Що ж до фабриканта, то з ним трапилася така історія. Захоплений учора ввечері, він просидів у підвалі лише години три. Опівночі, виламавши вікно, він виліз у двір і, підкравшись до одного з вартових, обеззброїв його. Не задовольнившись цією операцією, фабрикант на смерть забив двох конюхів і, нарепті, зник на крацій із наших кобил. Розшуки не дали ніяких позитивних наслідків. Ця історія з фабрикантом так обурила повстанців, що я з великим трудом відмовив їх від самосуду над ув'язненими крамарями й управителями.

– Зрозумійте, товариші, – говорив я. – Червоні партизани – озброєний революційний нарід. Як же ми будемо зневажати революційну законність?

– Почекай, кричали мені. – А хіба ми не можемо утворити свого трибуналу й тут же їх укокопкати?

– «Укокопкати» ми завжди встигнемо, – заперечував я. – Але хто з вас певний, що вмілий допит, яким ми можемо похвалитись, не допоможе нам через них шокітчити з цілим контрреволюційним гніздом?.. І потім, які ж із нас будуть партизани, коли ми не вміємо додержувати свого слова? Ми їм сказали, що їх судитиме ревком? Сказали. Як же ми будемо дивитись тепер в очі цим людям?

Мої аргументи вплинули були на хлопців. Вони почали заспокоюватись. Але тут один із них, саме партизан Узвич, найвідважніша, зате й найуїдливіша серед нас людина, скочив на ганок і сказав:

– Вірно говорить командир: мусить бути революційна законність. Цим ми пообіцяли ревком – хай буде ревком! Але й не помститись за своїх дорогих братів ми теж не можемо. Моя пропозиція така: першого злапаного буржуя ми самі командиремо в штаб Духоніна. Згодні на це?

Натовп заревів. Обурення сплахнуло ще з більшою силою. Треба було поспішати й зробити відповідну постанову: без дисципліни я свого загону не мислив, не мислив я й якої б то не було постанови без санкції командира. Отже, постанову про розстріл «першого злапаного

буржуя» ухвалили з моєю участю. В ролі «першого злапаного буржуя» й виступав цей виснажений бранець у гороховому пальті.

– Сідайте, будь ласка! – запропонував я втікачеві й посунув до нього стільця. – Що ж ви можете сказати в своє виправдання?... Ви без ба-рахла їдете?

– На возі нічого не було, товаришу командире! – одрапортував мені начальник варти. – Не інакше, як у чоботи поховав.

Бранець раптово схопився з стільця, знову сів на нього й почав роззуватись.

– Громадянинне, – сказав я. – Я від вас поки що цього не вимагаю, а тому й прошу вас покинути робити це... І потім, будь ласка, не хвилюйтеся: нічого страшного нема.

– Я, пане товаришу, й не думав хвилюватись, – заперечив він тремтячими губами. – Я тільки дозволю тут висловити своє здивування: за віщо й на якій підставі ви затримуєте мене?

– Ну, як у нас нема підстав затримувати вас, – сухо кинув я, – то за кілька хвилин ви й поїдете своєю дорогою.

Перше вигідне для нього враження від його зовнішності раptom розвіялось, коли я зустрівся з його маленькими швидкими очима. Злодійкуватий блиск у них вмить відштовхнув мене від нього.

– Ваша професія? – спитав я, запалюючи цигарку від цигарки в одного з партизанів.

– Я лікар, пане товаришу. Приватний лікар! – І він хутко поліз правою рукою до своєї кишені. – Я вам зараз дам посвідку!

– Я вам і без посвідки вірю! – заперечив я і тут же подумав: «Очі очима, а все-таки прийдеться захищати тебе». Назва професії сказала мені, що цей утікач (коли він і справді втікач) не з тих буржуїв, яких командирують до штабу Духоніна за нашою випадковою постановою. Одним словом, я мусив одразу ж змінити тон і допитом своїм якимось повернути до нього партизанів.

– Тоді дозвольте поцікавитись: куди ви їдете, докторе? – спитав я.

– Куди я їду? Знаєте, пане товаришу... І він зіп'яконів. Моє запитання поцілило в точку. Лікар безперечно певного маршруту не мав, але й одверто визнати це не наважувався.

– Треба припускати, до хворого? – не міг не зіронізувати я, знову зустрівшись з його злодійкуватими очима. – Ви в Богодухові живете?

– Так. На Радянській вулиці!

– Дуже приємно... Себто на колишній Радянській, бо за гетьманщини, здається, такої вулиці не було?

– Так, не було!

– Радий, що не помиляюсь... Значить ви поспішаєте до хворого?

Від стоянки нашого штабу до помешкання лікаревого було не менше, як 60–70 кілометрів, отже, глумливу суть мого припущення бранець ніяк не міг не зрозуміти. Одначе він не розгубився.

– Коли вас це дуже цікавить, – раптом нахабно сказав він, – то я можу поінформувати: я їду до Полтави. Я маю там деякі справи.

– Ви, мабуть, маєте там родичів?

– Так! Я маю родичів. Правда, мої родичі виїхали відтіля, але там у мене знайомий, і власне справи мої... як би вам сказати...

Тут його раптове нахабство несподівано увірвалося: він збився й змовк. Старомодне пенсне знову почало злітати йому з носа. Ясно було, що вартові не помилились: лікар був один із тих богодухівських мешканців, що тікали від режиму нової влади.

Але мені ясно було й те, що хоч цього нашого бранця й женуть на захід ті самі сили, які допіру гнали наших попередніх гостей, проте виконувати на ньому нашу випадкову постанову ми все-таки не мали права. Ні його підбите вітром горохове пальто, ні його чорна старенька шапка, ні його виснажений тулуб, – не це примусило мене відокремити його від інших утікачів (я й тоді не палежав до наївних людей і знав, що контрреволюціонери не обов'язково мусять бути гладкими і в добрих снотових шубах), – мене збентежила, головним чином, його професія: лікаря не можна було не віднести до того соціального прошарку, що його ми звемо трудовою інтелігенцією, а з трудовою інтелігенцією ми взяли за правило поводитись обережно.

– Давайте, докторе, покинемо грати в піжмурки, – товарицьки запропонував я. – Говоріть одверто: ви тікаєте від червоних? Так?.. Закурюйте, будь ласка! – І я подав йому портсигар.

Він безперечно не палив цигарок, але й не скористатися з мого портсигара він теж чомусь не наважився. Він забрав від мене цигарку, запалив її, за моїм прикладом, від цигарки партизана й, потягнувши димок, закашлявся.

– Чого ж ви мовчите? – спитав я, коли він очунав від першої затяжки. – Ну, так як: я помиляюсь чи ні? Говоріть правду, і для вас буде краще: все одно ж ми перевіримо.

Але лікар не відповідав. Він тільки раз у раз озирався і то позирав на партизанів (вони стояли тут же біля столу), то дивився на мене.

– Ну, добре! – допоміг я йому. – Я розумію, що вам ця тема не до вподоби. Але чи не поінформуєте мене, скільки ваших колег пішло за

вашим прикладом? Себто, чи не скажете мені, скільки богодухівських лікарів тікає з білими?

– Не знаю! Нічого я не знаю, пане товаришу, – нарешті вибухнув він, глибоко зітхнувши.

– Чоловік 20, 30, 10, 5, 4?.. Чи може, крім вас, ніхто й не збирається ушиватись?

– Я вам уже сказав, що я нічого не знаю!

Він безперечно брехав. Він ніяк не міг не знати думок своїх колег і безумовно був добре поінформований про їхні політичні переконання. Своїм «не знаю» він, по суті, ставив під підозру своїх же товаришів, серед яких, як потім вияснилося, дуже мало було подібних до нього.

– Ну, добре! – сказав я. – Припустім, ви не знаєте. Але, може, тоді поінформуєте мене, чого ви тікаєте?.. Вам подобається гетьманський режим?

Тут він знову взяв нахабний тон.

– Коли вам хочеться, щоб я тікав, – промовив він, – будь ласка! Але прошу вас – не робіть з мене знавця режимів. Особливо таких недовговічних, як гетьманський.

– Ви хочете сказати, що ви ніяк не допомагали гетьманщині?

– Я хочу сказати, пане товаришу, що я допомагаю хворим! – різко кинув він.

Але й цей новий вибух обурення мене не зворушив, бо в лікареву цілковиту аполітичність я ніяк не вірив.

– Тоді залишається останнє припущення, – сказав я, не звертаючи ніякої уваги на його відповідь. – Вам, мабуть, наговорили про червоних жажливі речі – ви й злякались. Так? Саме переляк жене вас до Полтави?

Треба було подивитися в ту мить на лікаря, коли він раптом повірив, що я це цілком серйозно говорю (він якусь мить уважно дивився на мене). Він так перетворився, що його й пізнати не можна було. Його бліде обличчя взялося червоною фарбою, а злодікуваті очі заискрились. Саме цього наївного припущення він і чекав від мене.

– Особисто мене женуть до Полтави важливі справи, – багато спокійніш сказав він. – Але ви й не помиляйтесь, коли говорите про жажливі речі. Чутки, що інтелігенцію будуть віпнати на ліхтарях, – такі чутки і справді були. І навіть, коли хочете, серед наших, себто серед інтелігенції, була й деяка паніка. – І, сказавши це, він криво усміхнувся.

– Навіть паніка? – кинув я й відчув, як у мені закипіла злість: хто йому дав право, йому, безперечному втікачеві, людині, що безумовно

не дуже симпатизує нам, – хто йому дав право говорити від імені всієї інтелігенції?

– Я не думаю, пане докторе, – різко продовжував я, – щоб ваші, себто трудова інтелігенція, вірили таким ідіотським чуткам. Я більш високої думки про її культурний рівень. А втім, – тут же додав я, – давайте кінчати. Я з охотою вірю вам, що ви не тікаєте, але й не затримати вас на якісь два дні ніяк не можу: за два дні ми перевіримо ваші слова, і тоді ви й поїдете до Полтави.

– Дозволь, товаришу командире! – раптом вихопився з кутка голос. – А як же з постановою? З тією, що її ми нещодавно ухвалили?

Передо мною стояв наш невгамовний Узвич і суворо дивився мені в обличчя. Партизани, що досі мовчки вислухували мої запитання й лікареві відповіді, враз загомоніли: бранцева поведінка їм, мабуть, не сподобалась.

– Вірно, – сказав я. – Постанова єсть. За цією постановою ми мусимо його розстріляти. Але хто з вас наважиться твердити, що з нього справжній буржуй?.. Ні, товариші, спершу треба в'яснити, яка з нього людина, і тільки тоді...

– Не мороч нам голови, командире! – вихопився з натовпу новий голос. – Що ти нам наливаєш? Постанова була? Була! Ну й виконуй!

Моє становище було не з блискучих. Дати наказ розстріляти лікаря я не міг: більш-менш відомих богодухівських контрреволюціонерів я знав і серед них цього лікаря я не бачив; з другого боку, я вже переконався, що партизани вороже ставляться до бранця і, значить, не поступляться ні на крок. Підвівшись із стільця, я підійшов до вікна, що за ним лютувала метелиця, й сказав:

– Хай буде по-вашому! Я зараз віддам наказ розстріляти його. Але я залишаю за собою право ставити й вам вимоги. Я вимагаю, щоб ви довели мені, що він і справді втікач.

Партизан Узвич ударив об поли руками й зареготав.

– Ти, командире, й справді віриш йому, що він не намазав п'ятки? От чудило! Я тільки но розмовляв з його візником, так він от що говорив мені...

І Узвич розповів допіру згадану розмову. Виходило так, що лікар таки й справді тікає. Мало того: він, із слів Узвича, запевняв селянина, що при червоних не можна встановити справжнього ладу, що нам все одно не втриматись, що... і т.д. Узвичеві не вірять? Тоді можна покликати візника!

Я подивився на бранця. Від його недавньої самовпевненості знову нічого не залишилося: перед нами стояла нікчемна бліда людина в гороховому пальті.

– Так як: поговоримо з свідком? – звернувся я до нього.

– Будь ласка! – заметушився він. – Тільки я... – тут йому булькнуло в горлі. – Тільки я хочу попередити вас, пане товаришу, – сказав він тремтячим голосом, – що й візникова присутність не розв'яже питання. Чим я можу довести, що він не бреше?.. От що, товариші, – і він знову зробив спробу взяти розв'язний тон. – Давайте говорити прямо. Тут вийшло непорозуміння. Даю вам чесне слово лікаря, що я не тільки нічого подібного не говорив, але й ніколи не тікав. Вам цього досить?

– Що він нам морочить голову! – сказав Узвич. – Ну, чого ж ти, командире, чекаєш? – звернувся він до мене. – Давай наказ!

Цього вже було занадто для нашого бранця. Підбігши до Узвича, він схопив його за руку й буквально заскиглив. Він на всі лади переспівував, що він невинний, благав подарувати йому життя і нарешті щось белькотав про якусь подяку. Всі мої спроби зупинити його (бо ж і без його благань я не припустив би, щоб на ньому виконали нашу сувору постанову) ні до чого не приводили. Нарешті мені так стало гидко дивитись на нього, що я вирішив покинути кімнату: до того часу мені і в думках не було, щоб людина, хапаючись за життя, так низько падала.

Але тут мене зупинив Узвичів голос. Із силою відштовхнувши від себе бранця, він зліз на стілець й сказав:

– Товариші! От вам природа маленької людини, що виховувалась і діставала освіту в буржуазному суспільстві. Заслуговує на кару? Безперечно! Але я гадаю, товариші, що він уже свою кару відбув: принаймні особисто я погодився б скоріше три рази вмерти, ніж плазувати отак перед своїми ворогами... А він же нас безперечно вважає за своїх ворогів!.. Я пропоную відпустити його на всі чотири сторони. Повірмо його «чесному благородному слову» і будьмо упевнені, що він повернеться до Богодухова й подбас віддячити нам!

Мабуть, нічого нема приємнішого для озброєного революційного народу, як зробити шляхетний вчинок. Я не раз в цьому пересвідчувався. Не зрадив він себе й тоді: партизани без довгих слів пристали на Узвичеву пропозицію. Більше за те: вони тільки тоді випроводили з села свого «смертника», коли показали йому свою широку гостинність: вони дістали для нього добру кімнату, нагодували його, вони

навіть потурбувались за його коней. Лікар виїхав уранці, коли вже вщухла метелиця й червоне зимове сонце викотилось на горизонт. Прощаючись, він увесь час солодко посміхався й говорив нам карколомні компліменти. Сказати, що він після допиту почував у собі якусь ніяковість, я б не міг. Навпаки: він так весело дивився на нас, наче він і виріс у нашому загоні. В останню хвилину він навіть залишив нам свою богодухівську адресу.

Але й в ту ж таки останню хвилину я не стерпів (стілки в мене накипіло огиди до нього) і сказав йому на дорогу:

– Знаєте, громадяніне, лікарів я завжди поважав і поважаю. Але вам і зараз не вірю. І коли вам щастить виїхати живим і непошкодженим, то тільки тому, що, як говорили в старовину, *aquila non captat muscas*, себто орел не ловить мух. Ви розумієте?.. До побачення! – І я швидкими кроками пішов від нього.

2

У Богодухові я згадав про нашого бранця за якісь два місяці, – тоді, коли вже в городі функціонував замість ревкому виконком і коли радянська влада закріпилася й на Правобережжі.

Одного разу я відчув себе поганенько: капель рвав мені горло й морозило. Особливо було неприємно, що хвороба робила мене непрацездатним. Я вирішив піти до лікаря. Тут і спав мені на думку наш бранець.

Адресу його я найшов у своєму портмоне. Запам'ятавши її, я вийшов на весняну провінціальну вулицю й почав шукати нашого «приятеля». Власне, я не так хотів дістати від нього допомогу, як подивитись на нього: мене цікавило, що з ним трапилося після зустрічі з нами.

Шукав я його приміщення з годину, нарешті найшов потрібний мені будинок. Зійшовши на ганок, я подзвонив. Виїшла якась сивоволоса жінка. На моє запитання, чи живе тут такий-то приватний лікар, вона мені таке відповіла:

– Такий-то приватний лікар і справді тут жив, але його вже давно нема: він відступив з гетьманцями, а куди – невідомо.

На моє запитання, як міцно він зв'язаний з поваленою владою, вона відповіла, – ніяк.

– А втім, – тут же додала вона, – не дуже він був прихильний і до сучасного ладу. Все скаржився, що хами насуваються.

Далі затримуватись тут мені нічого було, і я, подякувавши жінці, пішов додому.

«Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться, – подумав я. – Skorиставшись із нашого шляхетного вчинку, він все таки завернув до Полтави».

І хоч я саме цього й сподівався від нашого бранця, але в ту мить все таки відчув злість і на себе, й на Узвича: мовляв, з такою людиною не треба було поводитись так шляхетно. Та й справді: хто нам дасть гарантію, що наш бранець зараз не в таборі активної контрреволюції?

А втім, друга наша зустріч із ним переконала мене, що я таки помилявся в останньому своєму припущенні: приватний лікар залишився тією ж людиною в гороховому пальті й старомодному пенсне і в таборі активної контрреволюції справді ніколи й не був.

3

За якийсь час для радянської влади надійшов скрутний момент. Південні банди білогвардійщини, повівши широкий наступ на українські міста й села, як відомо, не зустріли на своєму шляху належної відсічі. Їм усміхнулася фортуна, і вони захоплювали пункт за пунктом. Скоро ми докотилися до північних повітів своєї молодой радянської республіки, і навіть мали (в перспективі) вкотитись у РСФРР.

Я відступав сумським напрямком з дев'ятим партизанським полком. Стояла неможлива спека. Сонце пекло з такою силою, що ніде не було від нього порятунку. Особливо воно давалося взнаки, коли ми проходили місцевість, вільну від ставків і річок. З боїв ми виходили хоч і не зовсім розбиті, але у всякому разі не переможцями. Природно, що все це вкупі нервувало нас, а зокрема мене. До всіх цих неприємностей треба додати боязнь паніки, що її викликала серед наших партизанів ворожа кавалерія, а також і поганий зв'язок між нашими частинами.

Напіврозбитий партизанський полк відступав глухими виселковими дорогами, і на його шляху ми досі не бачили жодного, навіть більш-менш величезного села. Але от на горизонті почали вирисовуватись димарі. Ми підходили до гóрода. Це були Суми, одне з відомих слобожанських містечок. Під Сумами треба було сподіватися завзятого бою, бо Суми належали до серйозних стратегічних пунктів.

Наш полк увесь час був на передових позиціях, отже, підійшовши до Сум, ми поперед себе не бачили жодної своєї частини. Проте, ворог, що досі без перерви насідав на нас, раптом дав нам відпочинок, і ми дістали можливість продумати план наших дальших дій.

Пам'ятаю, стояв тихий літній вечір. Від Псла несло приємною вогкістю, і десь на околицях вили стривожені евакуаційною метушнею собаки. Праворуч заходило в оранжевому полотнищі велике червоне сонце. Далечінь жевріла в сизуватих димках закинутих, чортзна-куди, лісів.

Чую, кличе мене мій замісник. Підходжу до нього.

– А Узвич, – говорить він, – не вгмоняється. Ще одного вихватив... Роби допит!

Наш в'їдливий партизан (відомий уже читачеві) взяв собі за фах виловлювати офіцерів з їхньої передової лінії. За короткий час наших сутічок з білими він устиг побувати в кількох таких вилазках і мало не кожного разу не без успіху. Робив він цю справу мовчки, зосереджено і без усякої претензії на якусь нагороду. Цей в'їдливий невгамований партизан був справжній солдат революції, і його завжди зосередженого обличчя (воно мені нагадувало обличчя зосередженої 2-літньої дитини), його кошачих рухів я ніколи не забуду. Я дуже шкодую, що не обізнався в подробицях його біографії. Знаю тільки, що працював він у слюсарному відділі богодухівської ремісної школи і був досить таки начитаною людиною.

– А ти ж куди це? – кинув я до замісника, давши наказ відвести зловленого білогвардійця до своєї кімнати.

– Та кажуть, що Узвич прийшов з вилазки поранений. Правда, рана легенька, але все-таки треба дати розпорядження, щоб його повели до лікарні.

Одначе, мій замісник даремно турбувався: за годину я узнав, що Узвич, здавши до наших рук золотопогонника, перев'язав собі рану розірваною сорочкою і знову подався у ворожий табір. Він, очевидно, мав намір віддячити білогвардійцям за їхній вдалий постріл.

На жаль, у мене в цей день багато було відповідальних справ, і тому думати про Узвича і його подвиги я не мав часу. Скоро він вилетів мені з голови. Треба було якось затриматись на нових позиціях і якось схоронити свою розтріпану частину. Я певний був, що ворог великої передишки нам не дасть і атакує нас не пізніше, як за якусь пару годин.

Наступ, проте, почався лише на світанку. Спершу заgrimіли гармати. За гарматним ревом пішов свист оскаженілих куль. Закуріли шляхи. Нарешті з правого флангу прорвалася ворожа кавалерія. Спалахнув завзятий енергійний бій. Скоро сутічки перекинулися на вулиці в гóрод.

Нашому партизанському полкові знову не щастило. В полудень я розгубив решту своїх розтріпаних зводів і, не маючи зв'язку з регулярними частинами Червоної армії, примушений був відходити в степ з невеличкою групою в кілька чоловік.

Саме в полудень я й побачив пораненого Узвича. І він ішов в ар'єргарді. Праве плече зав'язане було йому розірваною білою сорочкою й на цьому імпровізованому бинті лежала велика червона пляма: кров не зупинялася й проструювалася крізь рану. Його зосереджене обличчя було бліде: видно було, що біль йому допікав. Я постановив відправити його подаль від передової лінії й посадити на одну з підвід, що чудом якимсь і досі тримала зо мною зв'язок. Але коли я через свого ординарця запропонував йому відійти з лінії огню, він категорично відмовився зробити це. Я примушений був дати особистий наказ.

Однак, наказу я так і не встиг сформулювати. Узвичеві під Сумами ніяк не фортунило. В той момент, коли я підходив до нього, повітря розкраяв свист набою, і біля нас з оскаженим вереском розірвалася шрапнель. Цей вереск так оглушив мене, що я в першу мить нічого не зрозумів. Коли ж я опам'ятався, то побачив таку картину: передо мною стояв зосереджений блідий Узвич з дитячою усмішкою на устах, з тою ж таки червоною плямою на білій пов'язці й... без правої руки. Власне, рука ця в нього ще була, але вона йому вже не належала: кістку йому зовсім роздробило й рука висіла на шкірі.

Пам'ятаю, мене особливо вразила його дитяча усмішка. Я відчув невимовний біль серця й страшенне бажання якось допомогти йому. Я озирнувся. Крім ординарця і нас двох (мого замісника й мене) на вулиці нікого не було. Вибух шрапнелі покінчив з останньою групою нашого розтріпаного партизанського полку. Не видно було й вояка, що тримав зв'язок з моєю останньою підводою.

«От так командир! – в розпучі подумав я. – Це ж твоє, командире, військо?»

І саме тоді мені блиснула напівбожевільна думка. Я підскочив до Узвича.

– Ти ще найдеш у собі силу сидіти на коні? – спитав я.

– Найдю, товаришу командире! – відповів він так спокійно, наче нічого й не трапилося.

– Єсть! – із задоволенням кинув я. – Ми зараз злітаємо з тобою до лікарні.

Треба сказати, що хоч я й був командиром досить таки урівноваженим, але мрійність ніколи не залишала мене, тоді ще дуже молоду людину. Я теж хотів бути відважним, і героїчні вчинки завжди спокучали моє серце. Вже наш відступ нервував мене. Нервував, головню, тим, що небагатий був на можливості блиснути своєю зневагою до смерті. Коли ж я опинився перед фактом цілковитого розгрому свого полку, я відчув непереможну потребу зробити якийсь надзвичайно самовідданий вчинок. Цей вчинок тим більше приваблював мене, що, мабуть, саме ним я підсвідомо хотів замазати своє певміння зберегти частину в такий відповідальний момент.

Кілька хвилин тому, відходячи одною із сумських вулиць, я бачив приміщення амбулаторії. До цього приміщення, за моїм розрахунком, білі ще не могли підійти, і будуть вони біля неї (думав я), мабуть, не раніш, як за якусь півгодину. Чому ж мені не взяти свого скакуна і, посадивши на нього пораненого, не злітати до лікарні? Руку відрізати недовго, забинтувати обрубок можна за мить. Все це лікар проробить за якісь 15 хвилин, і таким чином я не тільки зменшу страждання нашому самовідданому товаришеві але ще й дам вихід своїй енергії та приглушу свою розпуку. Що ж до принищення, що Узвич може відмовитись від такої ризикованої амбулаторії, то воно мені навіть і на думку не спадало: такі, як він, від ризику не відмовляються.

– Давай коня! – крикнув я ординарцеві.

Ординарець підвів до мене мого гнідого скакуна й передав його мені. Кінь заіржав. За допомогою свого замісника й ординарця я всадовив на скакуна пораненого, скочив сам туди ж і кинувся до приміщення амбулаторії.

По всіх кінцях гóрода йшла шалена перестрілка, але я на неї не звертав уваги. Я мчався з Узвичем не на бал.

«Але почекай-но, хлопче, – метнулася мені думка, коли, злетівши з коня і зсадивши з нього пораненого партизана, я прив'язував свого скакуна до одного з кілків палісадника. – Який же лікар наважиться сидіти зараз в амбулаторії? Чи не збожеволів ти? Та зараз же тут ти не знайдеш, мабуть, і сторожа!»

Моє припущення мало підстави: рвонувши двері, я переконався, що вони замкнені.

От тобі й маєш! Така дрібниця – і все полетіло шкереберть. Виходить, що я мушу загасити своє нестримне бажання допомогти Узвичеві? Ні, повертатись я вже не можу! За кілька хвилин я так зжився

з думкою, що мені таки пощастить допомогти йому, що я вже не мислив себе без цього щастя.

Я почав з усіх сил колотити кулаками й чобітьми в двері. Лише міцне дубове дерево могло витримати мій натиск. Я їх так колотив, що жива людина (а без такої амбулаторія не могла бути) обов'язково мусила відгукнутися.

І вона відгукнулася. Це був, як потім вияснилося, місцевий сторож.

Відімкнувши двері, він став передо мною з своїми меланхолійними очима й розкуйовдженим на голові волоссям.

– Чого вам треба, товариші... тобто громадяни, пробачте! – сказав він. – Йй-богу, не знаю, як вас і назвати!

– Де лікар? – суворо спитав я. – Негаймо поклич мені сюди лікаря.

– Та який же лікар буде сидіти тут? – заперечив він. – Це ви зовсім занапрасно кричите на мене! – І він такими байдужими очима подивився на важкопораненого Узвича, наче й справді перед ним не людина стояла, а звичайнісінький манекен.

Мені залишалося діяти ще рішучіш. Узнявши на себе роль місцевої, добре поінформованої людини, якій давно вже відомо, що лікар живе саме в цьому ж таки будинку, я, зайшовши до приміщення, вийняв з кобури маузер і положив його на стіл.

– Так от, друже, – сказав я, показуючи на револьвер. – Мені потрібний лікар. Тепер розумієш, у чому річ?

Мої пояснення, нарешті, розбуркали флегматичного сторожа. Вони так вплинули на нього, що він мало не кулею вискочив за двері. Ховаючи очі від закривавленої, жакливо роздробленої руки Узвича, я зиркнув у вікно. Вулиця була порожня: наші й справді одійшли, я й не помилився, коли думав, що ворожі частини ще не встигли захопити її. Десь недалеко дзижчали кулі й вибухали гармати, і мій гнідий кінь раз у раз здригався.

Отже, кожної хвилини ми мусили чекати тут білогвардійців, але в моїй голові вже виник план. Коли ми не зможемо сісти на свого коня, ми будемо тікати городами. В крайньому випадку ми до ночі пересидимо в лікаря, а вночі виберемося в степ. Як би там не було, але ми, так чи інакше, а зробимо своє діло. Треба тільки не розгубитись.

Мої короткі пояснення вплинули не лише на сторожа, але й на лікаря. За кілька секунд двері рипнули, і на порозі я побачив... Кого б ви думали? Та того ж таки відомого нам бранця в гороховому пальті. Власне, зараз на ньому пальта не було, але широкий костюм був того ж таки кольору і страшенно нагадував мені нашу першу зустріч.

Словом, я одразу ж пізнав його, нашого приватного лікаря з Богодухівщини. Пізнав і він нас.

– От бач, яка несподіванка! – розв’язно сказав він. – Не сподівався тут зустрітися з вами, пане товаришу!

Він так вимовив свого «пана товариша», що в мене з перших його слів не залишилося жодного сумніву: він безумовно був дуже радий бачити нас у такому незavidному становищі. Волею судьби ми ж несподівано помінялися ролями: тепер же не він був у наших руках, а ми від нього залежали. Як же тут не радіти? Як же не підкреслити своєї радості, коли це так приємно! Словом, наш колишній бранець викликав нас на герць. Тепер він сподівався вийти переможцем.

Але мені було не до його виклику.

– Про зустріч, пане докторе, ми поговоримо іншим разом, – сказав я. – Зараз треба негайно ампутувати руку цьому от вашому знайомцеві (останніми своїми словами я натякнув йому, що дякуючи саме Узвичеві він залишився живий). З операцією ви мусите впоратись не більш, як за 10–15 хвилин. Збагнули?

Лікар поволі поправив на своєму довгому носі золоту дужку свого допотопного пенсне (воно вже тепер йому не злітало, як колись), відставив картинно ногу і, взявши на пальці ланцюжок від годинника, преспокійно сказав:

– Я вас, пане товаришу, не злякався! Це раз. Друге. За 10–15 хвилин я нічого не можу зробити. Отже, ідіть до якогось іншого лікаря.

Його слова про відсутність у нього почуття переляку від правди далеко не забігали. Прилетів він на мій виклик, очевидно, з цілковитою упевненістю, що його кличуть білі. Побачивши мене, він заспокоївся: він не міг не знати, що панні вже відійшли. Треба було закликати і його до порядку.

Знявши з руки свого годинника, я положив його на стіл. Біля нього ліг той же таки мій всесильний маузер.

– Раз... два... три... чотири... – почав я рахувати, але на п’ятій секунді почуття переляку таки повернулося до нього. Він здрейфив і заметушився.

– Покиньте, пане товаришу, свої жарти! – дрібно захіхікав він. – Ну, навіщо це? Ви вимагаєте щось зробити? Ну, щось і зробимо! – І він підскочив до Узвича.

Облапавши його закривавлену руку, він побіг до шафи. Але тут вияснилось, що шафа була замкнена. Він почав приміряти ключ. Він їх так довго приміряв, що мені ніяк не міг не увірватись терпець.

Я спокійно підійшов до нього, сіпнув дверчата, і вони одразу вилетіли. Жестом я запропонував йому користуватися інструментами.

– От бачите, а я й не догадався! – сказав він, метушливо хапаючи з шафи марлю і роблячи з неї примочку. – Так, кажете, про зустріч іншим разом поговоримо? Чого ж вона вам така неприємна? А мені навпаки: я її дуже часто згадую, пане товаришу, бо мене й досі совість мучає, що я так ганебно тікав... Ну, правда, тепер я тікати не буду! Досвід найкращий учитель, як казали в старовину. *Experientia est optima regum magistra*. Між іншим: чи не зайдете ви до мене завтра? – раптом сказав він, примружуючи свої злодійкуваті очі. – Моя дружина дуже хоче вас бачити!

Він явно глузував з нас. Він не тільки настирливо підкреслював нашу втечу, але й зло іронізував з нашого безсилля. Єдине, що я міг зробити з ним – це тут же прикінчити його Але як я міг зробити це, коли без нього міг загинути той, якому я хотів так полегшити страждання? Наш колишній бранець це добре розумів.

Стиснувши зуби, я зиркнув на Узвича. На його зосередженому блідому обличчі грала та сама без кінця наївна дитяча усмішка. Такої усмішки я ні до, ні потім – ніколи не бачив. Я підійшов до вікна.

В цей момент затупотіло. Я подивився й побачив: вулицею мчалась ворожа кавалерія. Проскочило п'ять вершників, ще п'ять, проскочило двоє, один, і, наренті, галоп завмер у далечині. Навкрути стихло. Тільки татакання невгамовного кулемета порушувало тишу. Мій кінь знову заіржав. На нього не звернули уваги, мабуть, тому, що ніхто з вершників не сумнівався в його походженні: вершники певні були, що він білогвардійський кінь.

– Ви не помітили, пане товаришу, що кавалеристи – в погонах? – сказав лікар, роблячи нову примочку партизанові й скося поглядаючи на мене. – Невже це білі заскочили сюди?.. Ну, пічого, скінчиться все-таки нашою перемогою! Уявляю, як вони будуть тікати – аж лопотітиме! – І він знову дрібно захіхікав.

– Гад! – раптом енергійно кинув Узвич; це його було тут перше слово.

Але кинувши це своє перше слово, героїчний партизан підійшов до канапи й важко сів на неї. Він уже не міг стояти: витікання крові давало про себе знати, його бліде зосереджене обличчя зовсім померхло, і, сівши, він зрадив себе: тепер він уже не посміхався, він динівся в якусь одну крапку напівбожевільними очима.

— Та коли ж ви, нарешті, одріжете йому руку? – не стримавшись, скрикнув я. – Ви довго, докторе, збираєтесь жартувати?

– Дозвольте, пане товаришу, – раптом узяв він різкий тон – Я роблю те, що диктує мені мій довголітній досвід, і не перешкоджайте, будь ласка, мені. Запевняю вас, що я дуже хотів би вам, якомога хутчіш, віддячити, але сказати, як говорили в старовину: *beati posidentes*, себто щасливі, що володіють.

Я зрозумів його. Він постановив довести мене до такого ж стану, в якому він сам був, коли я йому сказав про нашу постанову розстріляти його. Це видно було і з його рухів, і з його хіхікання. Про це говорила і його хірургія. Як він не морочив мені голову, але для мене цілком ясно було, що в інших умовах операцію можна б уже скінчити.

Цей момент у всій моїй історії з приватним лікарем був найважчий для мене. Саме тоді відчув я, що таке безвихідність. Передо мною постали такі воістину безкомпромісні «або»: або я становлюсь перед гороховою нікчемою навколішки – і тоді, можливо, полегшу страждання героїчному партизанові, – або я цього не роблю і таким чином взявши відповідальність за життя й добробут важко пораненого товариша, в найскрутніший для нього момент від цієї відповідальності відмовляюсь. В розпучі я стиснув руками голову.

Однаке ця боротьба протікала в мені лише одну мить. Закусивши губи, я поклав виконати мовчазну вимогу нікчеми. Я постановив упасти на коліна й благати його, щоб він, якомога скоріш, припинив страждання пораненому. Я рішуче заступав до лікаря.

Але тут раптом я почув тихий Узвичів голос.

– Дай мені води! – сказав він, ледве чутно і схилив голову на спинку канапи.

Я кинувся до карафки й подав йому склянку з водою. Він зробив один ковток і зітхнув глибоко. Він попросив розстебнути йому гімнастерку. Виконуючи його прохання, я побачив, що кров заливала його не тільки з руки, але й з грудей: другою скалкою він був поранений в груди і, як скоро вияснилося, смертельно.

– Ну от, ще цього нам бракувало! – залипаючи свої інструменти, сказав лікар – Нюхайте, пане товаришу, нашатирний спирт! – І він підніс до носа партизанові пляшку з рідиною.

Слупаючи до лікаря з своїм важким вирішенням, я, пам'ятаю, зустрівся з його очима. Він, мабуть, не гірше за мене вмів дивитись у «дзеркало душі» й одразу зрозумів мене. В його очах тоді, пам'ятаю, на мить спалахнули вогники злорадства й цілковитого задоволення.

Що про нього можна було сказати в той момент, коли він підійшов з нашатирним спиртом, я не знаю, бо в цей момент я стояв до нього спиною. У всякому разі Узвич саме тоді вирішив відмовитись від його допомоги. Неймовірно хутко скинувши свою ліву руку, він з силою вдарив лікаря по пальцях. Пляшка покотилась на підлогу. Запахло нашатирем. Я подивився на лікаря: передо мною стояла, зло посміхаючись, горохова потвора.

Але безумні очі партизанові уже погасли. Він важко задихав. Мені гнітючим болем стиснуло серце. Я бачив, що Узвичеві надходить кінець.

– Може, тобі дати ще води? – спитав я, почувавши себе цілком безпорадним і знаючи, що йому вже ніхто не допоможе.

Але він не міг відповісти. Йому й справді надходив кінець. Йому судилося вмерти тут на цій канапі, в скісних проміннях гарячого літнього сонця, за допомогою нашого приватного лікаря. За кілька секунд він був мертвий.

– Мир прахові твоєму, дорогий товаришу! – сказав я і тут же відчув, як мені надзвичайно приємно залоскотало біля серця.

Я надів на руку годинник, спокійно повертів у руках свого маузера і, ставши посеред кімнати, чітко скомандував:

– Кру-у-угом!

Лікар, що стояв до мене спиною, почувши мою команду, як загіпно-тизований, повернувся до мене. Він зараз стояв передо мною такий же жалкенький і нікчемний, яким я його знав кілька місяців тому. Треба було чекати нової мелодрами, і я поспішив її попередити. На цей раз я вже не дав йому вимоловати собі життя. Гримнув постріл з мого маузера, і горохова нікчема грохнула на підлогу. Прикривши мертвого Узвича скатертиною і переконавшись, що наш приватний лікар уже ніколи не захікає й ніколи не буде складати перед нами подяки, я вискочив з будинку. Побачивши мене, мій кінь заіржав. Я скочив на нього й помчався в тому напрямку, куди відійшли розбиті частини мого нещасного полку. Перестрілка не стихала, але кулі вже не дзижчали по вулицях. Вій перекинувся в степ. По дорозі я зустрічав золотопогонних вершників, наганяв білогвардійські обози, та на мене ніхто не звертав уваги. Нікому й на думку не спадало, що з їхнього тилу летить червоний кавалерист. Усі брали мене за вістового, який поспішав на фронт з якоюсь естафетою. Тільки коли я вискочив у степ, мене взяли на підозру. Тільки тоді вслід мені задзижчали кулі. Звичайно, я не залишився в боргу: застрочив і мій вірний маузер.

Як би там не було, а вискочити я все-таки вискочив. Червоні частини я наздогнав увечері, коли приємна прохолода спадала на слобожанські селища і коли ніжно-рожеві плями на заході затягувалися у сірий серпанок сторожкого присмерку...

.....

До речі: прізвище приватного лікаря, застреленого мною влітку тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року в одній із сумських амбулаторій, – Слишко. Ім'я його – Іван, по батькові – Степанович. Жив він, як вам уже відомо, в повітовому місті Богодухові. Жив він на Радянській вулиці, будинок № 42. Вулиця звалась Радянською до гетьманщини, як вона тепер зветься – не знаю.

5/VII 1932 р.

Чернігів

ХУТРЯНКА З ГОРНОСТАЄВИМ КОМІРЦЕМ

1

Який надзвичайний комірець! Як він ласкавить своїм блискучо-білим кольором! Скільки ніжності в цьому чорненькому хвостуку!

А тепер от помацайте! Мацаєте? Так що ж ви почуваете під руками? Кажете, найніжніший пушок? Ясно! А це ж хутро такого собі хижого звірка, що його можна знайти не тільки в Азії, – ви знайдете його і в Європі, безперечно. Вченою мовою цей звірок зветься *Pulorius erminea* (цього Буня не знає), звичайною – його називають горностаєм, і про це Буня поінформована.

А втім, хіба справа ходить лише про комірець? Хіба на самій хутрянці не варт зупинитись? На матеріалі? Щоправда, цей матеріал – не справжній оксамит, це тільки оксамитова тканина – плюш, але цей плюш – вовняний плюш і у всякому разі (Буня не зовсім упевнена) напівтакий, якого б хотілося.

Придбала собі Буня таку хутрянку якихось півтори декади тому: нещодавно вона ходила на завод у своєму залатаному, підбитому вітром, жакеті. І придбала зовсім несподівано. Якихось півтори декади тому поверталася вона додому зі своїм п'ятнадцятирічним братом Яськом (у Буні, крім цього брата і матері, родичів нема). Поверталися вони пішки: трамвай, бачите, зупинився! На вулиці було дуже холодно й очі заліплювала оскраженіла фуга. Саме тоді Ясько й поінформував, що він їй готує сюрприз. Мовляв, за те сюрприз, що вона його виховувала й не дала загинути їхній старій маусці. Буня, звичайно, засміялася і почала вгадувати, який же сюрприз. Ясько не сказав. А другого дня він сам приніс цю хутрянку з горностаєвим комірцем. Вияснилося, що він на неї збирав гроші аж цілих два роки. Кунив він її по талону вдарника (Ясько вдарник на токарному верстаті), і купив, звичайно, в одній із державних крамниць.

Того ж таки дня Буня зняла свого полатаного, підбитого вітром, жакета й наділа хутрянку. І дивно: з цього часу стала вона не колишньою, завжди зосередженою комсомолкою і зовнішньо зовсім непомітною дівчиною, а якоюсь зовсім новою Бунею: завжди

зклопотаною і зовнішньо пишною мадмуазель. Ну, хіба раніш вона, скажім, носила при собі люстерко? Та й взагалі – хіба вона мала його? А тепер вона виймає зі свого мініатюрного чамайданчика це люстерко й дивиться в нього. З люстерка сміються до неї великі, надзвичайно симпатичні очі, і бачить ще вона задерикуватий носик, що його ніздрі, як чайми, падимаються. Та певже це вона, Бунька, Бунюнька, як її зве брат Ясько? Певже це та сама 18-літня комсомолка, яку вона й досі не помічала, ота, що ще недавно ходила в латаному, всесезонному, зимою і літом, жакеті? Та це ж шик, чорт візьми! Це тобі не Бунька, а найсправжнісінька Мері Пікфорд, якою вона кілька років тому захоплювалась. Ні, вона не вірить, що Бунька працює на фрезерному верстаті. Хіба Бунька не відома актриса?

І Буня регоче. Звичайно, все це жарти – і тільки!.. І все-таки вона виймає з того ж таки чамайданчика невелику пуховку й пудрує свій задерикуватий носик (раніш вона його ніколи не пудрувала)... Та й як же інакше: не можна йти в такій хутрянці з таким носом, який раніш частенько бував в неї: раніш у неї носик частенько бував у сажі.

Так що, значить, за якихось півтори декади зробила хутрянку з горностаєвим комірцем цілу революцію в житті Буніному. І тоді, між іншим, полюбила Буня так зиму, як її досі ніколи не любила. І дуже хотілося їй, щоб зима ніколи-ніколи не кінчалася.

Як же інакше?! От, скажім, іде вона вулицею. З неба зриваються сніжинки. Сніжинки падають на комірць й лоскочуть шию. Буня кладе руку на горностаєве хутро й ласкає його м'який пушок. І здається Буні, що вона ласкає самого звірка горностаєва, і здається, стоїть вона на якійсь химерній полиці. Вона намащує чорненький хвостик і грається з ним. Їй надзвичайно приємно. Вона певна, що всі дивляться на неї й заздять їй. І це зовсім не погано. Хіба погано почувати себе в центрі уваги?.. Ну, й Ясько! От молодчага! Вона б ніколи не придбала собі такої хутрянки. Буня навіть почала декламувати (хоч, правда, й на свій лад) Александра Сергєєвіча Пушкіна:

*Морозной пилью серебрїтся
Мой с горностаєя воротник...*

2

Але от пройшло ще якихось півтори декади (себто пройшов місяць з того часу, як вона вдягла на себе, замість підбитого вітром жакета, хутрянку з горностаєвим комірцем), і Буня, колись уважно подивив-

шись у люстерко, раптом побачила в ньому... іще якусь зовсім нову Буню. Перш за все, вразили ці її великі, надзвичайно симпатичні очі. Та невже це ті самі очі, що так недавно ще поблискували? Чого ж вони посмутніли, Бунюнько? Га? Чого це під ними лягли такі сумні і неприємні синці? Га?.. А як ти схудла, моє миле дівча. Що це з тобою трапилося? Буня помацала груди: і груди зменшились. Взятася рукою за таз – повужчав. От тобі й маєш! Що це з тобою, Бунечко? Чого ж ти мовчиш? Може, ти почуваш у душі якусь досі тобі невідому перевтому? Почуваш? Правда? Інакше і не могло бути, моє дівчатко! Влада речей – найдеспотичніша влада, виснажує вона і не таких, як ти, тендітних дівчат. Ясно: не хутрянку для тебе, а ти для хутрянки давно живеш.

От ти входиш, Буню, в заводські ворота. І куди ти йдеш? Ти йдеш не в свій цех, а йдеш до контори, до подруги Соні, що працює в конторі. І там, знявши з себе хутрянку з горностаєвим комірцем, надягаєш свій старий полатаний жакетик. Ти хвилюєшся...

– Так, я хвилююсь, – підтверджує Буня.

Вона і справді хвилюється. Хвилюється тому, що може спізнитись на роботу (Соня завжди в останній момент приходить), хвилюється й за свою хутрянку: вона ж хутрянку залишить у Соні, а чим її гарантовано, що цей її дорогий одяг не зникне з контори?

І от вона стала за верстат. Цех зашумить одноманітним шумом трансмісії. З верстатів підуть конвеєром деталі. І тоді конвеєр вимагає значного напруження, великої уваги.

Але яке діло до конвеєра оцій голубці, що найшла собі притулок у нашому цеху. Їй байдуже. Байдуже й до конвеєра. Байдуже й до деталей. Під скляним дахом вона тріпотить своїми сизуватими крильцями й раптом сідає на крицеву балку.

– Р-р-р-р-р-різаз-зь! – різонун верстат і Буня ахнула: це вже третя деталь зіпсована. І зовсім даремно Буня проклинає голубку, що сіла під скляним дахом: хоч дивилась вона й на неї, але думала... думала вона про що?

– Про що ти думала, Бунюнько? Чи не про ту ж таки хутрянку з горностаєвим комірцем? Чи ми помиляємось?

Особливо її мучили ці переходи від заводу до квартири. Зима була страшенно люта: намети горами лежали на рейках – і в степу, і в місті. В степу вони перешкоджали паровикові, і паровик не подавав вагонів з вугіллям, так що електростанції ніяк не могли задовольнити світлом вулиці, в місті – намети перешкоджали рухові трамваю. І трамвай

часто стояв. Буня мусила йти пішки, а пішки треба було йти верст п'ять і до того ж темними вулицями. Скільки вона перемучилась! Скільки разів чекала вона, що її от-от зупинять бандити і знімуть з неї її хутрянку. Щоправда, в більшості випадків з нею йде Ясько. Але який з Яська мужчина? Стукне бандит по голівці – і Яська нема!

Немало мучив її й той факт, що вона почала зрідка ухилитися від громадської роботи. Раніш бувало як візьметься за щось, то не покаже роботи, аж поки не скінчить. А тепер не так. Кінчати в більшості приходиться мало не вночі, а тепер вночі вона вже не ризикує вискакувати на вулицю. Тепер з заводу вона поспішає вийти завидна. Тепер же на ній не жакет латаний, якого зовсім не жалко, а хутрянку з дорогим горностаєвим комірцем.

Нарешті Буня остаточно оскандалилась. Оце сьогодні прийшла додому, сіла на лаву та й... розплакалась.

– Що це з тобою трапилось, моя люба дитинко? – спитала стривожена мати.

– А те зі мною трапилося, мамунько, – сказала крізь сльози Буня, – що я сьогодні перший раз в житті дістала догану від секретаря.

3

Вранці, коли в вікнах стояли сині квадрати світанку й Буня та Ясько збирались на завод, – до Буніної матері зайшла сусідка. Ах, скільки вона наговорила страхіття! Ви тільки подумайте: вчора ввечері аж чотирьох жінок розділи, і навіть розділи – ви її знаєте – Марину Федорівну. А в Марини Федорівни, знаєте, яка хутрянку?

Але вранці нікого й нічого не страшно, і хоч Буня й чула цю страшну інформацію, та до серця її близько не взяла. Сьогодні її багато більше тривожила догана, що вона її вчора дістала від секретаря. Буня постановила за всяку ціну примусити секретаря забрати від неї цю догану і не думати так погано про Буню.

– Гайда, Ясько! – рішуче кинула вона до брата й вийшла на вулицю.

Фуґа лютувала цілу ніч, і на тротуарах лежали великі намети. Але фуґи вже не було, й морозяне повітря ледве коливалося. Над містом стояло глибоке синє небо, і на ньому не було жодної хмаринки. Рипів сніг – і під ногами рипів, і під полозками саней візника, що під одноманітний дзвін брязкітки кудись тюпав зі своїм високоребрим товаришем. По коліна в снігу бредли на базар домашні хазяйки.

Трамваї і справді сьогодні не курсували (це Буня й передбачала), і тому вони – Буня й Ясько – мало не бігом кинулися до заводу.

І вони не спізналися. Пощастило Буні поговорити і з секретарем, пощастило їй дістати від нього таке навантаження, виконання якого (за умовою з секретарем) їй обов'язково реабілітує. Буні доручили було організувати в прогоні стінну газету і організувати так, щоб завтра вранці вона, газета, висіла у відповідному місці.

Буня взялася за цю справу із всім тим ентузіазмом, на який здібна справжня, самовіддана комсомолка. За час перерви вона збирила уйму матеріалу, і залишалось все це передрукувати й наклеїти на картон. Передрукує їй цехова машиністка, а клеїти вона сама буде. Після гудка підійшов до неї її брат.

– Ти зі мною підеш? – спитав він, ставлячи на верстат свого кошика.

– Ні, Ясько! Я сама піду! – сказала Буня. – Я мушу на завтра приготувати газетку.

Так що сьогодні мусила Буня повертатися додому сама. Навіть без такого нікчемного кавалера, як Ясько, – такого, що його бандит по головці стук! І нема! Буня знала також, що сьогодні трамваї зовсім не ходять, і їй, значить, прийдеться повертатися додому пішки. Але Буня так була захоплена своїм навантаженням і так їй хотілося позбутися догани, що вона все забула, – і те, що трамвай не ходить, і те, що їй прийдеться йти самій.

Нарешті газета була готова. Буня повісила її у відповідному місці й, зітхнувши з полегшенням, вийшла з цеху. І тільки тоді, коли вона вийшла із цеху, тільки тоді їй раптом тривожно забилося серце.

Над заводом стояла синьо-зоряна ніч, і після електрики нічого не видно було. Ліхтарі не горіли, а те світло, що пробивалося на тротуар з вікон будинків, занадто було слабе і зовсім не здібне розігнати навколишню темряву.

Дівчина не біжить – вона мчить. Вона, як блискавка, перелітає памети. Хіба перед нею зараз не постало раптом оповідання про чотирьох учора роздітих жінок, що вона його чула вранці від сусідки? Щоправда, не будь у неї хутрянки з горностаєвим комірцем, а той от жакетик, – вона б ішла зовсім спокійно, але в хутрянці, в коштовній хутрянці, якої у неї вже, мабуть, ніколи не буде...

Дівчина не біжить – вона мчить. Вона, як блискавка, перелітає памети. Вона вже не Буня, вона Онегінська Татяна, і за нею, очевидно, женеться страшний ведмідь.

Таким погоном Буня наближалася до своєї квартири. От вона відрізала верству, от – другу, от іще одну. Залишилося зовсім мало,

але вона вже ледве дихає. І нарешті, добігши до моста, вона відчула, що далі їй не сила бігти. І вийшла Буня на міст звичайною ходою.

Над нею стояло те ж саме синє, зоряне небо, і навкруги ні душі! Буня почала прислухатись. І що ж? Все гаразд! Праворуч (десь далеко-далеко) брехали собаки, ліворуч (ще далі, багато далі) кричав паровик. Близько нічого не чути. Тільки сніжок рипить, але це ж він рипить під її власними ногами. Буня навіть трохи заспокоїлась. Буня навіть пішла ще повільніш.

– Рип! Рип!.. Рип! Рип!.. – рипить сніжок...

...але вже чи під її ногами? Буня озирнулася і – о, жах! – за нею поспішала якась висока темна фігура. Серце Буні впало. Всю її істоту охопила зимниця. Мабуть, і Акакій Акакійович Башмачкін не переживав цього. Що ж робити? Кинутись зі всіх ніг? Так він же (ВІН, ця темна висока фігура) її негайно наздожене: хіба вона, пробігши стільки, здібна від нього утекти? Йти поволі? Себто примиритися з тим, що вона навіки зараз розпрощається зі своєю хутрянкою і з горностаєвим комірцем? Ні, на це вона ніколи не погодиться! І Буня прискорює крок. Вона не біжить, бо вона бігти не може, але вона прискорює крок. Буня тремтить.

– Рип! Рип!.. Рип! Рип!.. – рипить сніжок під ногами фігури, і здається Буні, що цей «рип» уже в двох кроках від неї і вона вже відчуває на шиї пальці страшного незнайомця. Буня давно познімала петельки зі всіх гудзиків, але ніщо не допомагає – духота така, як у липневу спеку. Буня важко дихає. «Чи не кинутись зі всіх ніг?» – знову думає вона. До її ж квартири так же небагато залишилось! Он там блимає вогник – ото її квартира. Вона вже навіть бачить обличчя матуськи її, Яська – такі теплі й хороші! Але тут Буні неможливим боєм стислося серце: де там їй бігти, коли вже й коліна згинаються!

Нарешті вирисовується перед нею силует її будинку. От вона бачить вікно. От... от... Ну, чого це на вулиці людей нема? Буня напружує останні сили, але тут раптом в голову влітає їй така думка, що Буні навіть потемніло в очах.

«А що як він не лише відніме у мене хутрянку, а ще й... згвалтує мене? Що як він... уб'є мене?»

Це вже було занадто для без кінця стомленої й переляканої дівчини. Ця думка її буквально приголомшила. М'язи на ногах враз налились їй, і вона ледве-ледве... не впала. І хоч до квартири залишалось не більше як з десять будинків, Буня, в розпачі озирнувшись навкруги, поволі (наче вона була вже без ніг) заступала на ганок якогось трипо-

верхового будинку, зайшла в одчинені двері і зупинилася біля східців. Важко дихаючи, вона схилилася на бильце. Зараз вона закричить несамовитим голосом.

Вона не помилилась. Так, за нею до східців влетів і він, ВІН, страшний незнайомиць. За мить ВІН стояв перед Бунею.

І як це часто буває в таких випадках, замість крику, вирвалося в Буні звичайнісіньке жалібне скигління.

– Заберіть мою хутрянку, але, будь ласка, не чіпайте мене, громадянине! – ледве промовила Буня, звільнюючись від горностаєвого комірка й подаючи страшному незнайомцеві свій коштовний плюш.

– Що ви, громадянко! – заперечив незнайомиць, зовсім несподівано відмовляючись від хутрянки. – Навіщо вона мені? Я – зубний лікар, і живу я тут, на третьому поверсі. Вас, очевидно, збентежило те, що я так уперто поспішав за вами? – тут зубний лікар мило посміхнувся. – Не дивуйтесь, громадянко, я – страшний боягуз. І мені дуже приємно було мати біля себе людину, якої б я не боявся. Тільки тому я й поспішав за вами.

– Так ви й справді не бандит? – промовила Буня й відчула, як їй спалахнуло обличчя.

– Та що ви, громадянко! – сказав зубний лікар (а це таки він і був), розшаркуючись перед дівчиною. – Дозвольте я вам допоможу надіти вашу хутрянку.

Буня зі злістю відштовхнула від себе лікаря й, з ненавистю подивившись на нього, вискочила на вулицю...

Прийшовши додому, Буня подумала: «Яка страшна влада – влада речей. Який надзвичайний гіпноз!».

Буня зиркнула в вікно. З синього неба зірвався метеорит й, блиснувши срібним хвостом, погас в непроникливій темряві.

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

Остапові Вишні

I

Це не має ніякого значення для особистого щастя, що на одному місці не приходиться довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на квартирі, припустимо, товариша N, що партія раз у раз перекидає його із одного району в другий на ту чи ту відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаєте: «І все-таки міщанства я тут не бачу».

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного району, але й не було в цьому жодної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив, і район відчував сильну потребу в доброму організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справу на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли на Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодію, високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товаришеві Старкові мати досить-таки величенький партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був одружений і мав чотирилітнього хлопчика Вову, – надзвичайно симпатичну й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась

своєю любов'ю до сина. В особистому житті для товариша Старка існував тільки кучерявий «сміхунчик» (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то поїде до центру, то сидить у глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своїм Вовою мало не на півтора місяця. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була поки що жити на старому місці й чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно. Іноді, сидячи в автомобілі, що ним він поспішав на якусь невдалу шахту, товариш Старк раптом замислювався, і перед його очима поставав такий милий йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів і, потираючи руки, замріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був не заклопотаний суворий організатор, – це був звичайнісінький собі схвилований молодий батько. Коли б у цей момент його побачив хтось із обивателів, скажімо, що, правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував нікому жодної розхлябаності), він би страшенно здивувався й уже не думав би про нього як про машинізовану людину. Проте секретар добре знав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хіба що в дорозі чи то лягаючи спати.

II

Спати, по суті, багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було тут бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюро), але зате на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці, й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найнебезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенка в районі, який би не пропустив у шахтне поле його здорове молоде тіло. Він уже сальтоморталив по кріпях так, як може сальтоморталити хіба що заправський шахтар. Коли його спускали на 500–600 метрів «з вітерцем», він тільки посміхався з

наївності місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка нікому не вдасться! Про нього вже так говорили шахтарі:

– Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товариш Старк уже добре волюдів навіть відбійним молотком і коли брав його до рук, то він йому безповоротню не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім новакам.

– От щаслива людина! – говорили всюди про нього. – За що не візьметься – вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило, нарешті, товаришеві Старкові найти відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось у кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до їдальні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Що ж до кладової, то з неї вийшла непогана вбиральня з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав усе своє «барахло» з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраними меблями й вирішив, що вже час викликати дружину з дитиною. І, вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два три дні, а саме сьогодні нічним поїздом вона й мусила приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею й особливо з сином дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне бажання поділитися з кимсь із партійців своєю радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й як хлопчисько закричати на всю горлянку:

– Дивіться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря – і в громадському, і в особистому житті – нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власне, він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахти, чи то секретар шахтного осередку, мусив його негайно ж інформувати про ту чи ту неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4. Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робив його тіло пружким, еластичним і працездатним, а голову – свіжою й здібною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши телефоном автомобіль, що ним він мусив їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт і став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала у коло зору щасливого секретаря. Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. Навіть гігантський терикон, охоплений сонячною пожежею вранішніх променів, виблискував якимось по-святковому. Пройшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним і зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припускати, що сонячний секретарів настроїв відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже, сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею й його незрівнянний, такий милий і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримати на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі – дитячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах.

Розчулений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хвилину сентиментального піднесення) одним із проводирів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом метнулася така думка: сам-то він може вмерти, а от як із сином? Приніс би він у офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажімо, у найсерйознішу, в найнесподіванішу? І, принісши в офіру сина, – був би він і далі такий щасливий, як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось із ним сперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання, і хоч впіймав себе на тому, що не розв'язав, усе ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була цілком ясна.

З за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталого шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

III

Як приємно повертатися додому після важкої, але продуктивної праці, повертатися літнім степом на «форді» й, виставивши руку у вікно під стривожене повітря (автомобіль мчався), думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяця. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин із шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрим шофером, не стримував ходи навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішоходів і вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнене радістю.

– Товаришу Крайко! – звернувся Старк до шофера. – Ви маєте дітей?

– Аж двох! – не повертаючись, сказав шофер.

– Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши натхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

– Аякже!

– Ну, звичайно, – сказав товариш Старк і подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

– Син і донька в мене, – інформував зворушений Крайко. – Синові вісім років, і він уже вчиться. Доньці чотири.

– Моєму синові теж чотири, – з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитися з кимсь своєю радістю.

– Хіба ви одружені? – здивувався шофер.

– Аякже! Сьогодні дружина і син приїдять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим

оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці і дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десь безумствувала молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десь дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю собачою радістю. Щасливий був навіть палац культури: весь взятий в огні, наче ілюмінований, він витанцьовував на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положить їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну думку, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швейцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швейцар відповів, що в райкомі, крім нього, нікого нема.

– Як так нема? – чомусь здивувався секретар: уже було досить пізно, значить, райком і мусив бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей і підсвідомо він не мислив себе насамоті.

І те, що він не найшов в райкомі нікого, і те, що райкомівські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету, товариш Старк увесь час відчував за спиною глуху порожнечу), – все це раптом зіпсувало йому настрої і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку і, засвистівши, промовив:

– От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту: «Негайно виїздіть до Харкова. Дістаєте нове призначення».

– От тобі й маєш, – підсвистував товариш Старк. – Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу «блискавку» й прочитав її, руки йому затремтіли й він раптом зблід.

Друга телеграма була від дружини й такого змісту: «Негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль».

...Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно їхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає його єдиний, неповторний син.

Блідий товариш Старк взяв ручку, забив у перо атраменту й написав:

«Приїхати не можу, їду до Харкова, міцно поцілуй мого голубокого сміхунчика».

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швейцара (швейцар подумав, що героїчний секретар підвипив) і вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч і раптом звернув у провулок до поштамту.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

I

Таких, як Кравчук, на шахті було чимало. Такий був, скажім, вибійник Коробка, такий був до певної міри й коногон Остапенко. Всі вони, як-то кажуть, працювали не за страх, а за совість, і тому, проходячи повз дошки досягнень, мало не кожний із них на мить затримувався й з тривогою дивився на криву добичі.

Відрізнявся Кравчук від багатьох інших шахтарів хіба що своєю ненавистю до зайвих балачок. Ненависть ця була і справді неабияка, і в цьому сенсі він себе ніде не зраджував: ні в гуртожиткові, ні у вибої, ні за їжею. Навіть на партзборах, зірвавшись у відповідному місці з стільця, він частенько припиняв на слові того чи іншого оратора і радив йому не ломитися в одчинені двері. І коли йому пробачали цю виняткову ненависть, то тому, що був він одним із кращих вибійників, і тому, що його нечасті й на подив коротенькі пропозиції та репліки варті були великих промов.

Потрапив на шахту Кравчук у 17 років, так що відсутність зморщок літньої людини зовсім не заважала йому мати восьмирічний виробничий стаж. Жив він у гуртожиткові: в ізольованих квартирах новеньких чепурних домиків, що посіли місце старих підсліпуватих капіталістичних халуп, мешкали шахтарі сімйові, а Кравчук був неодружений. Життя Кравчукове було просте й звичайне: шість годин на роботі, дві-три на тому чи тому зібранні, решта годин ішла на навчання, на розваги й на сон. З розваг Кравчукові більш за все подобався футбол, і його навіть вважали за зразкового голкіпера місцевої команди.

Гуртожиток стояв на краю шахтарського висілка. З вікна кімнати, що в ній мешкав Кравчук, видно було широкий донецький степ. Степ розпочинався від гуртожитку й кінчався за кілька кілометрів димарем сусідньої шахти: ясного голубого ранку цей димар рельєфно вирисовувався з синього марева задумливої далини. Степом гадючилась добре утрамбована дорога, і на цю дорогу і виселкові дівчата, й парубки, за браком іншого місця, виходили ввечері на гулянки. Ходив

сюди й Кравчук, але ходив саме тоді, коли на ній було порожньо: його, досить-таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюбляв.

Про що думав Кравчук на цій дорозі? Думав про те, що він один із найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, думаючи про це, він уявляв себе саме тим довгожданим лікарем, що його бракує виселкові.

«По суті ж, усе є, – міркував Кравчук, – є ентузіазм, є добрі побутові умови для шахтарів, є чимало знавців справи... Чого ж нема? Нема вміння організувати працю. Сьогодні невчасно ліс подали, завтра не так закріпили, як треба, позавтра вагонетки стоять, бо щось з кліттю неладно».

Кравчук обурювався з цього невміння й тоді ж уявляв себе завшахи. О, він не так би організував працю! Він навіть певний, що й прогули роблять шахтарі з вини керівників: за доброго керівництва прогулів не може бути.

Думки його залітали дуже далеко. Він, нарешті, уявляв себе кавалером ордена Леніна і навіть читав уявного листа Сталіна до нього, що в ньому вождь партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в «Правді» за зразок перед всією 150-мільйонною країною.

На цьому мрії кінчалися, й Кравчук, почухавши потилицю, повертався до дійсності. І, повернувшись до дійсності, він з боєм згадував, що й сьогодні видобуток вугілля не вищий за 70 відсотків.

Була в Кравчука ще одна неприємність: він був безнадійно закоханий. Саме це кохання й відпигтовхувало його від виселкових дівчат.

Працював на шахті техруком старий спец. У цього спеца була дружина. Звали її Олена Олександрівна. Була вона молода, вродлива: їй було років 22. Побачив її колись Кравчук і закохався. Якось так трапилося, що закохався він у неї з першого ж побачення. Олена Олександрівна, можливо, теж нічого не мала проти вибієника, можливо навіть, що, зійдись вони ближче, вона б чи то наченила ріжки своєму чоловікові, чи то просто розійшлася б з ним, щоб зійтись з Кравчуком, та біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже соромливою людиною. Вони не раз зустрічалися, не раз розмовляли наодинці, не раз Кравчук посилав навздогін жінці пристрасні погляди, але далі цих поглядів справа не посувалася, і він ніяк не міг ризикнути й сказати те, що вже давно треба було б сказати. Саме й про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі.

Крім вибійника Коробки, коногона Остапенка та Кравчука в кімнаті згаданого гуртожитку мешкав ще шахтар Шруб. Працював цей кремезний чолов'яга тільки один рік на шахті. Потрапив він сюди із якогось південного заводу з відповідним посвідченням, у якому зазначалося, що «робітник Шруб самообілізувався на вугільний фронт». З першого ж дня він показав себе з поганої сторони. Задержуватий, самовпевнений і надзвичайно нахабний, він до того ж був одним із ініціаторів п'янок з бійками. Коли до цього додати, що більш «зразкового» прогульника, як цей пикатий «самообілізований фронтовик» (так його величав Коробка), на шахті не було, то про Шруба нічого більше й сказати. Попереджень він мав безліч, і терпіли його тільки тому, що був він присланий з заводу й, судячи по літах, – старий робітник: Шрубові було за сорок. З вибійником Коробкою він завжди не ладив, з коногоном Остапенком сперечався нечасто, іноді навіть брав його під свій вплив. Що ж до Кравчука, то хоч цей, останній, проти його хуліганських вчинків протестував лише тоді, коли ці вчинки мали місце в кімнаті гуртожитку, все ж між ними йшла мовчазна запекла боротьба й Шруб ненавидів молодого вибійника. «Самообілізований фронтовик» знав, що Кравчук не раз, і в професійній, і в партійній організації ставив питання про нього, і, звичайно, подарувати йому цього не міг.

II

Місяць тому розпочалося соцзмагання між двома шахтами: Кравчуковою й сусідньою. До фінішу залишалось небагато – всього два дні. Сусіди мали чимало шансів прийти з стопроцентним видобутком, але сусідам бракувало не 4, а 11 відсотків (за останню добу Кравчукова шахта виконала програму на 96), до того ж кінське поповнення, що його нещодавно дістали (поки що) кращі, красномовно свідчило про те, що програму буде виконано не на 100, а на 115 і, можливо, на 120 процентів. І все ж тривога не залишала свідомих шахтарів. І справді: там, гляди, підкузьмить обвал, тут, дивись, кліть підгуляє, все може трапитись!

«Коли ми до фінішу не прийдемо першими, – думав Кравчук, – тоді нам прийдеться не інакше як позичати очі в якогось сірка».

Перемога противника в футбольному змаганні завжди неприємно виливала на нього. Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника в соцзмаганні мусила на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої честі.

Сьогодні, саме в передостанній день, Кравчук прокинувся в доброму настрій. Розплющивши очі, він зустрівся з очима Шруба: той сидів за столом і лузав насіння. Коногона Остапенка не було, вибійник Коробка ще спав: Коробка й Кравчук були на нічній зміні.

– Так що, значить, сьогодні конференція, – сказав Шруб і, перемикнувши обличчя, накинув на свої маленькі мишачі очі руді коротенькі вії.

Кравчук мовчки підвівся з ліжка, натягнув штани й поліз до чемодана по мило й зубну щітку.

– Кажу, сьогодні конференція!.. Чи, може, не чув?

– Чого там не чув!.. А що таке?

Шруб висякався, поляпав себе долонею по волон'ячій шиї й, підкотивши очі під лоба, сказав:

– А таке значить, що будуть видавати премію... Ти, стало быть, так одержуєш? – додав він.

– А чому ж мені не одержати... Хіба не гідний її?.. – Кравчук повернувся до Шруба й знову зустрівся з бистрими, трохи зеленуватими очима співбесідника.

– Чом там не гідний! – сказав Шруб і неприродно посміхнувся. – Не нам же, прогульникам, давати премії – хай їх одержують достойні!.. У нас на заводі теж цього притримувались.

Кравчук повісив на шию рушника й, ідучи до вмивальника, кинув:

– І добре робили! Саме цього й треба притримуватись.

– Чом там погано? Конешно, добре, – сказав Шруб – Тільки от рахуба з достойними. Одні й справді достойні, а інші так, тільки задницю начальству лижуть... за це їм і премія.

Кравчук зупинився: Шрубове нахабство його завжди нервувало, зараз воно його обурило. Ясно ж, на що натякає «самообілізований фронтовик»: мовляв, і він, Кравчук, не по заслuzі дістає премію. Проте він нічого не сказав і тільки похитав головою.

Ця невеличка сутичка (коли цю розмову можна так назвати) зіпсувала йому настрій лише на кілька хвилин, і вже за сніданком голова йому працювала зовсім іншим напрямком.

Вчора він бачив Олену Олександрівну. Зустрівшись з ним біля контори, вона так тепло з ним поздоровкалась, що він і зараз не міг цього забути. Вона була в чорній спідниці й білій блузці і була така мила, як ніколи. Особливо вразили Кравчука її теплі очі: йому здалося, що тільки сьогодні вони так інтимно подивились на нього. Розмова, як і завжди, була коротенька, але розмова, можна сказати, незвичайна.

Сьогодні Олена Олександрівна не питала, як далеко вищередив його учасок інші участки шахти, не питала про добич, – вона раптом поцікавилась, коли ж, нарешті, він одружиться.

«Навіщо це їй знати? Хіба їй не все їдно?» І тут же Кравчук думав, що, можливо, їй і не все їдно. Але коли він хотів пояснити собі, чому вона цікавиться його особистим життям, нічого пояснити не міг і лише зітхав тим красномовним зітханням, що ним зітхають усі закохані.

За обідом він мав розмову з сухим і низеньким Коробкою.

– Побалакай з Остапенком, – сказав Коробка. – Шруб і сьогодні, здається, улаштовує п'янку.

– Думаєш, що й коногона спокусить? – спитав Кравчук.

– Як тут не думати, коли вже вдвох ходять!

Вирішили поговорити з Остапенком, бо хоч він і обіцяв ніколи не зв'язуватись із Шрубом, – слова свого міг не додержати: Остапенко був надзвичайно безвільною людиною.

Покінчивши з коногоном, товариші перекинулись думками про добич, про неполадки тощо і натрапили на зовсім несподівану тему.

– Чув новину? – раптом сказав Коробка. – Техрука переводять у інший район.

– Якого це?.. Нашого? – спитав Кравчук і відчув, як йому зупинилося серце.

– Та нашого ж!

Кравчук навіть покинув їсти: так приголомшила його ця новина. «Чоловіка Олени Олександрівни переводять у інший район? Цебто Олена Олександрівна виїздить із висілка? Іншими словами, він днями мусить з нею розлучитися... навіки?»

– Хто тобі сказав? – ледве стримуючи своє хвилювання, спитав Кравчук.

– Чув я від завшахти! – вибійник положив ложку біля тарілки, підсунув до себе карафку з водою й, витерши вуса, додав: – Хіба гадаєш, що багато загубимо? На мій погляд, таких, як цей, чимало найдеться.

Хоч Кравчук і давно вже кохав Олену Олександрівну, але про це кохання ніхто з висілка не знав і навіть не догадувався (могла догадатись хіба що техрукова дружина і то лише за допомогою жіночого чуття), і тому не дивно, що Коробка буквально нічого не помітив у схвильованому голосі свого товариша.

– Безперечно, багато найдеться, – сказав Кравчук і, підвівшись з стільця, кинув коротко: – Ну, бувай! Маю справи в осередкові.

З ідальні він вийшов у гнітючому настрої, але, перерізаючи степову дорогу й зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що маячив у синьому мареві далини, він раптом згадав учорашнє запитання Олени Олександрівни: саме в той момент, коли він дивився на цей терикон, вона поцікавилась, коли ж він, паренгі, одружиться. Ця згадка його підбадьорила. Незрозуміле запитання набрало якоїсь незвичайної прозорості.

«Он воно що, – думав Кравчук. – І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду?»

І він проклинав свою соромливість і дуже шкодував, що досі не відкрився їй. Проте, уявивши, кінець кінцем, що вона його кохає, він вирішив: справу не загублено! Що можна зробити, щоб не розлучатися з Оленою Олександрівною, – він не знав, але він уже знав, що вона, можливо, до нього теж не байдужа. Свідомість цього не лише підбадьорила його, але й дозволила йому навіть бдувати уявні палаци майбутнього особистого щастя.

Ці думки не тільки заспокоїли його, але й поліпшили йому той гарний настрій, що з ним він прокинувся вранці. Одним словом, Кравчук вирішив за всяку ціну й якомога скоріше (коли можна, то навіть сьогодні) одверто поговорити з Оленою Олександрівною.

III

Конференція розпочалася о сьомій годині. Вона викликала тим більший інтерес до себе, що після неї мусили роздавати премії, а роздача премій завершувалася демонстрацією нового фільму. У виселковий театр набилося чимало народу: були тут шахтарі, відкатчиці, дружини шахтарів тощо і місцеве шахтне керівництво: завшахти, секретар осередку, голова шахткому й т. д. Конференцію одкрив голова шахткому й дав слово завшахти. Поки завшахти говорив про прориви на окремих участках і темпераментно закликав ці прориви ліквідувати, шахтарі мовчали. Але коли він перейшов до соцмагання й, з метою перевірити настрій, висловив думку, що з цього соцмагання шахта може вийти переможеною, звідусіль носипались репліки:

– Брось, Стьопа, наливать!

Завшахти, сам недавній шахтар, не тільки не ображався, а і поспішив скористатися з цієї самовпевненості. Він тут же запропонував скласти новий виклик на соцмагання шахті третій: мовляв, одне соцмагання кінчається, треба вступити в друге. Пропозицію було прийнято, й розпочалися дебати по доповіді.

Кравчук був у перших рядах і уважно слухав шахтарів промовців. Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приємним лоскотом. Що ж до думок, то всі вони належали соцзмаганню. Він знав, що незабаром почнеться останній вирішальний день, і, значить, тут, на цьому зібранні, про нього можна думати та говорити.

– Бачив Остапенка? – шепотом спитав його Коробка, що поруч сидів з ним.

– Ні, – сказав Кравчук, – затримали в осередку, так я й не поговорив.

– Шкода! – зітхнув вибійник і махнув рукою: – Вже п'є горілку з Шрубом.

Ця новина не могла не обурити Кравчука: ну куди це годиться! Іде останній день, треба напружити всі сили, а Шруб не тільки сам не виходить на роботу, а ще й інших на прогули спокушає. Він навіть вирішив був у своєму виступі (він мусив за кілька хвилин виступати) знову поставити питання про Шруба, але згадка про сьогоднішню розмову з «самообілізованим фронтовиком» стримала його від цього кроку й він про Шруба так нічого й не сказав: мовляв, сьогодні ж будуть роздавати премії і, значить, такий виступ дехто може оцінити, як бажання вислужитися перед начальством.

Вищою премією було демісезонне пальто. Цю вищу премію дістав не тільки Кравчук, але й Коробка. Коли вони йшли з новенькими пальтами на плечі в супроводі бадьорого маршу, що його грав місцевий духовий оркестр, на них дивилися сотні дві очей: дехто з заздрістю, дехто з цікавістю, дехто ще якимось. Проходячи повз останні стільці, Кравчук почув неприємний голос Шруба:

– Пальтишко підходяще! Що значить бути ударником!.. Гм!..

Кравчук подивився в той бік, відкіля зірвався вигук, і знову зустрівся з очима «самообілізованого»: в п'яних віях останнього він побачив стільки ненависті, що навіть не витримав цього погляду й одвернувся.

– На конференцію прителіпався, – сказав Коробка, вибившись на решті з натовпу й опинившись на вільному повітрі.

– Ти про Шруба?

– Та про кого ж, як не про нього! – Коробка подивився кудись убік і додав: – Не розумію, чого ми з ним так панькаємось. Як на мене, так ні б його й близько не підпустив до шахти... Заводський! Подумаєш, чим пишається! Наче на шахті легше робити, як на заводі.

Кравчук хотів був щось сказати на ці слова Коробчині, але в цей момент побачив самотню фігуру, що маячила крізь темряву літньої синьої ночі, й одразу ж впізнав у ній Олену Олександрівну.

– От що, браток! – поспішно сказав він, звертаючись до Коробки. – Чи не потрудись ти для мене?.. Візьми, голубе, і моє пальто.

– А ти куди?

– Та я тут маю одну справу, – і Кравчук передав свою премію товаришеві. – Поки що заховай його, будь ласка, з своїм, а то знаєш літунів: як пронохають, так тільки й бачили!

Коробка не звернув уваги на самотню фігуру в темряві й тому, не розпитуючи й не цікавячись справами товариша, помандрував до гуртожитку.

Що ж до Кравчука, то він упевненим кроком рупив до Олени Олександрівни. Думки й припущення, що він жив ними кілька годин тому, знову заметушилися йому в голові.

«Сьогодні буду хоробрим, – подумав він. – Обов'язково буду хоробрим. Скажу їй усе. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає – моя відвертість може стати початком нашого нового життя, не кохає – хай хоч від'їжджаючи знає, що я її кохаю».

Кравчук не помилився: підійшовши до самотньої постаті, він упізнав у ній Олену Олександрівну.

– Доброго вечора! – сказав Кравчук, знімаючи кашкета.

– Драстуйте! – відповіла Олена Олександрівна й раптом подала йому руку: до цього часу, як і він, вона ніколи руки не подавала.

Кравчук стиснув жіночу долоню й відчув, як йому ще швидше забилося серце: він у перший раз приторкнувся до цього любого йому тіла.

– Куди це ви йдете? – спитав він. – Чи не в кіношку?

– Ні, в кіношку я не збираюсь, – сказала Олена Олександрівна й, усміхнувшись, блиснула своїми білими зубами.

– А я думав, у кіношку! – він остаточно розгубився, хоч і обіцяв собі бути хоробрим. Несміливість, що завжди його тримала на певному віддаленні від дружини техрука, знову брала його в свої неприємні обійми.

«Що я їй буду говорити далі?» – думав він і уже почував, що далі він їй нічого не скаже і, як і завжди, раптом відійде від неї незадоволений і розгніваний на свою несміливість. Навіть згадка про те, що вона днями може навіки покинути виселок, навіть ця згадка не підбадьорила його. І, очевидно, Кравчук так би й пішов ні з чим від Олени

Олександрівни, коли б жінка на цей раз не виявила несподіваної відваги: на цей раз їй, мабуть, нічого було губити.

– Нікуди я не збираюся, – помовчавши, сказала Олена Олександрівна і тут же, беручи різким рухом його під руку, додала: – ходімте далі... І Ну, хоч би на ту степову дорогу, що по ній ви шнаціруєте.

«Тепер я їй усе розкажу, – подумав Кравчук. – Все. Рішуче все. Нічого не сховаю... І справді, що це таке, доки я буду боягузом? Треба себе негайно прибрати до рук...» Боже мій, як йому приємно з нею іти, як йому до солодкого болю радісно відчувати її плече, що ним вона при-тиснулась до нього.

І все-таки він увесь час озирався по сторонах і уважно оглядав кожного, хто проходив повз них, боячись (саме боячись!) зустріти знайомого.

– Чого ви так нервуетесь? – спитала Олена Олександрівна, коли вони залишили за собою останню будівлю й вийшли в степ. – Чи, може, боїтесь, щоб нас не зустрів мій чоловік?.. Не турбуйтеся: його зараз у виселкові нема.

– А де ж він? – мимоволі вирвалось Кравчукові.

Жінка засміялась.

– Їй-богу, не думала, що ви такий чудний! – сказала вона. – Я думала, що я тільки така дивачка, а виходить, що ви комічніший за мене. Шкода, що я цього не знала раніш.

Потім вона стала йому розповідати, якими вона собі уявляла шахтарів, коли їхала зі своїм чоловіком у цей виселок. На її тодішній погляд, усі вони мусили бути страшенними п'яницями, жахливими крикунами і мало не звірюками (так вона принаймні чула про них від тих, хто знав їх за часів імперії). Отже, нічого нема неприродного в тому, що вона, побачивши нового шахтаря, що вміє не гірше за інших мислити, що від нього ніколи не почуєш брудної лайки, що, знявши прозодяг, надягає навіть краватку й лакерки, – словом, побачивши сучасного культурного шахтаря, будівника соціалізму, вона розгубилась. Саме тому вона й була з ним досі такою соромливою... Але чого він так по-дитячому поведився з нею? Кравчук не відповідає.

– Ну й не треба!

Над степами й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках і по далеких хлібах, що колосилися біля оточених відважними териконами сіл. В ніч влітали легенькі вітерці й ніжними зітханнями ласкали обличчя подорожників. В кількох місцях булькали огні сусідніх шахт, і все це вивершувало синє зоряне небо.

А все-таки куди ж подівся ваш чоловік? – знову запитав Кравчук, прокидаючись від задуми.

– Він поїхав у той район, куди його призначено. Він тільки за три дні буде тут.

– Значить, ви зовсім виїздите з нашого висілка, – з сумом сказав шахтар і зітхнув.

Олена Олександрівна уважно подивилася Кравчукові в очі й промовила:

– Хіба вам і справді неприємно, що я виїзду?

– Дуже неприємно! – вирвалось шахтареві.

– Ну, як неприємно, то тоді... – Олена Олександрівна зупинилася. – Знаєте що, товаришу Кравчук, я бачу, що нам бракує доброї обстановки для нашої цілковитої одвертості, й тому я вас запрошую до себе. Ви на якій зміні працюєте?

– На нічній, – відповів шахтар і відчув, як йому надзвичайно солодко стиснуло серце.

– Шкода... А втім, ви до мене зайдете завтра вранці. Добре? Як тільки вилізете з шахти – добре?

І тут же Олена Олександрівна заметушилась: мовляв, йому ж за годину йти до загодовні, а вона його затримує. Словом, до побачення. До скорого побачення... у неї! Він може вранці сміливо заходити, бо чоловік повернеться (вона ще раз повторює) тільки за три дні... А втім, це не має ніякого значення, бо вона вже щось вирішила. Він розуміє її – в о н а щ о с ь в и р і ш и л а ! І ніщо вже тепер її не стримає. Словом, завтра вирішальний день.

– У вас теж завтра вирішальний день? – спитала Олена Олександрівна, потискуючи руку шахтареві.

– Так. Завтра кінчається соцзмагання з сусідньою шахтою. Завтра останній день.

– Не говоріть так, – з тремтінням у голосі сказала жінка. – День вирішальний, але не о с т а н н і й. Я хочу, щоб це був перший день. Добре? Хіба ж соцзмагання кінчається? Воно ж тільки-но починається – правда?

Олена Олександрівна ще раз стиснула руку шахтареві і, взявши з нього слово, що він обов'язково завтра заїде до неї, – раптово зникла в теплій темряві літньої зоряної ночі.

IV

«Господи, боже мій, – думав Кравчук, ідучи до загодовні, – який я безвихідний дурень! Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима. Та невже не можна було хоч би цю біленьку ручку поцілувати? Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінький тобі бельбас!»

Проте гнівався він на себе недовго, бо спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити: мовляв, не треба бути таким прожерливим. Правда, він проморгав декілька щасливих хвилин, але хіба його завтра не чекають більш прекрасні години?

«Та все-таки чим же скінчиться ця зустріч? – думав він. – Що вона вирішила? Про що вона говорила?»

А втім, що б вона не вирішила, а йому турбуватись нічого, бо він певний, що всяке її вирішення піде йому лише на користь...

До загодовні вийшло сьогодні чимало робітників, і тому шахтний двір зі всіх сторін блимав вогниками «Вольфа» – лампочками, що їх тримали шахтарі в руках. На естетика ця підготовка до походу в глибокі підземні поля й штреки справила б надзвичайне враження, він би, очевидно, порівняв цю вогняну метушню на темному дворіщі, скажімо, з так званими «страсними» огнями, а шахтарів з якоюсь таємною і (обов'язково!) надзвичайно прекрасною ложею, але виселкові люди до всього цього звикли, і знали, що всі ці вогники, як і їхні носії, за якісь кілька хвилин зникнуть під землею й стануть там на важку відповідальну й зовсім прозаїчну працю, і знали, що з цього «красиво» захоплюватись не варт.

У загодовні Кравчук зустрівся з Коробкою.

– Хіба я не казав, – сказав Коробка. – Тепер будуть пиячити кілька днів.

– Ти знову про Шруба з Остапенком?

– Та про кого ж, як не про них, – і Коробка сплюнув. – Оце так у останній день змагаються... сукини сини!

За п'ять хвилин кліть забрала товаришів і з «вітерцем» спустила їх на 400 з гаком метрів.

Ще за мить вони вже йшли по штрекові, прислухаючись до дзвоників і даючи дорогу вагончикам з вугіллям, що випливали з вогкої темряви неясними силуетами, як і їхні возії: коні й коногони.

Коли Кравчук взяв до рук відбійного молотка й почав ним працювати в чорному закуткові штрека, від образу Олени Олександрівни знову нічого не зосталось, крім того ж таки ніжного стиску в серці. Цей стиск до свідомості, можна сказати, не доходив і був як той, тимчасово прибитий вогкістю, вогник, що йому тільки за якийсь час дозволять розгорітись і забушувати. У загодовні він зустрів завшахти і узнав від нього, що передостанній день дав 104 проценти. Це його ще більше підбадьорило, бо коли передостанній вийшов переможцем, то останній, вирішальний, мусить його перевищити на кілька відсотків: йому відомо було, що сьогодні кліть забрала багато більше вибійників, ніж у цю зміну вона забрала вчора.

Відбійний молоток так легко вривався в пласт і такі великі глиби одривав вугілля, що Кравчукові здавалося, що не він працює, а хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками. Він працював без відпочинку й почував, що сьогодні його ніхто й ніщо не стомить. Деренчав відбійний молоток, шипіло повітря крізь шланг, але він цього нічого не чув: він тільки бачив пласт, що посувався вглиб під натиском його напружених м'язів. Він сьогодні взявся побити рекорд, дати стільки, скільки дає, принаймні в звичайні дні, весь участок. Він тільки тоді опам'ятався, коли його взяли за руку й сказали, що вже час подавати й «на гора». Тільки тоді він глибоко зітхнув і озирнувся навкруги.

– Ну й нагativ! – сказав хтось позаду нього. – За тобою скоро цілий участок не вженеться.

Він уже й сам бачив, що рекорд побито, тому йому й приємно стало на душі, наче дивився він не в вогку темряву переможеного пласта, а на золоте проміння ніжного весняного сонця.

– Ну, так хто ж з вибійників береться вступити зі мною в соцзмагання? – задерикувато кинув Кравчук.

Його виклик спершу не найшов відгуку: очевидно, ніхто не ризикував сперечатися з такою продуктивністю праці, якої досяг Кравчук. Але потім обізвалося кілька голосів:

– Коли хочеш, беремося обігнати тебе парою. Ти один, а нас двоє. Згода?

– Я беруся сам обігнати – самовпевнено заявив широкоплечий вибійник, підходячи до Кравчука.

Кравчук подивився на широкоплечого й, впізнавши в ньому відомого старого вибійника, подумав: «Саме тебе я й чекав».

– Згода! Давай руку! – сказав він і додав: – На місяць. А там подивимось.

– Я брався обігнати тебе за день, – поліз був рачки широкоплечий і тут же засоромився. – А втім, добре: хай буде на місяць!

Свідки розняли їм руки, й скоро Кравчук був нагорі. І тільки тоді, коли він попав нагору й коли вже ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим променем, – тільки тоді він згадав про Олену (Олександрівну й відчув, що зараз лише про неї він і може думати.

«І нічого тут поганого нема, – заспокоював він себе, виходячи з лазні. – Право думати зараз про неї я заслужив своєю вдарною винятковою роботою в цей вирішальний останній день».

Кравчук ішов бадьорим кроком. Він зовсім не відчував втоми, наче залишав за собою не важку нічну роботу в шахті, а м'яке ліжко, що на ньому він проспав принаймні добрих сім годин. Ранок був ніжно-голубий і надзвичайно запашний: з якогось садка долітав запах липи. Цвірінькали й пурхали горобці й десь торохкотів важкий грузовик. Ніколи Кравчук не був так переповнений радістю життя, як у цей день. І тому, коли вчора він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він остаточно розперезався: він уже цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її як свою дружину.

«Тепер я скажу тобі все й буду з тобою до кінця відвертий, – думав він. – Тепер тобі прийдеться **с т р и м у в а т и** мене. Сьогодні вирішальний день і під землею, й на землі... Останній день!»

Вона сказала, що не можна цей день називати **о с т а н н і м**. Кравчук пригадав, як їй затремтів голос, коли вона заперечувала проти назви сьогоднішнього дня останнім, і несподівана тривога неприємного торкнула його серце.

«От тобі й маєш! – подумав він. – Не мала баба клопоту, так нате вам вигадку. Вона просто не хоче зі мною розлучатися – тут уся розгадка й ховається. А потім, вона й справді має рацію: який же це останній день, коли він тільки вирішальний?»

Хоч Олена Олександрівна й пропонувала йому зайти до неї сьогодні прямо з шахти, але Кравчук вирішив спершу переодягтися і лише в гуртожитку піти до своєї коханої. Він, звичайно, дуже поспішав, йому кожна хвилина була дорога, але не можна було іти в цьому брудному вбранні.

В гуртожиткові нікого не було: Коробка ще не прийшов, а Шруб та Остапенко, очевидно, десь пиячили. Кравчук хутко переодягся

в новий костюм і, затагнувши краватку та змахнувши порох з черевиків, вийшов на ганок.

– А, ударничок! Драстуйте! Драстуйте, ударничок! – перерізав йому дорогу п'яний Шруб. – Багато нарубили?

Остапенко, що теж ледве тримався на ногах і стояв тут же, взяв Шруба за руку й пробубонів п'яним голосом:

– Не чіпайте його, дядьку! Ходіть до казарми!

– Зачім до казарми? – висмикнув руку Шруб. – А що, як я хочу поговорити з товаришем Кравчуком?

– Чого тобі треба від мене? – спитав Кравчук і відступив на два кроки.

– А того мені треба, що ти мені жити не даєш! – Шруб блиснув своїми маленькими зеленуватими очима, й Кравчук знову побачив у них звірячу ненависть.

– Ти сам собі жити не даєш своїми прогулами, – сказав він. – Як тобі не соромно, Шрубе, ти ж старий робітник! Невже в тобі ніколи не заговорить совість?

– Кажеш, ударничку, совість? – і Шруб схватив Кравчука за рукав.

– Та не чіпайте його, дядьку! Ходіть до казарми! – ще раз пробубонів Остапенко.

Але вже було пізно. Ненависть Шрубова, що він її с'як-так приховував, вийшла із штучних берегів, а п'яний чад відбив йому найменшу здібність мислити. Він раптом схопив у свої кам'яні обійми Кравчука й почав його валити. Назвати сили нерівними не можна було: Кравчук не поступався м'язами кременю «самообілізованому фронтовикові», і треба було чекати, що Шруб тут же дорого розплатиться за свій вчинок. Але в останній момент, коли Кравчук, захоплений у несподіваний притиск, випростовувався й збирався перейти в контратаку, нога його оступилась і він, як підкошений, з шумом і важко повалився на підлогу, грюкнувши головою об цемент.

І тоді ж перед його очима ранковий промінь блиснув у чомусь гостро тривожному, а біля серця почув він неможливий біль. І тоді ж на мить промайнув йому перед очима вогкий штрек, промайнули ті гори вугілля, що він його сьогодні, у вирішальний, останній день так багато нарубав, постало, нарешті, обличчя Олени Олександрівни: спершу воно було нормальної величини, потім стало зменшуватись і раптом зовсім зникло. Потім він остаточно й навіки згубив свідомість. Пірнувши пожег Кравчука, Шруб кинувся в стелі, і біля вбитого шахтаря залишився сам коногон Остапенко. Він кліпав переляканими очима й то

поглядав на Кравчука, то дивився на ласкаве сонце, що повагом, ледве помітно посуваючись по блакитному полю літнього вранішнього неба, байдуже обминало нерухоме тіло.

V

На другий день ховали ударника-шахтаря. За труною йшла й Олена Олександрівна: вона сухими очима дивилась кудись поперед себе. За добу вона так змарніла, що її не можна було й пізнати.

На четвертий день вловили Шруба, а на п'ятий дістали з «його заводу» такого термінового папірця:

«Цим доводимо до відома, що справжнє прізвище Шруба – Степанюк. На нашому заводі він працював всього з 1/2 року. Степанюк-Шруб, як вияснилося, із розкуркулених куркулів, і попав він на завод через недогляд адміністрації».

МАЙБУТНІ ШАХТАРІ

I

Перша сутичка виникла саме в той момент, коли Швидкий, кинувши неохайний погляд на обшиту листовим залізом Чапчикову скриньку, іронічно запитав:

– А це чий чамайдан?

– Це моя скринька, – сказав Чапчик, витираючи піт з чола: він допіру ледве-ледве всунувся в вагон.

– Чи не молода тобі презентувала її? – Швидкий усміхнувся до Супруна й, вийнявши шкіряного портсигара, так би мовити, елегантно (двома пальцями) забрав з нього папіросу.

Наївний Чапчик, безперечно, не зрозумів іронічного запитання свого співбесідника й тому здивовано вирячив свої темні озера – напівдитячі очі.

– Яка це молода? – сказав він і облизав губи.

– Ну, як не молода, – кинув Швидкий, – то чого ж ти з нею церемонишся? Підсунь кудись – хіба не бачиш, що вона посіла моє місце?

Чапчик нарешті зрозумів, у чому річ. «Ага, он у чому річ», – подумав він і заходився біля своєї скрині. За мить, скриня вже була під лавою, за хвилину на місці скрині сидів уже Швидкий, але спогад про цю розмову з новим товаришем залишився, по суті, надовго. І надовго він залишився саме тому, що був, можна сказати, трохи неприємний.

Та й справді: що тут гарного? Чапчик розуміє, що він селяк, він розуміє, що йому бракує міської виправки й тих вишуканих рухів, якими так успішно володіє цей містечковий хлопець, Чапчик, нарешті, знає, що він дуже низенький, що він замість кепі носить картуза і не має того породистого носа, що його має Швидкий, нарешті, він знає, що все це поруч з Швидким робить його трохи комічним. Але хіба справа в цьому? Хіба він не був зразковим комсомольцем у своїй Комарівці? Хіба його не вважали за першу людину на селі? Навіщо ж тоді таким неохайним тоном розмовляти з ним? Ну, він помилився, не туди поставивши скриню, але при чому тут глумлива «молода»? І нарешті Чапчик доміркувався, що й скриню його Швидкий нарочито назвав «чамайданом».

Словом, розмова з новим товаришем не подобалася селякові. І згадуючи її, він відчував на серці деяку образу. Саме тоді й взяла його заздрість, що він не може так розв'язно поводитись з людьми, як Швидкий, і тоді ж виникло в нім бажання, так би мовити, якось показати себе.

Бажання показати себе за дорогу цілком усвідомилось і, усвідомившись, почало розгорятись. Та й справді: Швидкий не тільки не змінив своєї поведінки, – він до безкраю розперезався й не менш остаточно довів, що для нього Чапчик не більш, як муха, з якою йому можна поводитись, як йому забажається. То він, розвалившись на лаві, примушував селяка сходити по воду, то він, вдаючи з себе пана, пропонував Чапчикові одчинити або зачинити вікно. Нарешті він вийшов із всяких норм пристойності й, повернувшись задом до своєї жертви, сказав:

– Ану-бо почеси мені спину... Та не там, нижче свербить!

Як видно хоч би з останньої фрази Швидкого, досі Чапчик виконував накази без всяких заперечень: не тільки тому, що він пасував перед цією винятковою розв'язністю, але й головним чином тому, що (як це вияснилося з розмови) Швидкий уже побував на шахтах і навіть (з його слів) один час був вибійником. Але тут Чапчик не витримав і, набравшись хоробрості, сказав:

– Я тобі не нянька – чухай сам!

Мовчазний широкоплечий Супрун, який до цього часу тільки спостерігав, раптом, взявшись за живіт, зареготав басом.

– Так би й давно... – промовив він тим же басом. – Ач, який паниччик найшовся!

Ця несподівана підмога підбадьорила селяка, і підбадьорила тим більше, що Супрун хоч ще й не бачив шахти – все ж був містечковий комсомолец: до цього часу Чапчик думав, що всі містечкові комсомольці такі, як Швидкий, тепер він побачив, що він помилився, і побачив, що тепер не буде вже відчувати себе самотнім, яким він відчував себе до цього часу.

– І справді паниччик, – задерикуватю кинув підбадьорений Чапчик. – Кажу, чухай сам!

Але Швидкого, очевидно, важко було збентежити. Він повагом повернувся, подивився глумливим поглядом на селяка (мовляв, яка ж ти нікчемна муха!) й промовив чітко й іронічно:

– Теж майбутній шахтар! Товариш називається... Ти чому, до речі, не поїхав з першою партією мобілізованих? – додав він. – Мабуть, ухилився?

Додаток був такий же несподіваний, як і підмога з боку Супруна. Звичайно, Чапчик не поїхав з першою партією мобілізованих на вугільний фронт тому, що здавав свої справи новому голові КНС (він був у своєму селі головою КНС). Звичайно, таке ж запитання він міг би поставити й перед Швидким, бо до складу першої партії входило й кілька містечкових комсомольців. Але всі ці думки, на жаль, прийшли багато пізніше. В той же вирішальний момент він тільки розгубився й, розгубившись, мовчки сів на своє місце (він стояв), і сів приблизно таким маніром, як сідають школярі, що почувають себе винними.

Ця нова неприємність, проте, не справила вже такого гнітючого враження на Чапчика, яке справляли на нього неприємності попередні. Образа залишалася, залишилося болюче бажання якомось показати себе, але, найшовши з боку Супруна підтримку (правда, химерну, бо Супрун знову мовчав), селюк поки що вичікував моменту, коли хтось чи щось хоч трохи зіб'є пиху самовпевненому Швидкому.

Момент цей нарешті прийшов. Прийшов тоді, коли вони вже були кілометрів 500 від свого району й коли поїзд, врізавшись в донецький степ, мчав їх повз заводи і шахти незнайомого їм краю.

На одній із зупинок до комсомольців підсіла якась пристаркувата жінка. Швидкий зав'язав з нею розмову. З розмови виявилось, що вона живе на Донбасі з двадцяти років, цебто вже більше як 26. Так би мовити, тутешня старожилка. Це, очевидно, заїмпонувало Швидкому, й він, відрекомендувавшись колишнім шахтарем, почав перед нею вихвалитися знанням шахтарського життя й шахти. Чи й справді Швидкий мав такі великі знання – принаймні Чапчикові поки що це було не зовсім ясно, але пристаркувата жінка цим знанням повірила й пройнялася навіть до них деякою повагою.

– Тобі, хлопче, видніше, – втираючи хусткою носа, сказала вона на якесь гаряче твердження Швидкого. – Що я там знаю, живу я в Бахмуті, тепер Артемівське зветься, і за 26 років, сказати тобі по правді, і близько не була біля шахти. Бублички я продаю на базарі.

Почувши це, широкоплечий Супрун враз прокинувся від своєї мовчанки й зареготав тим же таки добродушним басом. Швидкий спалахнув (він у перший раз спалахнув) і, розгубившись, затикався. Тоді він зі злістю подивився на Супруна, зиркнув таким же чином і на Чапчика, зі справжньою ненавистю зміряв з голови до ніг пристаркувану жінку, що її він взяв за матір якогось шахтаря й яка, як виявилось

ся, була звичайнісінькою собі спекулянткою, – і все це, так би мовити, проробивши, вийшов суворий і незадоволений з купе.

Цей випадок, безперечно, сподобався Чапчикові: мовляв, нарешті Швидкому хоч трохи збито пиху: ну, хіба б справді досвідчена людина попалася на такий гачок? Словом, Чапчик зітхнув з полегшенням.

«Ага, чортова кукла, – подумав він, – попався? Ото не задавайся на задрипані макарони. Подумаєш, який досвідчений шахтар!»

В уяві селяк уже бутузив свого супротивника, так би мовити, на всі заставки. Бутузив так, як йому хотілось. І коли б він мав упевненість, що з-під цих його ударів Швидкий уже не виприсне, – він би був цілком задоволений. Та лихо було в тому, що всі ці удари були поки що уявними. Це зовсім не значить, що він не здібний по-справжньому «показати» себе перед містечковими комсомольцями – він ще покаже! Але перед якими... от? Перед подібними до самовпевненого й досвідченого Швидкого? Перед цими все-таки важкуваті!

З таким зневір'ям до своїх сил він їхав аж до районного вугільного центру. З таким зневір'ям він вирушив і до шахти: в районі їх довго не затримували – позаписували в якісь книжки, наділили відповідними папірцями й побажали всього найкращого.

II

З добрими дорогами ще не всюди гаразд. Але це був один із тих капітальних шляхів, що їх ми тепер чимало найдемо й на Донбасі й що вкупі з палацами культури, з радянськими житлобудами, з новими заводами та шахтами в корінний спосіб змінюють обличчя всієї нашої країни. Були й добрі коні, був непоганий і фаєтон. Правда, сидіти було не зовсім зручно, бо заважали Супрунів і Швидкого чамайдаки (Чапчикова скриня стояла в ногах напівглухого візника), але цієї незручності селяк не помічав: думки працювали йому в зовсім іншому напрямку й зупинялися на більш серйозних справах.

Не помічали, мабуть, поки що цього й його товариші: і вони були зосереджені, й їм було не до дрібниць. Довгий час їхали мовчки. Коли їхали поїздом, раз у раз перекидалися словами, а Супрун навіть насвистував якусь пісеньку, та вже в районному центрі все це вгомонилось. Можливо навіть, що й розв'язний Швидкий принаймні сяк-так відчував серйозність моменту: принаймні й йому слова поки що не навертались на язик. Очевидно, всі думали про іспити і про те, що їм несуть найближчі загадкові дні.

А втім, коли сонце надзвичайно душного дня зупинилося в зеніті й немилосердно почало палити голову, Чапчик помітив не тільки незручність, – він помітив, що вони досі не зустріли жодного гайка, в якому можна було б відчутися деяку прохолоду, й помітив, що весь ландшафт нового краю муляє йому очі: сиротливий степ був далекий і без кінця чужий.

– Ач, яка місцевість! – порушив мовчанку Супрунів бас – У нас не така.

– Тут всюди гола місцевість! – авторитетно заявив Швидкий. – Сіра. Особливо вона впливає на селяків: не встиг приїхати – вже й тікає!

Швидкий, що аж досі ніяк не міг забути скандального випадку з пристаркуватою жінкою, мабуть, мав сильне бажання на когось помститися і, не находячи нікого, крім Чапчика (Супруна він, безперечно, побоювався), вирішив шпигоннути селяка. Шпилька попала в самісіньке серце й зробила найсправжніший біль. Річ у тому, що мініатюрний Чапчик, який далі свого села не знав дороги в світ і був надзвичайно вразливою людиною, покинувши вагон, і справді відчував себе трохи сиротою: ну що тут зробиш, коли йому така вдача! Звичайно, в'юнкому й легковажному Швидкому, який встиг уже побувати в багатьох городях і районах, усе це іграшки. Мабуть, і спокійному урівноваженому Супрунові це іграшки. А от вразливого Чапчикові – Чапчикові це зовсім не іграшки! І тепер, не бачачи навколо себе жодного деревця, він згадував свій лісовий край, і йому було трохи сумно. Одним словом, у певному сенсі Швидкий не помилявся.

Але хто це йому сказав, що Чапчик думає тікати? Хіба Чапчик не з легкою й радісною душею від'їздив зі своєї Комарівки? Хіба він, скажім, не обіцяв своїй матері-незаможниці за рік так ошахтаритись, що й її забрати до себе? Нарешті, хіба це не він навіки вирішив залишитись чесним, добросовісним і витриманим комсомольцем? Швидкий, мабуть, помічає на його обличчі ризики суму? Так тут нічого поганого нема (в тому, що ризики суму) – це може трапитись зі всякою вразливою людиною. Подумаєш, який твердокам'яний комсомолец!

Але, на жаль, іронія прозвучала кволенько, і Чапчик замислився. Не в тому сенсі замислився, що він думав тікати додому, а тому, що Швидкий і справді мав рацію пишатися їй, так би мовити, гнути кирку. Скажім, на обличчі Швидкого не помітно ніякого суму, а це вже величезний плюс і немала перемога. Це значить, що Швидкий буде почувати себе на шахті, як дома, а він, Чапчик, ще довго там виступатиме в ролі повака, і на нього будуть дивитися з деяким презирством.

«Ні, на мене не будуть дивитись з презирством, – втішав себе Чапчик. – Я на шахті зроблюся героєм, і тоді Швидкий ніколи вже не наважиться так неохайно поводитись зі мною й посилати на мою адресу такі образливі натяки. Це нічого, що Швидкий має чималий досвід. Це навіть гарно. Але й я буду мати не менший досвід, а можливо, й трохи більший. І потім я обов'язково забуду свій лісовий край, і тоді на моєму обличчі не з'явиться жодної риски суму».

Шахта, що до неї посувались мобілізовані комсомольці, була найдальшою шахтою в районі, і тому вони їхали вже з годину, а виселок досі не показувався. Не приходилося їм пересікати й сусідні шахти. Лише то тут, то там повставали димарі й терикони, і тоді хлопці вдивлялися в обрій. Ніщо, по суті, не тривожило й тиші донецького степу: стукіт коліс і раптовий цокіт підков, коли той чи інший кінь засікався, тільки підкреслювали гаряче безгоміння літнього дня.

– Отже, завтра поліземо в шахту, – сказав Швидкий і раптом звернувся до Чапчика: – тобі не боязко?

– Чого ж мені боязко? – кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде до прямих колючих запитань. – Хіба там що – вовки ходять?

– Там, брат, штреки страшніші за вовків! – авторитетно поінформував «досвідчений» комсомолец.

Супрун давно вже помічав, як погано впливають на селяка запитання й репліки Швидкого, і тому він, підшморгнувши носом, сказав:

– Слухаю я тебе, Швидкий, от уже не перший день, а й досі не доберу, чого ти липнеш до хлопця.

– Ні до кого я не липну! – роздратовано кинув Швидкий: йому не подобалось, коли в його розмову з селяком втручався Супрун, до того ж, помітивши нарешті чамайдани, він ніяк не міг з ними впоратись: то один, то другий налазив на нього. – Ні до кого я не липну, – ще раз підкреслив він. – Мені тільки здається, що даремно його послали сюди: не з його худобою й смекалкою лазити по штреках!

– Це ти про мене говориш? – спитав схвильований Чапчик і тут же подумав, що він даремно не почухав Швидкому спину.

– Та про тебе ж!.. А що таке? Хіба помиляюсь?

Тут уже й Супрун не витримав. Положивши в кишеню ножа, за допомогою якого він допіру підполуднував, Супрун почухав потилицю й сказав:

– Коли це ти по тих штреках лазив? Що рік блукав десь поза районом, то вірно, а от щоб по штреках, то хто й зна!

- Що значить «блукав»? – незадоволено промовив Швидкий. – Хіба то називається блукав, коли тебе в іншу округу перекинули?
- А до чого ж тут штреки?
- А до того, що працював, значить, на Донбасі!
- Та невже?.. Чи не так, як ота жінка, що в поїзді? – і Супрун зареготав своїм добродушним басом.

Бас цей цілком задовольнив Чапчика, він прозвучав йому справжньою музикою. Але, на жаль, не надовго, бо Швидкий подивився на Супруна таким поглядом, що навіть Чапчикові неприємно стало. І тим більш неприємно стало, що Супрун на цей погляд нічого не відповів: склалося таке враження, що він його не витримав. Словом, Супрун уже мовчав, а селяк, знову відчувши себе самотнім і безпорадним, дивився на рівну спину напівглухого візника й облизував губи.

За деякий час на горизонті почали вирисовуватись будівлі і раптом повстав величезний димар. Вирвалися з-за горба якісь підводи і хутко наближались до них. По лівій дорозі пробіг собака. Видно було, що вони нарешті наближаються до якогось виселку. Тоді вони поцікавились, що це. Напівглухий візник сказав їм, що це й є та шахта, на яку йому доручено їх довести. Словом, за півгодини вони вже були на місці призначення.

III

Так он воно які шахти! Що ж тут страшного? Буквально нічого! Навіть навпаки: прекрасні новенькі домики (вишикувались в кілька вулиць), дуже непоганий і навіть багато кращий за містечковий театр, шахтний клуб, дівчата, хлопці, жінки, діти по вулицях, як і всюди, одним словом, виселок, можна сказати, на «ять».

Дуже добре їх і зустріли. Дали місця в гуртожитковій (кожному по ліжку), дали до матраців і подушок простирадла, ковдри – нічого не забули. Добре нагодували. Нагодували в тому ж таки гуртожитковій (через коридор і їдальню). Завшахти (це ж тут найбільший чоловік) – людина страшенно скромненька і, як виявилось, недавній звичайнісінький собі шахтар. Потім Чапчик узнав, що тепер мало не всіма шахтами керують колишні рудокони. Це Чапчикові дуже подобалось: чому не припустити, що й він за якісь роки 5 стане такою великою людиною? Чапчик прекрасно знає, що радянська влада завжди відмітить добру роботу: одну відмітить орденом, другу – високою посадою.

Не подобалось тільки селякові, що Швидкий і тут встиг обернутись на героя. Швидкий уже крутився дзигією навколо завшаhti й зо всіх боків виставляв себе. Він так енергійно виставляв себе, що за ним не тільки Чапчика, але й Супруна не видно було. Чапчик дивився своїми темними наївними озерами на симпатичного завшаhti, й йому було шкода, що такою людиною заволодів такий, хоч і досвідчений, але все ж таки негарний хлопець.

«Що не говори, – подумав Чапчик про себе, – а я все ж таки проти Швидкого нікчема!»

Але особливо почув він свою нікчемність, коли побачив, як бойко Швидкий розмовляє з завшаhti.

– На вашій шахті, – спитав Швидкий, – всюди застосовано відбійні молотки?

– Майже всюди, – відповів завшаhti. – Працюють зарубні машини.

– Ну, ясно, у вас же крутоспадні пласти, – сказав Швидкий. – Саме на таких пластах відбійному молоткові і належить перше місце. – Він трохи помовчав і додав – У Німеччині та ж сама історія.

– В Рурському басейні?

Та в Рурському ж, там ще в 27-му році працювало тільки до 400 зарубних машин, цебто зарубними видобували лише 2 з лишком відсотки всього видобутку.

І, перейшовши на тон знавця і надзвичайно авторитетної людини, Швидкий почав читати, можна сказати, лекцію про уложення верстов і геологічну будову двох подібних один до одного басейнів: Рурського й Донецького. Словом, він уже заїмпонував завшаhti. Що ж до Чапчика, то його Швидкий мало не знищив своєю ерудицією.

«Ні, – подумав селюк, – Швидкий і справді багато дечого знає. Я про це, що він говорить, ніколи й нічого не чув».

І Чапчик навіть пошкодував на мить, що він не зумів заволодіти симпатією бойкого містечкового хлопця. Але це тільки на мить. Почуття образи все ж таки не згасло, й йому хотілося думати, що всі ці знання лише таким, як він, здаються великими, а на самім ділі вони, мабуть, маленькі і Чапчик їх скоро здобуде. От якби тільки з шахтою все обійшлося добре, щоб обійшлося добре, коли вони полізуть у шахту! Коли Чапчик і в шахті оскандалиться, значить, Швидкий і справді мав рацію глузувати з нього.

«Не дай, Господи!» – подумав селюк, і йому йокнуло під серцем.

Він сидів на своєму новому ліжкові й чекав Супруна, який вийшов до вбиральні (Швидкий уже чогось лазив по конторах). З Супруном

він умовився походити по виселкові й ближче познайомитись з новою обстановкою. Нарешті увійшов і Супрун. Увійшов він у супроводі якогось молодого шахтаря.

– Знайомся! – сказав Супрун. – Це місцевий комсомолец, товариш Груша. Вибійник.

Познайомились. Груша був балакучий і приємний хлопець, і тому з ним стало весело. («Добре в нашій республіці, – подумав Чапчик, – всюди найдеш своїх, комсомольців»). Груша почав розповідати про роботу на шахті й про те, як він два роки тому розпочинав тут працю.

– Спершу навіть страшнувало було, – говорив Груша, – але потім звик і нічого страшнуватого не бачу. Нещасні випадки бувають, але – де їх нема? Бувають вони й на заводах, бувають і на селі. Нещасний випадок може трапитись навіть там, де його зовсім не чекаєш.

– А чого ж відділя тікають? – спитав Чапчик: йому дуже сподобався Груша, й він з ним почував себе прекрасно.

– Літуни й дезертири всюди єсть, – промовив шахтар. – Цієї сволочі не бракує, але треба й це сказати: робота тут нелегка та до того ж і під землею.

– Дуже важка? – продовжував допитувати Чапчик, що вирішив докопатися до найменших дрібниць, щоб почувати себе більш упевнено.

Груша запалив цигарку, пустив кільцями дим з рота, й промовив:

– Звичайно, нелегка. Але зате ти працюєш не 7, а 6 годин, маєш добрий заробіток: єсть такі, що виганяють сотні карбованців у місяць. До того ж до тебе й величезна увага – і з боку партійної організації, і з боку професійної. Та й адміністрація чимало вділяє уваги твоїм побутовим умовам.

«Он воно як: 6 годин, сотні карбованців...» Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його перебив Супрун.

– Справа ясна! – сказав Супрун. – Яка б там робота не була – важка чи ще важча, але на те ж ми й комсомольці! На те ж ми на фронті, щоб перемагати труднощі.

Ну, це само собою розуміється. Це й справді ясно, Чапчик це прекрасно обмислив. Він, наприклад, дуже-дуже хоче бути героєм труда. Отже, хай Груша розповідає далі: йому дуже цікаво все це слухати.

І Груша розповідав. Розповідав довго і саме цікаво. Він зупинився навіть на деяких деталях. Він розповів, наприклад, що робити, як раптом погасне лампочка в темному штрекові: досвідчений шахтар на такий випадок має, скажім, дві палиці: одну держить над головою,

другу – убік, так і виходить, інакше б він, скажім, стукався головою об стелю, бо не вгадаєш, де треба нахилитись. Радив не лякатись, коли трапиться комусь із них залишитись на самоті. Крізь кволе світло лампочки ти можеш побачити в вугільному поросі якусь жакливу пику, але це так ввижається тільки незвиклій людині. Не треба лякатись, коли раптом почуєш під молотком невеличкі вибухи: то вискакують із пластів газу, і старий шахтар з цих вибухів лише радіє, бо це значить, що піде легкий вугіль. Словом, багато цікавого розповів Груша, й Чапчик вислухав його з величезною увагою.

Увечері вони ходили до загодовні: він, Супрун і той же Груша (Швидкого знову не було). У загодовні розмовляли з шахтарями, що з ними їх знайомив Груша. Бачили багато химерного. Все на них справляло сильне враження: і шахтарські каски, і чорні полотняні костюми, напівфантастичні вогники в лампочках. І тоді було радісно, було й тривожно: радісно було, що і вони за кілька днів стануть такими ж героями, як ці чорні люди, яких вони з такою цікавістю оглядають, тривожно було тому, що попереду ще залишилась незнайома, мало не таємнича шахта, про яку вони чули так багато чудесного і яка все-таки трошки лякала.

Заснув Чапчик дуже пізно: мислі довго не давали спокою голові. Снівся йому дуже химерний сон. Снилось йому, нібито йде він якимсь темним глухим коридором, а назустріч йому біжать ліхтарики. І ліхтарики нібито не ліхтарики, а якісь живі істоти. Чапчик намагається ухилитись і ніяк не може цього зробити: підбіжить ліхтарик, блисне йому в око – й зник!

«Що це таке? – думав Чапчик. – Чого вони хочуть від мене?»

І тоді ж він раптом відчув, що його хтось ззаду схопив за плечі. Він здригнув і повернувся. І бачить він перед собою якесь надзвичайно страшне обличчя. Обличчя з ненавистю дивиться на нього й скалить зуби. Охоплений жахом, Чапчик намагається пригадати, чиє це обличчя. Він напружує всі свої розумові сили, але даремно: він все-таки не здібний пригадати...

Та він не може й вирватись: таємнича істота міцно тримає його в своїх руках.

«Пропав», – подумав Чапчик і тут же раптово згадав, чиє це обличчя: так, це обличчя Швидкого! Охоплений ще більшим жахом, Чапчик скрикнув.

IV

– Чого ти кричиш? – почув селяк біля себе досить ласкавий голос і, так би мовити, з зовсім іншої опери. – Кошмар душив, чи що?

Чапчик розплющив очі. Біля селякового ліжка стояв Швидкий і дивився на нього дуже доброзичливими очима. Він дивився такими очима, що Чапчикові навіть не вірилось, що це саме той в'їдливий комсомолец, який цілу дорогу не давав йому спокою. І в усякому разі реальний Швидкий нічого не мав спільного з тією потворою, котру він бачив уві сні. Тут же був і Супрун: він тримав у руках мило й, перекинувши через плече рушника, готувався йти до вмивальника. На двох койках спали шахтарі – вони, мабуть, допіру прийшли з роботи.

– Чого ж ти мовчиш? – сказав Швидкий. – Кошмар, питаю, душив, чи що?

– Сон приснився страшний! – відповів Чапчик і звернувся до Супруна. – Хіба вже пізно?

– Ні, не дуже, – йдучи сказав Супрун. – Приходили від завшахти: зараз поліземо. Одягайся!

Чапчикові знову йокнуло під серцем – і радісно, і тривожно. Та й справді: від першого іспиту залежить багато. Чапчик кинувся вдягатись.

– В тебе ніяких крапель нема від зубів? – звернувся до нього тим же ласкавим голосом Швидкий. – Страшенно зуб болить! – і взявся рукою за щоку.

– Де ж вони в мене візьмуться? – сказав здивовано Чапчик і подивився на Швидкого.

Химерний сон і особливо Супрунова інформація, що вони зараз полізуть у шахту, – все це на деякий час паралізувало його здібність спостерігати, і він не бачив, що навкруги його робиться. Тепер Чапчик побачив, що у вікно зазирає вогняна куля ранкового сонця, і побачив, що Швидкий і справді зовсім перетворився. Це вже не був самовпевнений юнак, яким його досі знав селяк, – це вже був дуже симпатичний хлопець, яким його Чапчик навіть не уявляв. Швидкий посміхався милою й надзвичайно симпатичною посмішкою.

«Що це з ним раптом трапилось? – подумав Чапчик. – А втім, хіба не все їдно? Лиш би він був завжди такий!»

Чапчикові навіть захотілося підійти до Швидкого, потиснути йому руку й попрохати пробачення... За що? Та хоч за те, що він колись

гнівався на нього! Хіба він мав право гніватись на такого, по суті, доброго товариша? Він просто не знав Швидкого!

– А хіба дуже болить зуб? – спитав він. – Може, тоді ти не підеш з нами, залишишся?

– Зуб болить дуже, – сказав Швидкий. – Але чого ж я буду залишатись? Все їдно колись прийдеться йти, та й завшахти може щось подумати.

– Що ти говориш! Завшахти? – мало не скрикнув селяк. – Будь певний, ми з ним поговоримо, і він нам повірить.

– Не буде діла. З цим бюрократом важко говорити! – відказав Швидкий.

Завшахти – бюрократ? Ця лагідна, гостинна й товариська людина? Чапчик нічого не розуміє. Може, товариш говорить про когось іншого?.. Про нього? Коли про нього, то дивно! Чапчик усе-таки думає, що товариш помиляється... Він також помиляється, як він помилявся в нім. Швидкий не погоджується? Шкода! Він дуже шкодує, що перетвореного Швидкого не можна переконати, що завшахти такий же милий, як сьогодні і він, Швидкий!

Чапчик взяв рушника і все-таки цілком задоволений пішов до вмивальника. Йому було дуже приємно, що на його серці нема вже ніякої образи і єсть тільки маленька й радісна тривога.

За якийсь час Чапчик, Супрун і Швидкий ішли з завшахти до лазні. Там вони попереодягалися в нові полотняні костюми, в старенькі чоботи й тверді каски. Там вони дістали й лампочки. Якось тривожно й радісно було відчувати себе в цих костюмах і почувати в руках химерний вогник.

– Ну, гайда до кліті, – сказав завшахти, коли всі були готові, й рушив до дверей.

Вони пішли широким дворичем і скоро зупинилися біля кліті.

Цього моменту Чапчик, очевидно, ніколи не забуде. Шахту раз у раз затоплювало водою, й тому по стволу бігли прямо-таки ручаї. Кліть (вона допіру забрала першу партію) була вогка й непривітлива. Непривітливо виглядала й людина, що керувала нею: робітник, мабуть, недолюбляв екскурсантів, а майбутніх шахтарів, вдягнених у чистенькі полотняні костюми, за когось іншого й прийняти не можна було. Біля кліті стояло ще декілька чоловік, вони теж збиралися під землю.

– Ми спершу спустимося метрів на 150, – сказав завшахти.

«Як це буде, як на 150 метрів? – подумав Чапчик. – Скільки, скажім, має метрів п'ятиповерховий будинок? Мабуть, не більше, як метрів

40? Тоді що ж це виходить? Виходить, що ми зараз спустимось на таку глибину, яка рівняється мало не чотирьом один на одного поставленим п'ятиповерховим будинкам?»

І в третій раз Чапчикові йокнуло під серцем: справа в тому, що він раптом згадав той трагічний випадок з кліттю (вона зірвалася), який трапився на шахті «Марія» й про котрий у свій час чимало писали в газетах. Він подивився на Супруна й Швидкого. Перший і зараз був такий же спокійний і урівноважений, яким його знав Чапчик у вагоні, але другий був блідий і тремтів, взявшись рукою за щоку.

«Бідолаха! – зітхнув Чапчик. – Його зимниця трясє, а він у шахту збирається... От проклятий зуб!»

Проте важко було сказати, кому він більш співчуває: собі чи Швидкому, бо 150 метрів все-таки ніяк не виходили з голови. Як він себе не заспокоював, що він собі не говорив, а під серцем тепер йокало вже без перерви. І коли б не щаслива думка про міські ліфти (а про ліфти йому вже чимало розповідали), він, можливо, сів би в кліть з поганим настроєм. Згадка ж про ліфти його дуже підбадьорила. І справді: по великих будинках, можливо, не нижчих за 150 метрів (ну, хоч би в тій же Америці), люди їздять таким чином кожного дня, дехто навіть кожної години, а він, майбутній шахтар, дрейфить перед перспективою спуститись, можливо, в кращій машині, і дрейфить, як найсправжнісінський боягуз! Ні, це вже ні к чорту не годиться!

– Лізьте! – почув він голос зазнахти, коли кліть знову додали нагору й коли хтось відкинув залізні ґрати.

Майбутні шахтарі рушили через місток. За мить стукнули двері, вдарив гонг і кліть пішла. Ці кілька секунд, поки кліть з шумом і аж дух забивало мчалась кудись, Чапчик був, можна сказати, в надзвичайному трансі. Він міцно тримався за якусь залізну перекладину, не менш міцно притиснувшись до холодної стіни, і почував, що летить кудись угору і що вода, яка зливою падала на нього відкілься зверху, проривається йому за комір і робить йому на спині неприємний холод. Правда, він дещо й бачив, але те, що він бачив, було таке ж фантастичне, як його недавній сон: у темному вогкому кутку, крізь тускле світло кількох ліхтариків, вирисовувались химерні силуети зовсім нереальних ніг. Більше він нічого не пам'ятає. Він навіть не пам'ятає, коли й як він вийшов із кліті. В цьому він чесно признавався, коли його потім розпитували.

Вони вже були в квершлагіві, і тут Чапчик машинально подивився на своїх товаришів.

Супрун був такий же спокійний, як і раніш, але й Швидкий не змінився: тримаючись за щоку (хворий зуб!), він і тепер тремтів і мав поганий вигляд блідої людини. Проте Чапчик на цей раз не звернув на нього відповідної уваги, бо зайнятий був своєю особою.

«І як виявляється, нічого тут нема страшного! – бадьоро вирішив Чапчик, ступаючи по штрекові. – Кліттю спускатись тільки без звички неприємно і навіть страшно, а як звикнеш – мабуть, той же ліфт.

Ну, а щодо вибірок, то про них і говорити не приходиться: звичайний собі темний коридор, і тільки».

– Почекайте! – сказав завшаhti, раптово зупиняючись та повертаючись до хлопців: він ішов попереду. – Чуєте гул? То коногони жечуть вугілля. Становіться до стіни.

І завшаhti, скликавши до себе всіх майбутніх шахтарів, поки наближались вагончики, пояснював новакам те, що їм було неясно й чим вони цікавились. Розпитували, правда, тільки Чапчик і Супрун: Швидкий нічим не цікавився й мовчав. Сельок пояснив це тією обставиною, що все це йому давно відоме.

Нарешті в глибині штреку блиснув ліхтарик і повні вугілля вагончики з грохотом і шумом проскочили повз них.

– Коли вам треба буде колись зупинити коногона, – сказав завшаhti, – ви мусите помахати ліхтарем, і він зупиниться.

– А для чого його зупиняти? – спитав Чапчик.

– Ну, скажім, – відповів завшаhti, – ви попали в так звану «трубу» – це таке місце в штрекові, де ви ніяк не можете розминутись з вагончиками і де вас вони обов'язково зачеплять, – тоді ви й сигналізуєте ліхтарем.

Ага, он воно що! Ну, тепер ясно! Отже, це треба обов'язково запам'ятати! Чапчик це обов'язково запам'ятає, бо все ж це відповідним чином зв'язано, з одного боку, з безпекою, з другого – з щасливим виходом із вибірок. Треба прислухатись до кожного слова досвідченого шахтаря.

Вони знову рушили в темну глибіню, висвічуючи собі дорогу «вольфом». Зрідка назустріч їм ішли кудись шахтарі, але в напівтьмі вони нагадували скоріш тіні й як тіні зникали десь – без облич, без рук і навіть без ніг. То тут, то там чути було глухі стуки, й десь без перерви дзюрчала вода.

– Ну, тепер готуйтесь до останнього іспиту, – сказав завшаhti й зупинився біля якоїсь дірки. – Страшного нічого нема, але треба бути обережним. Зараз подамось на нижчий горизонт... Це от – гезенк.

Далі – шахтне поле. Ми маємо так звані крутоспадні пласти. Приблизно на 80 градусів. Зараз спустимось по кріпях на 120 метрів вниз... Хто за мною?

І завшахти за мить опинився в дірі, а ще за мить його вже й не видно було в штрекові.

V

Першим за завшахти рушив Супрун.

– Обережніш, – почувся з-під землі голос шахтного командира. – Сюди став ногу!

Власне кажучи, Чапчик нічого не зрозумів з попередніх слів завшахти. Для селяка ці «крутоспадні пласти», ці 80 градусів тощо були китайською грамотою. Він зрозумів тільки те, що треба триматись сміливіше і треба бути обережним. Не довго думаючи, він, щоб не бути останнім (а промчавшись кліттю, він почував себе до певної міри героєм), щоб не бути останнім, Чапчик, як тільки зник під землею й Супрун, зиркнув на Швидкого (Швидкий і зараз тремтів і вистукував зубами – це Чапчик добре помітив) і поліз і собі в діру.

Ставши ногою на кріп, він зиркнув униз й побачив там два вогники: нижчий і вищий – Супрунів і завшахти.

- Давай сюди ноги! – почув він знизу Супрунів голос.
- А куди ж мені лізти? Я нічого не бачу, – сказав Чапчик.
- Шукай ногами кріп і становись на неї!

Селяк спустився ще нижче, потім ще нижче, обережно намагаючись ногами «ліс» і як кішка чіпляючись за деревини.

– Тут починається перший уступ! – знову почув він знизу голос завшахти. – Отой, що я вам про нього розповідав.

Завшахти й справді щось розповідав у штрекові про уступи, але що саме – Чапчик рішуче не пам'ятає. І потім теорія, як видно, зовсім не збігається з практикою: на малюнкові свого нового вчителя він бачив зовсім невинні лінійки, а тут йому приходится виступати в ролі мавпи і, у всякому разі, доброго акробата.

Чапчик подивився вниз: перший ліхтар заблуканим вогником виблискував уже в стороні, другий – під ним.

– Давай сюди ногу! – сказав Супрун. – Як не попадеш на кріп – становись мені на плече.

- Почекай, я трохи відпочину! – сказав Чапчик, враз запарившись.
- Ну, відпочинь! – і Супрунів вогник теж зник десь у стороні.

Коли Чапчик рушив далі й доліз до так званого уступа, він остаточно розчарувався в теорії: чіплятись приходилось уже не тільки руками й не тільки ногами, але й черевом. Треба було податись у бік (вогники заблимали ліворуч), а вбік подаватись ще важче було. Важко дихаючи, Чапчик зупинився й подивився вниз. І – о жах! – при кволому світлі ліхтаря, що ледве-ледве пробивалось крізь вугільний порошок, він побачив темну безодню. Тільки тепер Чапчик усвідомив, що він у величезному (глибиною більш як на 100 метрів) колодязі, і усвідомив, що він над проваллям і що він, виконуючи роль акробата, стоїть зараз на волосинку від загибелі. Варто зірватись з якоїсь кріпі і – пропав: кісток не позбирають!

І якраз у цей момент глухо загуло й з шумом і свистом та своєрідним стогоном десь почали одвалюватись глиби вугілля й летіти повз нього.

– Не хвилюйтесь, – почув він знизу бадьорий голос завшахти. – Цей не зачепить.

Та вже було пізно. Тепер бадьорий вигук, на жаль, не здібний був підбадьорити Чапчика. Темне провалля дивилось на нього страшною задимленою порожнечою, й він відчув, як йому затремтіли руки, як впало й зупинилось серце, як попустились м'язи й як невідома досі йому байдужість почала сторожко, ніжно й обережно обніматися йому. Ще один момент – і він летів би в безодню. Ще одна мить – і Чапчика б не було. Він потім ніяк не міг простежити, яким чином прокинулась йому думка й, прокинувшись, запрацювала спершу поволі, далі швидше й, нарешті, скаженими карколомними темпами.

«От так шахтар! – раптом сказав собі Чапчик: – Як тобі не соромно, Чапчику! Люди на цих кріпях по 40 років працюють, а ти злякався однієї години. От так герой! Чи не ти, Чапчику, нещодавно збирався прославитись?! Як же ти прославишся?! Люди йдуть на видиму смерть – і не бояться, а ти злякався поганенького колодязя. От так герой! Подивись на Супруна, він так спокійно лізе вниз, наче тут і народився. Бачиш чи не бачиш?.. А ти? Засць ти, Чапчику, а не герой!.. А як зрадіє Швидкий! Як він тебе почне висміювати!»

Тут селюк, скерований якоюсь йому невідомою силою, подивився вгору. Побачивши там вогник Швидкого, він відчув новий прилив енергії. Тоді, чіпляючись за кріпі, він сміливо рушив уперед. Страху – як не було. Навпаки: біля серця щось клокотало, билось й рвалося з грудей. Було страшенне бажання жартувати і з кимсь голосно й весело розмовляти.

– Ну що, Супруне, як себе почуваєш? – крикнув він униз. – Витримаєш іспита?

– Лиш би ти витримав! – донісся до нього спокійний Супрунів голос.

Чапчик хотів був щось сказати ще й Швидкому, але, зваживши на те, що Швидкому болить зуб і що він досі не проявив жодного бажання з кимсь перекинутись словом, вирішив його не чіпати.

На третьому уступі Чапчикові зірвалась з петельки лампочка й, з шумом полетівши вниз, десь зачепилась за кріп. Опинившись у цілковитій тьмі, Чапчик на мить захвилювався, але дальша секунда принесла йому цілковите заспокоєння: він вирішив чекати вказівок шахтного командира й поки що не рухатись далі.

– Зараз ми її дістанемо! – почув він голос завшахти. – Почекай трохи!

І не пройшло й хвилини, як лампочка була вже в руках селяка: завшахта дійсно лазить, мов мавпа. Цей випадок ще більше підбадьорив Чапчика, і решту путі він покрив сміливими упевненими рухами свого, як тепер вияснилося, досить-таки гнучкого тіла. Сплигнувши через якусь годину в штрек нижчого горизонту, селяк найшов у собі велику погорду й відчув, що він витримав першого серйозного іспита. Чапчик подумав, що тепер навіки залишиться на шахті... І саме тому залишиться навіки, що вже в першу мить, як тільки він спустився в штрек, його знову проти його волі потягло до небезпечної, але якоїсь надзвичайно солодкої кріпі шахтного поля. Бо й справді: там потрібний був героїзм, але це ж саме він і хоче бути героєм! Там вимагають сміливості, але хіба він уже не почуває себе хоробрим? Бажання працювати в нього надзвичайне. Вміння? Він бачить, що він і з цією працею справиться. Чапчик був переповнений молодю, бадьорою, задержуватою радістю. Серце його завмирало, то прискорено билось. Він подивився на спокійного Супруна: Супрун так виглядав, наче він ніколи й не знав небезпеки. Тоді Чапчик зиркнув на завшахти й, наче викликаючи когось на змагання, промовив:

– Тепер поліземо в більш небезпечні місця?

– Тепер – завтра – поліземо сюди на роботу! – усміхнувся шахтний командир і додав: – З охотою полізеш?.. Більш небезпечних місць нема.

– Звичайно, з охотою! – голосно вирвалось Чапчикові. – Я хочу бути вибійником. Як ви на це дивитесь?

– Добре. Зробимо. Все можна! – Завшахти повернувся до дірки й сказав: – Чого це так довго ваш товариш не вилазить?

Але не встиг завшахти промовити це, як з шахтного поля показали ноги.

– Ну, жвавіш, жвавіш – кинув завшахти до ніг.

– Куди жвавіш? – сплигаючи, сказав незнайомий голос, і перед майбутніми шахтарями та шахтним командиром став якийсь незнайомий рудокоп.

VI

От тобі й маєш! Що за чортовщина? Не треба тобі Гоголя! Мусив вилізти Швидкий, а вилізла зовсім стороння людина. Справжні, тобі вечори поблизу Диканьки. Але Чапчик, поставивши світло на Супрунове обличчя, бачить, що і той скинув брови догори й нічого не розуміє.

– За тобою ніхто не ліз? – спитав завшахти, звернувшись до шахтаря. – Нікого не бачив?

– Нікого не бачив! – відповів шахтар.

Всі Perezирнулися. Справа ускладнялась, заплутувалась. Де ж подівся Швидкий? Невже з ним щось трапилось? Але коли б щось трапилось, – всі обов'язково почули б.

Знову Perezирнулися і, Perezирнувшись, поспішно пішли до кліті. І тільки на вищому горизонті принаймні Чапчик з полегшенням зітхнув: саме на вищому горизонті вони найшли нитку до розв'язки цієї таємничої і, можна сказати, загадкової історії. На вищому горизонті їх поінформували, що такого хлопця, як Швидкий, дійсно бачили. Але він, говорячи місцевим жаргоном, давно вже подався на-гора: прийшов у квершлаг, назвав себе екскурсантом і, коли кліть рушила з шахти, рушив і він з нею.

– Ага! – тепер я розумію, – сказав завшахти. – Справа ясна. Цілком.

– Що ж таке ви думаєте? – спитав Супрун.

– А те я думаю, – упевнено заявив завшахти, – що ми його вже тут не побачимо. Я тепер розумію, чого він з півдня ходив за мною й налякав мене, що з нього непоганий бухгалтер. Він, голубок, сподівався тут працювати в канцелярії.

– Виходить, що він з нами по кріпях не лазив? – спитав здивований Чапчик: міркування завшахти про зазіхання Швидкого на канцелярію до нього ще не дійшли, він ще їх не міг прийняти головою.

– Де ж би він лазив, – сказав завшахти, – коли він від гезенка пішов до кліті. Перелякався, сукин кот!

Туди к бісу! Швидкий перелякався? Той саме Швидкий, що він перед ним, можна сказати, тремтів цілу дорогу? Ні, Чапчик цьому не повірить. Тут трапилась якась помилка. Йому, мабуть, зуб дуже розболівся. Не може бути, щоб Швидкий перелякався. Правда, він мусив попередити когось, що вилазить із шахти, але це даної справи не стосується, цебто не стосується припущення, що Швидкий здрейфив. Супрун киває головою й погоджується з завшахти? Ну, тоді і Супрун помиляється.

А втім, усі сумніви скоро було розв'язано, і розв'язали їх, так би мовити, непоборні факти. І саме тоді було розв'язано, коли Супрун і Чапчик повернулися до гуртожитку, певніш, до своєї кімнати в гуртожиткові, що в ній вони зупинилися з Швидким. Ліжко Швидкого й справді було порожнє, не було й його чамайдана.

– Невже втік? – сказав Чапчик, звертаючись до Супруна.

– А ти ж думав як – лікує зуба? – сказав Супрун. – Пиши, синок, некролога: мовляв, сповіщаємо радянську суспільність, що на такій-то шахті трагічно загинув комсомолец Швидкий і, мовляв, земля йому пухом.

Але вразливий Чапчик не мав охоти жартувати. Він уже забув усі ті болі і образи, якими так щедро наділяв його Швидкий у дорозі, і йому було тільки дуже неприємно, що досвідчений комсомолец так ганебно оскандалився. В нім навіть не прокинулось почуття погорди. Що з того, що він непогано показав себе перед містечковим товаришем? Що з того? Чи не краще було б, коли б і Швидкий працював на шахті? О, безперечно, краще, і не тільки для трудящих, але й для самого досвідченого Швидкого. Чапчик подивився в вікно і замислився,

Ні, він цього ніколи б у житті не зробив! Не зробить цього ніколи – він певний – і широкоплечий Супрун. З вугільного фронту вони не повернуться принаймні до цілковитої перемоги і на цій ділянці робітничого ентузіазму.

Тоді Чапчика знову потягло до небезпечної, але водночас і надзвичайно солодкої кліті шахтного поля. Чапчик тепер розумів старих шахтарів, тих старих шахтарів, що й дня не можуть прожити без темних, вогких полів підземної республіки.

За вікном стояв літній донецький вечір. Він ніжно обгортав матовим серпанком сторожкі степи й, ставши вдалечині суцільним синім згустком, ховався за неясними межами горизонту. Чапчик одійшов од вікна, подивився на порожнє ліжко Швидкого й пішов з кімнати.

VII

За тиждень, поцікавившись літературою зі своєї професії, Чапчик придбав у книгарні кілька дешевих книжок. Перечитавши їх, селяк раптом замислився.

«Ага, – подумав він, – он воно відкіля брав свої знання покійний Швидкий: з дешевої бібліотеки гірника брав він їх. От жук! А я гадав, що він спеціальний вуз пройшов!»

Перед Чапчиком лежали такі брошури: 1) Блажеєвич «Що треба знати гірникові-новакові»; 2) М. Нікішин «Переможемо вугілля системою Карташова»; 3) Варшавський «Застосування відбійних молотків»; 4) Ворожко «Легкі зарубні машини» і т. д.

БРИГАДИР ШОСТОЇ

З життя колгоспу «Спільна праця»

Крізь щілину віконниці пробивалося світло засніженого зимового ранку. З ліжка підвелася господарка й почала поратися коло пічки. Але Данило Макарович давно вже був надворі. Він встиг сходити на конюшню й перевірити, як конюхи походжають за кіньми, він був уже й на току.

Розправивши свого чорного вуса, Данило Макарович звільнив від віконниць вікна, позіхнув, зиркнув на силуети будівель, що чітко вири-совувались на полотнищах холодних снігів, і, коли в ніздрі йому вда-рив запах гарі, що її рознесли по дворах димки з бовдурів, зайшов до хати.

...Ну, а тепер будемо снідати. Творчий трудовий день ми розпочали тоді, коли на сході ще не займалася зоря (тільки-но прокричав пер-ший півень), коли цей творчий трудовий день узяв на свої мускулясті руки Данило Макарович. Данило Макарович Візник, стрункий 37-літній бригадир-колгоспник.

Шоста бригада Данила Макаровича на хуторі. Вона на тому хуторі, що за 25 верстов від районного центру й де бере свій початок річка Вовча. Річка побігла кривими ярками, хутір залишився на горі у вищ-невих садках. Зараз зима й непривабливі садки: не цвітуть вишні білим цвітом, не горять на сонці й оксамитово-темні ягоди.

Із степу летять колючі вітри й пасідають на черепичні покрівлі че-пурних вовчанських хаток, що вишикувалися в одну вулицю.

Відкіля цей вітер? З ворожого табору? Ну, так даремні його нама-гання. Не найде він собі притулку ні в конюшні бойової бригади (зайдіть-но сюди на хвилинку. Почуваєте, як тут тепло? Чуєте, як упев-нено хрумтять коні і як спокійно поблискують ліхтарі?), не найде він собі притулку й у свинарнях, скажім.

Данило Макарович – великий радянський багатій. В його розпо-рядженні аж 34 двори, що в них він налічує 147 душ населення. Він має 49 коней, а про реманент і говорити не приходиться. Скажімо, самих борін у нього не менш, як 22 штуки. Два роки тому обрали його

на бригадира, і з того часу він був, є і буде головним хазяїном цілого хутора.

Але, може, ви цікавитесь, як так трапилося, що такий собі звичайний колгоспник придбав собі так багато добра?

Трапилося це дуже просто. Обрали Данила Макаровича на бригадира. Покрутив він свого чорного вуса та й думає: «Що обрали мене, то я проти цього нічого не маю. Але дуже погано, коли я не виправдаю довір'я своїх товаришів». І от проходить рік. Іде осінь, коли в полях зрізають хліби, зима, коли з дальніх полотнищ снігу зазирають на хутір заграви сторожких шахт і заводів (вони оточують хутір із усіх кінців), йде голубоока весна, коли по схилах курганів біжать ручаї і колгоспники «Спільної праці» поспішають з дворів з боронами і сівалками, іде літо. Знову осінь. Зробили підсумки. І вийшло так, що бригада Данила Макаровича веде перед. І не де-небудь, а в кращому колгоспі. Вона краще підготувалася і до сівби, вона вчасно й засіяла, вона й хлібозаготівлі до строку виконала, вона й те, вона й друге. Іде ще рік. Те ж саме. Чого ж дивуватись, що Данило Макарович і досі головний господар 34 дворів.

...До правління бригадирового сходяться люди. Люди різні, але більшість із них – це ті, що їх варто було б записати на червону дошку. Це – справжні свідомі колгоспники, це не з тих, що не знають, куди їх веде героїчна партія пролетаріату. За столом сидить Данило Макарович. Світло зимового ранку падає на його стурбоване обличчя. Він роздає «наряди».

– Твої коні повезуть обаполи. Ти поїдеш по цеглу... Ти... до віялки. Ти... ти...

Усім роздано «наряди». Нічого не забув. Зайвих людей нікуди не дано, й на трудовень ніхто не поскаржиться: платня буде як слід. Кожна й робота дістала того чоловіка, якого їй треба. Данило Макарович знає, що коли один з охотою одне робить, другий – інше. Щоправда, є у бригадира й майстри на всі руки, але хіба це тільки майстри? Ні, шановне товариство. Це й кращі ударники бригади.

– Даниле Макаровичу! Чи не запишете їх на червону дошку? Щоб знала про них уся Україна.

– Тільки за мене, будь ласка, не друкуйте, – каже бригадир і ховає від вас свої чорні очі. – Що я? Я тільки виконую свої обов'язки перед колгоспом і державою.

– Добре, Даниле Макаровичу! Вашого прізвища ми не згадаємо.

І, погодившись, ви бачите, як перед вами виростає ціла галерея героїв колгоспної праці. Тут вам і Сидоренко Клим, і Собокар Сергій, тут вам і Собокар Фокій, і Мануйлівна Явдоха, тут вам і Страх Настя, і Сіденко Марфа...

– Записали? Ну, так я піду...

І йде головний хазяїн до кузні. В спину йому дме холодний вітрець, але він його не почуває. Бригадир замислився. Звичайно, план з хлібозаготівель його бригада перевиконала ще в листопаді, звичайно, з озими добре впоралися: ще 4 га навіть сусідам засіяли, під зяб виорали не 107, як того вимагало правління, а 108,75. Але прийде ж весна, і не можна підкачати і з весняною сівбою.

«Так, – думає Данило Макарович, – зерно перечищено, реманент майже весь відремонтовано, й у всякому разі можемо до 15 січня виїздити в поле. Але що не зроблено?»

На капелюх заклопотаного бригадира падають легкі сніжинки. Їх дуже мало, і вони його не тривожать. Проте коли б вони й падали у великій кількості, то Данило Макарович тільки радів би. Ще б пак, хіба морози поб'ють озиме під пухким простирадлом великих снігів?

За якісь дві-три хвилини бригадир шостої був у кузні. За чверть години він був біля віялки. І тільки коли зимовий вечір рішуче насів на черепиці хутірських будівель і коли по кількох хатах заблмали каганці, він пішов обідати. Всюди порядок. У всіх трьох групах. Звичайно, і в кінській.

Пересічно на мужчину припадає 300 трудоднів, на жінчину – 250. Пересічно за 10 місяців. Добре? Непогано. Але буде й більше. Випикуємо «Новий Донбас», «Соціалістичний Донбас», московські й харківські газети. Передплатників 24. Добре? Буде ще більше.

– Даниле Макаровичу, поділіться своїм досвідом. Як ви так робите, що у вашій бригаді все так гаразд?

– Який же тут досвід? Досвід простенький. Перше: добре вивчаємо постанови партії. Друге: з бригади повиганяли всіх куркулів і підкуркульників. Третє: робимо все вчасно. Четверте: втовкмачили кожному, що коли не будемо робити, то й хліба не їстимемо. Оце й увесь вам досвід.

...Але до своєї хати бригадир так і не дійшов. По дорозі він зустрів Семена Івановича Сидоренка, голову колгоспу. Семен Іванович уже приїхав з Іванівки проробляти з бригадою останню постанову ЦК. І мусив іти з ним до школи Данило Макарович.

І пішли. І не сказав Данило Макарович, що він ще не обідав.

– Я до вас, дядьку! – звернувся до бригадира молодий обідраний хлопець. – Пустіть переночувати.

– А ти відкіля будеш?

– Та з Ромен. Колгоспник. Ходив оце на роботу на Донбас, та не прийняли.

– Чому не прийняли?

– Хворий.

– Давай посвідчення.

Хлопець подав замусоложеного папірця. І Семен Іванович прочитав його. Видано папірця аж у лютому місяці, а печатки навіть і духу нема. Липове посвідчення.

Зацікавилися колгоспники.

– А ударницький білет є?

– Нема.

– Виходить, качаєш за результатами хазяйнування?

Посміхнулися колективісти й направили бродягу до глухого діда Матвія: мовляв, завтра вияснимо, а поки що не можна не дати молодикові притулку.

...Спалахнула лампа. Розсунулись парти. Правий фланг, лівий фланг. Зайшов і дід Матвій.

Я той... я, мабуть, на зборах не буду. Той... отого хлопця до мене, а в хаті сама баба.

– Так ви, діду, молодицю знайдете. Хай забирає.

Чого, кажете? Я той... не чую... Я, мабуть, пришлю вам бабу.

І дід пішов.

Клас залюднювався. Сходилося жіноцтво, сходились і чоловіки. І сказав один із чоловіків, підводячись:

– Мабуть, прийдеться піти відціля, бо тут, я бачу, женська фракція.

– А звичайно! – кинула задерикувато молодиця. – Хіба не бачиш, де мужчини розташувались?

Збори розпочав Данило Макарович. Робив доповідь Семен Іванович. А коли виходили зі школи, надворі стояла вже темна зимова ніч. З ярків, що по них прорвалася на захід Вовча, йшов колючий степовий вітер.

Каганці всюди погасли, не чути було собачої брехні: маленькі собаки лежали по сінях, великих у Вовчій давно вже не було: всіх їх вистарили на хутро.

Бригадир шостої нарешті дійшов до свого двору. Об 11-й ночі він буде обідати, а о 4-й ранку ми знову побачимо його на конюшні...

Можливо, й не там, де спокійно блимають ліхтарі і де так смачно хрумкають коні. У всякому разі він перший розбуркає передранкову тишу і перший візьме на свої мускулясті руки новий творчий день нашої соціалістичної дійсності.

.....

Із шостої бригади вийшов, до речі, і Семен Іванович Сидоренко, голова одного з найкращих колгоспів України.

3/ХІІ 1932 р.

с. Іванівка, Гришинського району

ПРО ЛЮБОВ

– Дивись сюди! Чуєш, Васько? Та кажу ж я тобі, дивись сюди! Вас іст дас?

Голубоокий семилітній пацан покинув нарешті свого сріблястого кроля й повернувся до сестри.

– Ото? – вказав він пальцем на стіл. – Дас іст дел тиш.

– Не «дел», а «дер».

– Дел!

– Дер. Дер, кажу тобі!.. І який же ти, Васько, нетямущий – ух!

Наталка (вона вже в шостій групі) знає, що браток просто не може вимовити літеру «р», але вона все-таки хоче, щоб він її нарешті навчився вимовляти, і тому вона нервується. Але тут до розмови втручається мати.

– Чого ти прилипла до нього, Наталко? – говорить мати, пораючись біля печі. – Як буде ходити до школи, то й питатимеш.

– Авжеж, – заперечує дванадцятилітня донька. – Атож!.. – додає вона і раптом ріже: – Ви, мамунько, будь ласка, не втручайтеся до нашої піонерської справи!

Мати мовчки посміхнулася до себе й посунула рогачем горщика. Але Васько, зрозумівши, що сестра всерйоз і надовго збирається посадити його до столу, миттю схопив шапку, сріблястого кроля й вискочив за двері.

«Не хочу дел тиш, – думає Васько. – Хочу ковзанку».

І особливо йому досадно, що йому Наталка не дає перерви: то вона примушує його вчити вірша, то рахувати до півтораєста, то ще чогонебудь нагадає. А вигадати вона вміє, недарма ж її прозвано в школі «шкільною активісткою». Особливо, вона допікає йому тепер, коли учнів відпустили на відпочинок і коли вона не ходить до школи.

...Вискочивши на вулицю, Васько раптом згадав, що в його руках кріль. Кинути кроля на вулиці він не наважився, і мусив голубоокий Васько бігти у дворище. І прибіг він до кубла кролів.

І тоді запахло кізяками. Запах був знайомий і надзвичайно приємний. Здається Васькові, що саме так пахне й молоко від рудої білолобої Маньки.

Білолоба Манька лежала на правому боці і, сховавши своє велике вим'я, дивилася своїми темними очима на матку-кролиху, білу як сніг: кролиха сиділа біля морди білолобої й водила вусиками. Тут же блукав і червоний півень.

– Киш, бісова личино! – крикнув до нього пацан. – Киш!

Півень скочив на Маньчину спину і, розправивши крила, вилетів у ніжно-блакитне небо морозного дня.

...Васько зачинив двері й побіг до ковзанки.

.....

Ви питаєте, на що тут треба звернути увагу. Звертайте увагу, будь ласка, на все: і на те, що на допіру глухих хуторах Іванівки колгоспна дівтора вчить німецьку мову (а не так же давно її вчили лише паничі й панянки, і то по великих містах), і на те, яка уперта більшовичка росте з Наталочки, і на те, що семилітній Васько все-таки побіг до ковзанки (коли б він не мав чобіт, він би не побіг), і на те, що в рядового колгоспника корова з великим вим'ям (і кролі, і півень, а значить, і кури), зверніть увагу й на ніжно-блакитне небо морозного дня.

Ми будемо говорити про наші неполадки й про нашу ненависть, але ми будемо говорити й про наші досягнення (які б вони маленькі не були в тому чи іншому закутку) і будемо говорити про нашу любов.

Ну от, скажім, про що ви думаєте, коли дізнаєтеся, що на допіру глухих хуторах Іванівки нема жодного неписьменного, що мало не на кожному хуторі є школа, що тут уже виросла й семирічка? Про що ви думаєте, коли підходите, скажімо, до приміщень свинарні Іванівського колгоспу?

От ви підійшли. Сліжок, що тільки-но рипів під вашими ногами, раптом змовк. Біля новенької свинарні під череп'яною покрівлею (а таких свинарень кілька) стоїть, припустімо, Педик Федір чи то Скрипник Омелько, а можливо, й Байрачна Оксана (ота Оксана, що має 305 трудоднів за 30 в середньому місяців). Починається розмова.

– Ну, що б я тому Мнидрові зробив – так і не знаю! – говорить, припустімо, Педик Федір. – От чортів ледар!

– Так ти йому й утовкмачиш, – говорить Байрачна Оксана. – Послухай, якої він співає: навіщо, каже, мені здалася ваша свинарня, коли з неї мені як з козла молока.

Педик Федір аж скинувся.

– Сукин син, падлюка! А п'ятсот свиней по твердих цінах хто одержав? Не наші колгоспники? А п'ятнадцять штук поросят хіба не наші

шдарники дістали в премію? Ні, треба таки взяти в шори цього підкуркульника.

Обурений колгоспник заходить до свинарні. Але не пройшов він і двох кроків, як обличчя йому засяяло. Та й справді: як йому не сяяти, коли в свинарні так чепурно, як ніколи не було чепурно по хатах його батька. Доріжка – як паркет. Свині по чистеньких кімнатах. В кожную кімнату віконце, а у віконце заглядає зимове сонечко. І свині так ніжно: «хрю, хрю». Таке він бачив колись уві сні, а можливо, хтось розповідав казку.

Але це ж він, Педик Федір, чи то Оксана Байрачна – це ж вони хазяїни, господарі цих ферм – молочної, кінської і цієї, свинарні. І як же після цього саботувати хлібозаготівлі, коли на моїх, Педика Федора, очах допіру глухі хутори виростають у ферми, семирічки у дев'ятирічки («незабаром матимемо й десятирічку!»)? Як же після цього саботувати хлібозаготівлі?

– ...Прийдітьте влітку й побачите, як тут у нас весело. Суцільний садок, 47 гектарів плодових дерев. 106 рамкових вуликів, і бджоли гудуть. Будете, звичайно, працювати. На випадок хвороби – одержуєте 50 % утримання. За радянської влади жодний роботяга не загине.

– Не хочу, – кажете ви, коли ви несвідомий. – Не хочу, бо у вас трудодень дешевий...

– Отакої!.. Соромно вам, громадянине! От подивіться. Бачите оці новесенькі будівлі? Хіба це не за наші кошти? На ці будівлі пішло сорок тисяч трудоднів, щоб ви знали. А хіба це не багатство? Оці будівлі!.. Соромно вам, громадянине!

І він (колгоспник) змовк. Червоне зимове сонце дійшло до покрівель молочної ферми й сіло на даху. Вітер, що вчора кидав із степу колючі сніжинки, стих, і стояло безгоміння морозного дня. На ковзанку, на якій гасав на одній ніжці голубоокий Васько, впало проміння. Ковзанка взялася сріблом, і діамантами заблищав сніжок.

– ...Дас іст дел тиш.

Васько не може вимовити «дер». Але хто може вимовити те широке, найщиріше почуття радості, яке зараз так хвилює вас! А ви ж попали не на Дніпрельстан, не в Магнітогорськ, ви стоїте й не біля блумінгу, скажім. Ви тільки на допіру глухих хуторах, десь за 25 верстов від районного центру, десь там, де починається річка Вовча, та Вовча, що біжить кривими ярками на захід. І я розумію вас, друже, чому вам так хочеться говорити про любов.

.....

Того ж дня в Іванівській сільраді, в найтемнішій кімнаті сиділи три чоловіки: голова колгоспу, голова сільради і секретар комосередку. Обличчя їхні були зосереджені й похмурі. Трикутник розв'язував одну з важливих справ. Але чи він її розв'яже? Безперечно, розв'яже! Нема таких фортець, яких не брали ж більшовики, а фортеці беруть через класову ненависть до тих, хто гальмує рух досі незнаного в історії гіганта, що ім'я йому – Великий план.

І вони розв'язали.

Колгосп «Спільна праця»

ІЗ ЖИТТЄПИСУ ПОПЕЛЯСТОЇ КОРОВИ

I

Кінничий брисівського колгоспу «Дружба», Петро Сергійович Охрицький, свого часу пішов до тестя «в прийми». Тесть був середнячок і дуже непоганий хазяїн. Навіть мав пару добрих волів. Щоправда, волів тих уже давно нема, проте ярмо все-таки залишилося. До того, до ярма зрідка заглядав старий тесть і, подивившись на нього, говорив:

– Ех, і до чого гарне яремце! Ну, та що ж зробиш: як нема волів, то вже хай так лежить.

І йшов дід з комори, підходив до дривітні й цюкав сокирою. Готував дід обаполи для господарства колгоспівського і, готуючи, не жалівся: готував не поспішаючи, отже, й не так вже й важко було. Щоправда, воно б можна було ще й за плужком піти, так хіба ж за кіньми вженешся? Куди там! Якби волики – то інша річ! З воликами дід би впорався.

– Цюк! Цюк! – вицюкує дідова сокира, але дідові думки далеко від дривітні, його думка там, за Сулою, де розпочалася надрання сівба. Думки дідові в степу – там, де парус, весняна земля й де от-от покояться сівалки у безкрає. Журиться дід. От якби волики!.. Ех!

Але чує старий – рипнула хвіртка. Зиркнув. Йде Петро. Себто Петро Сергійович. І йде не до хати, а до нього. Підійшов та й каже:

– Отож турбувалися ви за яремце. Так не турбуйтеся – тепер без діла не лежатиме.

Дід аж скинувся.

– Невже колгосп воликів придбав? – питає в Петра, а сам аж помолодів на лицях.

– Де там їх тепер придбаєш! – говорить Петро Сергійович. – Справа ходить не про воликів, а про корову. Корові надінемо ярмо!

І, сказавши це, усміхнувся Охрицький. Ну, а дід нічого не розуміє. Як так корові надягати ярмо? Де це видано й де це чувано? Чи, може, він глузує з нього? Отже й питає старий:

– Ти як це говориш, Петре: сурйозно чи жартуючи?

– Цілком сурйозно говорю, тату, – відповідає Охрицький. – Машинно-тракторна станція обслуговуватиме більш малосильні колгоспи, а ми з самими кіньми не впораємось.

Ще раз посміхнувся Петро Сергійович і, посміхнувшись, пішов до хати. Ну, а дід знов нічого не розуміє. І вирішує тоді він, що все-таки слова ці чудні Петрові не більше, як жарт. Та й справді: воно хоч інша корова й не слабша за якогось вола, але хіба ж їй личить ярмо? Та й те казати: потягає плужка – гляди, й молоко перестане давати. Ні, це не діло! Це кат батька зна що! Це несурйозно! Та воно, ма'ть, і він не сурйозно говорив. Себто Петро.

І дід заспокоївся.

– Цюк! Цюк! – вицюкує дідова сокира, але думки дідові далеко від дривітні, – вони там, десь за Сулою, що бушує на луках весняною повінню.

II

Та другого дня старий знову розтривожився. Тільки-но поснідали, а тут і кажуть: давай відпочивати. Себто сіли перепочити на якусь хвилю. Щоправда, донька (дружина Петрова) сиділа вже за ткацьким верстатом, а онук (Петрів синок) і зовсім вшився кудись, та не про них зараз мова. Мова про Петра Сергійовича, про діда, бабу, про найменшу доньку і про найбільшу. Щоправда, найменша донька як тее немовля, і до роботи її ще не дуже привчають, але з найстаршої була б уже й користь, якби не трапився нещасливий випадок. Коли найстаршій було три роки, то захворіла вона на сипняк і потривожило їй мозок. І з того часу (вже сім років пройшло) нічого не розуміє найбільша. Сидить на лежанці, витріщить свої сині оченята й дивиться кудись. І хоч дуже матері стискає серце, та все ж говорить вона:

– Ну, коли вже ти умреш, моя дитинко? Ну, що мені робити з тобою?

Отак говорить, і сльози дупать її, і справді не знає вона, що їй робити.

Але хіба Петрові Сергійовичу не боляче? Йому теж боляче, бо і він же батько, і в нього ж серце людське. І тоді говорить Охрицький, звертаючись до діда:

– Отже, слухайте мене, тату. Надягайте шапку, та ходімте до корови. Будемо її привчати до ярма.

– От тобі й маєш! Ти знову своєї? – і старий підвівся з лави. – Ти як це: сурйозно чи жартуєш?

– Та чого ж я буду з вами жартувати? – відповідає Петро Сергійович. – Я ж вам і вчора про це казав!

Але тут вже втручається й баба:

– Ні, Петре, цього не буде. Ні я, ні донька моя корови тобі не дамо. Як уже хочуть портити тварину, то хай уже портять з ферми колгоспівської.

– Та чим же ми її спорtimo? – питає Петро Сергійович.

– А тим спорtimo, – відповідає бабуся, – що не буде давати нам молока!

Дід кашлянув.

– Та ото ж і я кажу, – додає він. – Не буде давати молока!

Охрицький подивився на дружину. Дружина мовчить. Що вона думає? Вона також думає, як і дід з бабою? Гм... Справа трохи ускладнюється. Отже, треба агітувати, бо постановив Петро Сергійович бути першим колгоспником, що привчає свою корову до ярма.

– Так кажете, – говорить він до баби, – не буде давати молока?

– Не буде!

– Тому що працюватиме?

– Тому що працюватиме!

– А ваша донька, себто моя дружина, вигодовуючи дітей молоком, не працювала?

– Працювала!

– Молока не загубила?

– Не загубила!

– А чого ж наша корова загубить?

– Так то ж корова...

– Ні, мамо, – говорить Охрицький. – Молоко гублять не від праці, а від поганих харчів: і жінка, і корова, і всяка тварина жіночої статі. Так що покиньте говорити нісенітницю. Все їдно наша попеляста буде в ярмі.

І так це твердо сказав Петро Сергійович, що одразу для всіх ясно стало: він таки поставить на своєму. Щоправда, бабусі дуже не хотілось (особливо бабусі) примиритися з такою постановою, але й вона не ризикнула відстоювати свою думку: надто вже переконливо говорив Петро, а коли він говорив переконливо, то завжди виходило на краще. Тільки таке й спромоглася вона промовити:

– Хай буде й по-твому. Але чого ти так поспішаєш? Хтось розпочне, ну тоді й ти пристанеш!

Не кажіть, мамо, таких слів, – заперечив і на цей раз Охрицький. – Кому ж, як не мені, розпочинати? Хіба це не моя сім'я має 600 трудоднів у 32-му році? Хіба це не мене вважають за одного з найкращих кінничих колгоспу? Чи, може, ви хочете, щоб я плентався позаду всіх?

Мовчить тесть, мовчить і теща. А дружина й зовсім не говорить. Та й хто ж з них погодиться, щоб він плентався позаду всіх? Хіба вони не знають, як живуть ті, що плентаються позаду всіх? От у них єсть і молочко, єсть бурячки, єсть і картопля тощо. Єсть і борошно. А в тих? Та що там казати?

– Отож збирайтесь, тату! – говорить Петро Сергійович. – Ходімте привчати попелясту до ярма!

На цей раз дід не сперечався. Надів шапку й рушив за Охрицьким.

III

Коли звернули за ріг, одразу ж наштовхнулись на саж. В сажу кувікає поросля: «куві! куві!» Петро Сергійович відкинув дверчата й з любов'ю подивився на нього. Далі наштовхнулись на кролятник. Кролятник у землянці. До землянки двері й невелике віконце. Малувато кролів, тільки двоє (сріблястий і чорненький), ну, та за невеликий час матимемо цілу отару: добре плодяться кролі! Зазирали ще й у клуню. А в клуні сінцем пахне. Гарне сінце – аж душа радіє! І тільки тоді пішли до корови, коли зиркнули ще й на річку. Розлилася Сула аж до небосхилу, і мчить вона до Дніпра, і виносить до моря води всіх ручаїв, що обмивають широкополі лани й дзюрчать кожному колгоспникові: «Поспішай, друже! От-от розпочнеться масова сівба!»

Нарешті допленталися й до попелястої. Охрицький спершу став на дверях та й дивиться.

– А теличка непогана! – говорить він. – Гарна з неї вийде корова!

– Ти про яку це? – питається дід. – Про меншу чи про більшу?

– Про велику кажу. Про маленьку будемо говорити в тім році.

– Та воно, ма'ть, і з маленької вийде непогана корова! – і старий ніжно погладив голову бузівкові. – Вилитий батько, а бугай непоганої породи.

Попеляста повернула голову й дивилася на хазяїв своїми чорними очима. Це був прекрасний екземпляр. Могутня відгодована корова і справді обіцяла впоратись за дебелого волика.

Вивели з хліва. Наділи ярмо. Оце саме славетне дідове яремце. Корова стоїть. Попеляста не протестує. Тільки дивиться на хазяїв своїми

чорними розумними очима. Вона, як і молодий хазяїн її, одразу зрозуміла, що з кіньми колгосп не впорається. Тоді з-за лісу вийшло велике весняне сонце. Один його промінь впав на віконне скло, й вікно заграло сріблом. Петро Сергійович примружив очі.

– Ну, то ви, тату, привчайте попелясту, а я піду до коней.

І, сказавши це, Охрицький вийшов за ворота. Дід прив'язав до дишла колоду й, взявшись за один кінець ярма, другим повів попелясту по дворищу. Починався трудовий день не тільки для коней, а й колгоспницьких корів. Попеляста розпочинала похід. І дивно: дід, що ще з годину тому ніяк не мислив собі, щоб корова йшла в ярмі, раптом відчув, як йому тепло залоскотало біля серця. Та й справді: хіба й тепер йому не пощастить вийти в поле й піти за плужком? З кіньми він вже, звичайно, не здібний піти, але хіба з попелястими він не впорається? Та це ж ті самі волики! І вже не сумував він за своїми воликами, і тільки думав про широкополі лани. Для старого надходила давно забута, приваблива весна.

Ну, а попеляста? А попеляста спокійненько марширувала собі в ярмі та зрідка позирала на вчителя своїми розумними очима.

IV

Така звичайнісінька собі історія трапилася в Лохвицькому районі, в селі Брисі. Але уривок із життєпису попелястої брисівської корови на цьому не кінчається. Другого дня до попелястої припрягли ще й корову голови колгоспу товариша Барвінка. Ця остання, як виявилось, була багато менш свідомо і довго брикалася. Вона ніяк не хотіла звикати до ярма. Та її все-таки переборолі. Пішла й вона працювати. І тепер удвох боронять вони брисівські колгоспні землі.

– От бач, – кажуть деякі колгоспники. – Навіть корів примусили працювати. Та невже ж не примусимо ледарів?

– Як так не примусимо? – обурюються інші. – Звичайно, примусимо!

І вони, безперечно, примусять. Не дарма ж цей колгосп зветься «Дружбою»! Добрі друзі все можуть зробити! Тим більше можуть зробити, що серед друзів є такі самовіддані колгоспники, як хоч би той же Петро Сергійович Охрицький. Та він же навіть і примушувати не буде. Він мусить тільки показати своє дворище – своїх курей, свого підсвинка, своїх кролів, своїх теличок і свою могутню попелясту. Побачивши це, ледар, безперечно, відчує, як заскемить йому біля серця, бо в ледаря ж цього нічого нема!

...Зараз Петро Сергійович походить по стайні. Коні його не такі, звичайно, як у тому дальньому, зразковому колгоспі (що про нього він уже чув), але він не сумує: у тому дальньому цілу зиму не працювали, як його коні (там же близько, скажім, нема цукроварні), але його коні й тепер не пристануть. Його коні й тепер витягнуть. Він з ними й тепер вийде переможцем із весняної сівби.

...В стайні темніє. На Брисі насуваються весняні присмерки. Коні одноманітно хрумкають, а під стріхами цвірінькають горобці. В стайню зазирає клаптик синього неба. Петро Сергійович схиляється на бильце, що поділяє коней, і раптом згадує розмову з сусідом. Був сусід на базарі в Лохвиці і каже, що середній кінь коштує тепер 1200 крб.

«Це добре, що він так багато коштує, – думає Охрицький. – Значить, люди беруться за розум. В тім році такий кінь коштував 20 карбованців, а що з того толку? Не цінили коня, значить, не цінили й землю. А хіба до знеціненої землі хтось буде прикладати працю?»

На тім краю стайні хтось черкнув сірника.

– Гляди там, обережніш!

Петро Сергійович знову похилився на бильце. Тоді раптом перед його очима постає його могутня попеляста, і йому приємно лоскоче серце. Ще б пак: він же й тут перший! Це ж він перший серед брисівських колгоспників примусив свою корову працювати на користь колективу. Це ж він! Раніш за нього ніхто цього не зробив!

Але надворі вже зовсім стемніло. Охрицький підложив крайньому коневі сіна й вийшов з стайні. На заході жевріла ледве помітна рожева смужка. Петро Сергійович поправив на голові шапку і заступав до управи колгоспу.

Початок квітня

Брисі, Лохвицького району

ОПОВІДАННЯ СХВИЛЬОВАНОЇ ГАНКИ

(З недрукованих творів для дітей)

– Ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься. Ну, які вони хороші, ці наші сіроока ненька! Які в них тихі, ласкаві очі, яке в них ніжне, м'яке волосся! Іноді дивишся на них і думаєш:

«Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, – до того неба, коли сонечко обгортають легко-димчаті хмарки, і вони наче в сірому серпанку. Волосся ваше, наша голубонько, як каштановий пушок. Дайте, я ще раз поцілую вас!»

Але я й... всю їх люблю! Люблю й їхній трохи задерикуватий носик, люблю їхні довгі порепані пальчики, я люблю навіть їхню одіж і особливо цю їхню завжди біленьку сорочку з помережаним комірцем. Іноді заплющив очі, і здається, що моєї матусі не тридцять років, а дуже-дуже небагато, і вони зовсім молода дівчинка, і не мати вони мені, а старша сестра... Ой! Як я люблю свою матуську!

Про батька мені говорити неприємно. Мені дуже боляче, мої любі подружки й товариші, прилюдно картати свого татка, але я й це примушена зробити: як свідомо піонерка, я знаю свої обов'язки, і знаю, що мій перший обов'язок – це боротися зі шкідниками революції і навіть з батьками своїми боротися, коли вони псують справу нашого дідуся – товариша Леніна.

Батько наш – п'яничка і дуже-дуже ледача людина. Якби не матуська, ми б уже давно подошли з голоду. Коли я десь зустрічаю їх, то обличчя мені так одразу й спалахне. Соромно мені, що вони завжди п'яні, але й не можу я стерпіти, що їх держать у колгоспі «за спасибі». Ви тільки подумайте: за одинадцять місяців вони мали дванадцять трудоднів! А матуська? А матуська за той же час відробили аж 283! 283 і 12. На скільки це більше? На 271 трудодень! А крім мене, Ганки, єсть ще в них і мій восьмилітній браток Петрик і браток Сачко.

До речі, про Сачка. Ви, може, гадаєте, що він більший за мене? Нічого подібного! Сачкові тільки вчора минуло п'ять місяців, і я його не менш як матуську люблю. А особливо мені приємно дивитись на ньо-

го, коли ото він прокинеться в колісці й дригає ніжкою. Рученятами мне ляльку, а ніжкою – дриг-дриг! І сміється, кошеня. Тоді я згадую ті пісні, що їх співали, коли я була жовтеням, і співаю:

*Ми веселі жовтенята,
РАЗ! ДВА!
Добре вміємо співати,
РАЗ! ДВА!
Жовтеня, вперед іди,
Будь готовий завсігди.*

У нашому дворі ви, нарешті, можете побачити білоногу корову (власне, тільки передні білі, задні такі ж чорні, як і вся вона). Свою корову ми назвали Манькою. І придбали її за допомогою колгоспівської молочної ферми. Оце місяця два як придбали, раніш у нас корови не було. Чому не було, питаєте? А тому не було, що батько гроші пропивали, а матусі і без таких витрат сутужно жилося. Ну, та якось викрутились, себто матуська викрутились, а батько тільки молочко попивають. Доглядаємо ми свою Маньку наввипередки: і я доглядаю, і Петрик, і найбільше за всіх матуська. Петрик кізяки виносить з хліва, я їй підмиваю вим'я і обчищаю її, ну, а матуська і те, і друге, і третє, та ще й годують, подоївши. Та й як не пестити таку золоту тварину?

З-за цієї корови колись і вийшла суперечка. Прийшли колись батько п'яні та одразу до неньки.

– Коли ти, – кажуть, – не покинеш ходити до своїх активісток (матуську мою делегаткою обрали), то я тебе, – кажуть, – накажи мене бог, покалічу! Ач, яка ентузіастка!

Ну, тут уже матуська не стерпіли. Раніш, бувало, лише відмовчувались, але цього разу їм, ма'ть, так допекло, що вже й мовчати несила. Стали вони серед хати, взялися руками в боки та й одказують:

– Годі, Василю! (Цє так мого батька звуть.) Не дам я себе покалічити, – одказують, – бо не ті тепер часи. Мовчала я не тому, що боюсь тебе, а все чекала, що візьме тебе нарешті совість. Ти хоч би дітей посоромився! Он бачиш Маньку? Хто її придбав? Ти? Я! Борошно чие? Твое? Мое! Чи, може, ти хоч городиною напишаєшся? Ні! Ти й на горі жодного разу не був! Годі, Василю, – одказують.

Ми з Петриком так і прикинули. Оце, думаю, буде халепа! Батько наші дуже сердиті і не люблять, коли з ними хтось сперечається, а тут раптом матуська з такими словами. Дивимосся, що далі буде. Петрик заліз на пічку і з пічки визирав, а я сидю на лаві і тремтю вся. Сачко

мене з колиски рученятами ловить, а мені вже й до нього байдуже. Навіть не відігнала кішки від горщика: в цю мить, як на гріх, клята кішка полізла до сметани. Коли це чуємо батьків голос:

– Так ти мене, Наталко, коровою докоряєш? (А це так мою матуську звуть – Наталка.) Ти вже мене не вважаєш і за хазяїна? – далі говорять татко.

– Авжеж, не вважаю! – відповідають матуська. – Авжеж, докоряю коровою.

Сказали це наші ненька та й мовчать. Мовчать і батько. І стало так тихо в хаті, як то буває в порожньому степу за липневої спеки. Тільки зрідка кувікне Сачко з колиски та чути, як цвірінчать горобці за вікном. Притаївся й Петрик на пічці. І тільки тепер я наважилась зиркнути на батька. І бачу я, стоять вони п'яні біля дверей і дивляться кудись у просторінь. Але що мене здивувало, так це те, що очі їхні повні сліз. Потім сіли вони на лаву, схилились на стіл і схлипають. Спершу це мене вразило, і я не знала, що мені думати. Далі зраділа. Та це ж, ма'ть, не погано, що батько плачуть, думаю. Коли плачуть, то, значить, покаються. І захотілося мені підійти до них і сказати їм якесь ласкаве слово. І, можливо, я й сказала б їм щось, та в цю мить вони підвели голівку й говорять:

– Прости мене, Наталко, простіть і ви, діти, свого поганого батька. Вірно, не хазяїн я, і корова ця Манька спокою мені не дає і дуже тривожить мою совість. Вірно, коли б не мати – не було б її, не було б і молочка.

І так це вони щиро промовили, що й мені сльози закрпали. Дивлюсь – і мати плачуть. Зиркнула на пічку – і Петрик тре кулачками очі. Та плач той був до того хороший, що аж серденько розцвіло мені. Сама плачу, а сама почуваю, що мені в грудях так легко, як, буває, в синьому небі летять біленькі хмарки. Отже, поплакали ми, а потім татко лягли на піл та й заснули.

Другого дня всі ми були веселі, бо батько були тверезі і зовсім-зовсім не ледачі: то цюкали на дворі сокирою, то біля чогось поралися в клуні. Прибігли ми з Петриком з школи – татко і тепер тверезі. Ну, думаю, тепер переженуть матуську: тепер у них буде не дванадцять, а не менш як 300 трудоднів. І бачу – не помиляюсь. Пройшло ще кілька днів, а батько вже й в колгоспі працюють. І чую, що дали вже їм і пару коней, і сівалку дали. Щаслива весна, думаю. І б'ється мені серденько, як той горобчик у клітці. Посміхається своїми матусьчиними очима й наш кирпатенький Петрик. І хоч він ще й не піонер, та йому

подобалась оця пісня: «Піонери Іллічата, а буржуї поросята», – і він все її співає. Взяла я його колісь за руку та й кажу:

- Петрику, – кажу, – ходім надвір, я тебе ще кращої навчу.
- А хіба ти знаєш кращої? – питає.
- Авжеж!

Вийшли ми з хати, сіли на призьбу та й почали: «Ой у нас біда, біда превелика стала, куд-куда, куд-куда курочка злякалась». Петрикові пісня сподобалась. Отже й сидимо ми. І так нам хороше, як у казці. Як у казці, весняне сонечко виблискує з голубої безодні, як у казці, співають ручаї, як у казці, й півник походжає біля повітки й дзьобає носиком. А ми заливаємось:

*Їхав півник на коні,
Курява здіймалась,
Куд-куда, куд-куда? –
Курочка питалась.*

Нарешті змовкли. Дивлюсь – з хліва виплигнув сріблястий кроль, підбіг до нас та й сів. Сидить і вусиками водить. Цього кроля ми придбали у своїх сусідів (до нашої чорної матки). Проте й кроль, як у казці, думаю. І думаю: ой! як весело жити на нашій землі і як хочеться поїхати до мавзолею нашого великого дідуся й сказати дідусеві: «Любий нащ, хороший дідусику! Клянусь тобі клятвою самовідданої піонерки, що ми таки збудуємо соціалізм!» Отак сиджу собі та й мрію, коли це – зирк! – ідуть татко. Йдуть і хитаються.

Серденько мені так і зацікавило: знову напилися! От тобі, думаю, й біда, – «ой у нас біда, біда превелика стала». А тим часом батько підійшли до нас та й кажуть:

– Ви на мене, діти, не гнівайтесь, що я трохи п'яненський (а вони зовсім не трохи були п'яненські). Я хоч і п'яненський, а заробив вам кілька пудів пшениці і ввечері її вам принесу.

І пішли до хати. Що вони там говорили з матусею в хаті, я не знаю, тільки ввечері вони й справді виконали своє слово.

Як зараз, пам'ятаю той вечір. Вийшли ми з матуською до нашої Маньки й робимо своє. Матуська доїть корову, я стою з другою цеберкуою й чекаю її наказу. І так мені чомусь сумно на душі стало, що й не сказати! Та й сама весна раптом чогось замутилась. З неба нависли важкі сірі хмари, так що не видно було жодної зірки й навіть малесенького блакитного клаптика, не чути було й пташиного переклику, що так бадьорив удень наших колгоспників. З степу дмухав різкий

холодний вітерець. А тут ще сусідній собака. Хоч собак на селі майже всіх знищили, та сусіди прихитрилися свого приховати, і тепер він чогось виє. Ач, бісова личина, думаю, хоч би ти змовк! Почуваю, що й молоко дзюрчить у цеберці не так, як завжди: дзюрчить воно, так як ото наші дівчата іноді співають: слухаєш їх, і хочеться їм сказати, щоб вони замовкли.

Нарешті матуська скінчили, і йдемо ми до хати. Коли дивимось – батько щось тягнуть на собі. А як зійшли на ганок, то бачимо, що притягли вони мішок пшениці. І кажуть вони нам, що й ще притягнуть. І кажуть вони нам, що тільки не треба похвалитися, бо підуть заздрощі і почнуть говорити, що в тім році вони погано в колгоспі працювали. А хіба це, мовляв, діло? Не працювали – нічого їм і не давали. Покаялись, почали відробляти трудодні – значить, заслужили й допомогу. Матуська погодилися, і того вечора всі ми дуже-дуже раділи. Матуська сказали, що це зерно ми приховаємо на чорний день. І приховали. Не від держави, а від завидющих людських очей приховали. І хоч батько другого дня знову напилися, та вже тепер ми на них не нарікали. Ми певні були, що одного разу вони знову вгомоняться й знову ми матимемо трудящу людину.

Та от я колись сидю в школі й слухаю лекцію з суспільствознавства. Справа йшла про теорію, а потім зійшли ми на практику. От і каже нам учителька:

– Як мені відомо, наш колгосп добре обробив землю, і треба сподіватися на великий врожай. Каже агроном, що з га можна буде взяти до ста пудів. До ста пудів! А скільки в землю вкинемо? Не більш як з вісім. Скільки ж це, виходить, ми одержимо з пуда?

– Більше як дванадцять! – вихопилася я.

– Вірно! – каже вчителька. – Та тільки чи одержимо ми до ста пудів?

– Коли агроном каже, що одержимо, – одказую я, – то, очевидно, одержимо.

– В тім-то й справа, – говорить вчителька, – що іноді, щоб одержати сто пудів з га, треба не стільки за агрономом стежити, скільки за своїми батьками. Вірно, на нашій землі пуд може дати більше як 10. Але в землю нашу можна вкинути не вісім, а три, скажім, пуди. А так наші батьки іноді й роблять: в землю три, а до хати п'ять, себто п'ять приховують, викрадають. Скільки ж тоді ми одержимо з га? Три рази хоч би й по 12? Тридцять шість пудів – так? Де ж ділись 64? Хто ж тоді буде недоїдати? Держава? Буде недоїдати держава, але й буде недоїдати й колгоспник, себто й ви, діти.

Я захвилювалась. І не тому я захвилювалась, що мені прийдеться недоїдати, а мені раптом здалося, що наша родина зробила величезний злочин перед революцією. І як тільки я прибігла додому, то й кажу матусі:

– Слухайте, мамо! Ото татко принесли пшеницю, так чи не перевіряли ви, відкіля вони її взяли? Чи не вкрали вони її з посівматеріалу?

Дивлюсь – матуська моя аж зблідли. Самі кажуть, що не може цього бути, а самі, мабуть, і собі не вірять. Потім одійшли трохи та й звертаються до мене:

– Поки що мовчи, Ганко, – кажуть, – я цю справу перевірю, і коли це дійсно так, то вже тепер не жити нашому батькові з нами, бо вижену я його з нашої хати навіки.

І матуська перевірили, вийшло так, як я казала... І як мені боляче говорити про це, мої любі подружки й товариші, так ви й не уявляєте! Хоч зерно ми й повернули, хоч батька нашого забрали до в'язниці (на цьому, між іншим, настояли наші матуська, бо татка погубили не лихі думки, а горілка), хоч я й організувала піонерів і мій загін виявив чимало таких шкідників, як мій татко, та серденько моє й досі стискається. Стискається тому, що мені не судилося мати такого батька, якого б мені хотілося.

Я зараз до кінця схвилювана, але я не могла вам не розповісти цієї ганебної історії, мої любі подружки й товариші. Це обов'язок кожного піонера, а особливо такого, який хоче бути піонером зразковим.

І от зараз піду я додому. Мене зустріне моя матуська (ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься!). Можливо, мене зустріне Петрик, можливо, попеляста кішка. Я підійду до колиски, й з колиски до мене потягнеться Сачко, я візьму його ніжні ноженята й почну їх цілувати. І мені вже легше стало, мені легше стало тому, що я виконала свій обов'язок, розповівши вам цю ганебну історію. А завтра вранці, коли схід спалахне пожаром світанку й коли наш жовтогарячий півник закукурікає десь на кілочку, що на них ми вішаємо наші горщики, а Манька підведеться на білі ноги й забринить ніжно губами, себто замукає, – тоді я вийду на свіже повітря, стану під голубим небом і, звертаючись до якоїсь курочки, заспіваю:

*Иду, курочко, прощай –
На війну велику,*

*Куд-куда, куд-куда!
Воювать індиків.
Бо індики – куркулі
Півника убили.
Куд-куда, куд-куда! –
Кури голосили.*

Цієї співати я буду саме тому, що й мого нехорошого татка звели на лихий шлях саме ті, що їх у пісні звать індіками.

ПО БАРВІНКІВСЬКОМУ РАЙОНУ

(З блокнота кореспондента)

УРИВОК ПЕРШИЙ. *Лютий 1930 р.*

Комунар подивився на мене спокійними очима і, зробивши рукою відповідний жест, сказав:

– Он у тих будівлях наші спільні майстерні – столярня, чоботарня тощо, а далі – бачите великий будинок? – наш клуб. Землю свою ми розбили на шість полів. Шестипілля. Стайні теж, звичайно, спільні. Ну, й живемо.

– Словом, – продовжував я допитувати, – ви вже собі не мислите життя поза колективом?

– Чому там не мислимо, – цілком резонно відповів мені візник. – Мислити ми його мислимо, та тільки знову впрягатися в колишні злидні, звичайно, не думаємо.

Він змовк. Мовчав і я. Добрі коні з усупільненого господарства ще раз натрапили на запорошену снігами мерзлу землю і, натрапивши, рвонули сани. Праворуч степ блиснув зеленою.

– От годинка, – сказав я. – Коли не випадуть добрі сніги, мабуть, загине озиме.

– Небезпека, безперечно, велика, – кинув комунар, підбираючи віжки, – але за це, що праворуч, турбуватися нічого. Бачите, яке буйне? Це витримає. Вершечки, може, й поодмерзають, але корінці залишаться цілі.

Я з вдячністю подивився на буйну зелену і, натягнувши на вуха капелюх (сухий, холодний вітер прямо-таки безумствував), знову повернувся до колишньої розмови.

– А от я чув, товаришу, – сказав я, – що по комунах з жінками біда: ніяк не вживуться одна з одною. Це правда?

– Скоріше брехня. Спершу і справді була біда з ними, але потім уласкавились.

«Уласкавились» – яке гарне слово! Я знаю, що це слово можна зустріти, скажімо, в словникові Грінченка, але я думаю, що воно, це слово, виникло саме для комуни, для тієї ідеальної форми суспільного

життя, що до неї рушили нечуваним походом мільйони людей нашої соціалістичної батьківщини. «Уласкавились» – яке гарне й надзвичайно тепле слово!

...Коні знову покинули бігти: сани сунулись по грудках чорної, мерзлої землі. Я вискочив на дорогу і став відігрівати свої заляклі ноги. Ми вже в'їздили в степове селище – Веселе, в струнку вулицю чепурних, мало не ідилічних хаток.

І одразу ж в очі кинулись червоні прапорці: біля кожного двору полоскався в повітрі святковий стяг. Поцікавився, в чому справа. Вияснилося, що в цьому районі (Барвінківський район на Ізюмщині – район суцільної колективізації) розпочався культпохід, і Веселе чекає до себе гостей: лікарів, юристів, агітаторів, письменників тощо. Зупинилися біля збірні. Увійшли в низеньку кімнату. Портрети Леніна, Сталіна, плакати. Уповноважений сільради запевняє, що за два дні Веселе колективізується на всі 100 процентів. В розмову втручається білий як сніг дідок:

– Та як же йому й не колективізуватись, коли навіть я, старий, пішов у комуну.

Я дивлюсь на людей, що оточили мене, і не можу не бачити, що більша частина з них безперечно співчуває дідкові, але я зустрічаюся і з недобрими поглядами. Що ці, з недобрими поглядами, думають? Я певний, що вони думають не стільки про своє майбутнє, скільки саме про одрізи, і певний, що з ними прийдеться вести довгу й запеклу боротьбу. Це ж вони постачали людським матеріалом банди Савонова й Махна, це ж вони тероризують населення пострілами із-за рогу. Я пригадав, що в цьому районі нещодавно вбили голову сільради, голову кооперації, полювали на бідноту і т. д.

– А скажіть, товаришу, – вкрадливим голосом звертається до мене один із тих, що з недобрим поглядом, – яку раду дасть власть десятипроцентникам?

«Десятипроцентниками» в Барвінківському районі звать тих селян, що виплачують 40 процентів всього податку: 10 процентів всієї маси.

– До десятипроцентників, – пояснюю я, – іноді попадали й середняки, отже, з середняками ні влада, ні сільська громада нічого не будуть робити, вони самі собі дадуть раду, вступивши, скажімо, в колектив, але щодо десятипроцентників-куркулів, то з ними, звичайно, ніхто не буде церемониться... А ви що, десятипроцентник?

– Та десятипроцентник! – зітхає дебелий дядько і тут же починає доводити мені тим же вкрадливим голосом, що його зовсім «занапрасно» зачислили в цю категорію. Я дивлюсь на селян, але в їхніх очах я не бачу підтримки цій людині. Раптом переді мною виростає фігура невеличкого чоловічка в подертій, латка на латці, свитині.

– Прося вас, не довіряйте йому, товаришу, – кричить ця фігурка тоненьким голоском і голоском такої розпуки, наче його й справді ведуть на убій. – Бреше він, покажи мене бог, бреше! – Невеличкий чоловічок повертається до дебелиго дядька й каже: – Де твоя совість Матвію? Який же ти середняк, када в тебе 50 десятин землі було, і три пари волів, і чотири коняки, і...

– Чого присікався? – визвірився степовик. – «Було», «було», а тепер...

– Тепер? – мало не заверещала фігурка. – Та накажи мене бог, товаришу.

– Заторочив про свого бога! – крикнув дядько й сплюнув. – Ти ж ікони з кутків повикидав?

– Повикидав!

– Церкву проголосував зачинити?

– Проголосував!

– А релігію, бач, і не забуваєш: знову про бога! Ех, ти, агітатор, – степовик подивився на мене й зітхнув. – Темнота, знаєте, товаришу, страшна темнота!

Маленький чоловічок від несподіванки зніяковів і враз вщухнувши, промовив винувато:

– Діствітєльно. Діствітєльно, помилився. Це ти, Матвію правильно говориш. Діствітєльно, темнота отая цупко держить нас. Головою я, канешно, дійшов науки, а от язиком іноді й ляпнеш старорежимне.

І, сказавши це, чоловічок зник у натовпі.

УРИВОК ДРУГИЙ. Зустріч з товаришем Склярівим

Їдемо глибоким і надзвичайно довгим ярмом. Вітер не вщухає. Визвідило небо. Раптом візниця повернувся до мене й сказав:

– А попереду щось маячить!

Я подивився туди, куди вказував рукою комунар, але там нічого не бачив. «Чи не дебелий дядько Матвій зустрічає нас», – подумав я і заложив руку в кишеню. Але припущення моє було безпідставне: маячила підвода, що на ній, як скоро вияснилося, їхали до Новодмитрівки –

районовий агітпроп товариш Склярів, лікар і юрист. Це була підвода культпохідників, того культпоходу, що я про нього вже згадував. По-знайомились. Розговорились.

– За відповідними постановами, – сказав товариш Склярів, коли ми перейшли до питання про колективізацію, – наш район мусить колективізуватися до першого травня, але фактично він колективізується до першого березня. Всі 14 сільрад.

В цьому товариш Склярів певний, в цьому і я переконаюсь, поїздивши з ним по селах. Потім він багато мені говорив про завдання культпоходу, а коли я за кілька днів прощався з ним, він дав мені виписку з такою назвою: «Що матеріально зроблено для колгоспів під час культпоходу по Барвінківському району». От ця виписка:

«Дитясла на сто кроватей постійні, лікарня одна, їдальня одна, лазня одна, пральні дві, стаціонарне кіно одно, радіоустановок десять та поправлено всі старі, бібліотек великих, не менш як в 300 крб. кожна, – чотири, маленьких бібліотек, не менш як по 25 крб. кожна, – п'ятдесят, аптек п'ятдесят».

Крім того, культпохідники розпочали продаж книжок, що їх за місяць район узявся розповсюдити серед селян не менш як на 10 000 крб. До того ж лікарні оглядали й давали допомогу хворим, агрономи читали лекції, юрист і представник РСІ приймали скарги. Всюди демонструвалась кінокартина із життя зразкової комуні. Був Червоний Хрест...

До речі: в селі Богодарівка, після промови безвірника, виступила жінка й каже:

– От ви проти церкви... А скажіть мені: чому це ви самі носитеся із хрестом?

І вказала на прапор Червоного Хреста. Безвірник пояснив, що це «міжнародний знак», але це жінку не задовольнило. Ще хтось, і знову таки невдало, пояснив. Їй це, звичайно, не задовольнило.

Очевидно, Червоному Хрестові треба видати спеціальну популярну брошуру на тему: «яка різниця між червоним хрестом і хрестом звичайним».

– ...Новодмитрівка! – сказав комунар-візниця, коли ми наздогнали ще дві підводи і коли поперед нас метулись огні.

– Але що це за ілюмінаційна метушня? – спитав я.

– Та то ж степовики сигналізують ліхтарями, попереджають селян, що появились підводи культпохідників.

Вдарив духовий оркестр. Починалась урочиста зустріч, і я поспішив злізти з підводи й загубитись у великому натовпі.

На другий день я таке читав в № «Червоної Зорі», що його, №, випустила «виїзна редакція».

– Лист свідомих до виїзної редакції.

«У нас у селі Ново-Дмитрівці є ініціативна група у складі п'яти осіб – організуємо комуну. Ми даємо редакції “Червоної Зорі” і культпоходу урочисту обіцянку – колективізувати до післязавтра все село Ново-Дмитрівку, за винятком куркулів, на 100 відсотків. Ми присягаємось, що рішуче наступимо на глотку куркулів, щоб знали і відчували, кровожери, що в селі Ново-Дмитрівці влада пролетаріату. У нас записалося до комуні вже 23 двори. Але післязавтра будуть усі в комуні. Ми запевняємо в цьому Комуністичну партію більшовиків України. Хай живе суцільна комунa на місці колишньої новодмитрівської сільради. – Григор'єв Кость, Бабич Кирило та інші».

І дійсно: – «Біднота й середняцтво х[утора] Н[ово]-Дмитрівки ухвалили забрати майно 8 куркулів у комуну і вже забрали реманент та худобу». – «Селяни села Чабанівки розкуркулили 3 глитаїв. Майно передають до комуні». – «Біднота Ново-Дмитрівки викликає на соцзмагання бідноту хутора Боброви колективізуватись до 10 лютого на 100 відсотків». – «Все село прочистило засівматеріал». – «У куркуля Нестеренка Г. знайшли сто метрів мануфактури» і т. д.

– Мітинг пройшов добре, – сказав товариш Склярів. – Тепер ходімте на урочисте засідання.

...Визвіздило небо. Мчався холодний степовий вітер...

УРИВОК ТРЕТІЙ. Дружина Павла Єрмолайовича Романенка

Ти мене колись запевняв, друже, що найконсервативніший елемент на селі це – жінка. Я з тобою ніколи не погоджувався. От і зараз зустрів кілька жінок, що їх ніколи не забуду.

Вбігає в хату без хустки і прямо до мене – жінка. Очі горять, розмахує руками і ніби зі мною сто літ знайома:

– Я їм говорю – «жива річка», а вони мені «нове життя». Проголосували: вийшло по-їхньому. Ну, скажіть мені, товаришу, невже «жива річка» не краще за «нове життя»?

– Ви спершу поясніть мені, що то є «жива річка», і що то є «нове життя»?

– Та це ж я так хотіла назвати нашу комуну – «Жива річка».

– «Жива річка» і справді свіжіш звучить.

– От бачите! – і жінка з сумом подивилася навкруги. – Хіба я не казала?.. Чи не можна, товаришу, якось змінити?

Я сказав, що зміна назви цілком залежить від загального зібрання комуні. Жінка зітхнула, але, зітхнувши, скоро заспокоїлась і затараторила. Вона дивиться на мене здивовано й питає: невже я не знаю Павла Єрмолайовича Романенка? Не знаю? Це її чоловік. От він стоїть! Вона з ним організувала комуну. Це перша комунa в їхньому селі.

Підходить Павло Єрмолайович – чорненький, невеличкого зросту чоловік. Він, очевидно, нічого не має проти комуні, навіть мало того: він радий комуні. Але він з більшою охотою почав розповідати мені про імперіалістичну війну і про те, як він дезертував з фронту. Коли він стихає, Романенкова знову навідає на мене.

– І дурна ж ота Пріська. Вона думає, що я відіб'ю в неї чоловіка. На чорта він мені здався? Що мені, мало свого? А от червоний куток занехає. Їй-богу, занехає! Повірте мені! Вона ж зовсім необразована.

– Це ви про червоний куток у комуні?

– Та в комуні ж!

І далі, мій друже, вона малює такі картини майбутнього своєї комуні, що навіть не віриться, що перед тобою стоїть зовсім доросла 35-літня (приблизно) жінка. Я бачив її усупільнене господарство: плохенька шкапина, плужок і зовсім не злий собака: ввесь час махав мені хвостом. Павло Єрмолайович і Романенкова мають двох дівчат, старшій років 12.

А втім, все це тебе не обходить, і тому дозволь тут же сказати, саме чому я згадую в своєму блокноті цю жінку з степового краю.

Річ у тому, що в той час, коли Романенкова горіла пожаром неповторної революції, – саме в цей час в другій кімнаті «інтелігентні» сестри (можливо, милі, ласкаві жінки) демонстрували перед агітаторами жахливу некультурність і не менш жахливу відсталість. Одна, наприклад, коли її щось запитали про реконструкцію народного господарства, – вона, наприклад, навіть не зуміла вимовити це слово: «реконструкція». Правда, друга щось дуже упевнено говорила про Руссо, але й це не урятувало становища: мій подорожник, дуже мила і справді-таки інтелігентна людина, одвів мене в куток і сказав з болем:

– Який маразм! З якими негідними засобами вона робить спробу приховати свою порожнечу! До неї ж личить цей Руссо так, як приблизно до корови сідло. Але і не в цьому річ: річ у тому, що вона, ця міська «інтелігенція», інакше себе й не уявляє, як пупом землі. Яке нахабство!

Мій подорожник вийняв нервовим рухом портсигара й запалив папіросу.

– Нахабство і справді неабияке! – підтвердив я і одійшов до столу.

Але не встиг я сісти на лаву, як до кімнати зайшов один із наших візників і сказав, що надворі... дощ.

От тобі й маєш: тільки-но лютував бадьорий холодний вітер і раптом – дощ.

– Ви не дивуйтесь, – підходячи до мене, промовив товариш Склярів. – Дощ зовсім не випадково саме сьогодні пішов: не завтра ж ми збираємось до «коровників»?

– До яких це «коровників»? – спитав я.

– А от за дві години побачите! – і товариш Склярів усміхнувся милою усмішкою.

І тоді я почув, що таке «коровники», і узнав я, чому саме сьогодні пішов дощ. Почуєш і узнаєш і ти, друже, коли будеш читати четвертий уривок із мого блокнота. А поки що – до побачення.

...Увійшла дружина Павла Єрмолайовича Романенка й сказала, звертаючись до мене:

– От вам, товаришу, наша адреса. Пришліть, пожалуста, для нашої комуні хоч невеличку бібліотеку. Пришлете? Ну, так тоді я вас нагодую добрим узваром. Ходімте!

Ми вийшли на вулицю. Йшов дрібний, мало не осінній дощ. Дружина Павла Єрмолайовича Романенка бадьоро ступала по калюжах і коли поверталася до мене, то в її очах я бачив той же надзвичайний блиск від пожеару неповторної революції.

УРИВОК ЧЕТВЕРТИЙ. Третє відділення комуні «Червоний маяк»

...Степовий шарабан похитується на ресорах, коні, «як огонь», розкуркуленого степовика енергійно вистукують копитами. Летить багно. Степова даль в тумані. Зрідка, коли налітає темна хмара, дощить.

Хоч я й їду до «коровників», але про «коровників» у цьому уривкові, так, на жаль, нічого й не занотую: по дорозі хутір, і не сказати про нього я ніяк не можу.

– А це що за хатки попереду маячать? – спитав я.

– Та це ж третє відділення нашої комуні – «Червоний Маяк», – відповів мені візник, хльоскаючи батіжком по спині норовистого правого жеребця Майора.

– Ну, так ви, будь ласка, зверніть на деякий час і туди.

За п'ятнадцять хвилин ми вже входили в перше дворище чотирьох осель. Великий плац був порожній, коли я заступав повз призьби. І тільки підійшовши до одного із хлівів, я побачив у ньому діда.

– Драстуйте!.. Здоровенькі були, діду!

– Га? Драстуйте!

– Хто тут у вас за керівника?

– За керівника, кажете? А хто його знає!

Скляров, що тут же був біля мене, трохи зніяковів: він допіру так гаряче рекомендував мені цю комуну – і раптом такий пасаж: невідомо навіть, хто керує відділенням.

– Що ви, діду, говорите! – з ледве помітним роздратуванням в голосі кинув він. – Так без догляду й хазяйнуєте?

– Чому там без догляду! Єсть там... – і дід махнув кудись рукою.

І саме в цей момент, відчинивши двері хати, на порозі зупинилась жінка. Скляров звернувся до неї. Вона підійшла до хліва й стала біля діда. Це була дуже мовчазна жінка, але це все-таки не пошкодило узнати від неї, що саме вона й керує оселями. Порається біля печі на 11 чоловік (їх тут зараз нема, це столярі й плотники, вони зараз в першому відділенні, і тільки обідати прийдуть сюди), – порається біля печі й керує цим селищем.

– Ви давно тут? – звернувся Скляров до господарки. – В комуні?

– Та з самого заснування колективу, – тихо посміхнулася та.

– А як же ваше прізвище?

Жінка сказала. І узнали ми, що це – дружина голови місцевої комуну. Скляров з задоволенням поінформував мене, що чоловік цієї жінки – відомий в районі активіст.

– Вас, мабуть, прислали сюди дати порядок цьому молодому відділенню?

Жінка ще раз тихо посміхнулася:

– Так.

Ми пішли оглядати хліви. В першому збилися вівці – до сотні. Пахло специфічним запахом.

– В цьому році підвезло нам, – сказала жінка, посміхаючись тією ж тихою усмішкою. – Що не вівця – то й пара. В оцьому місяці якраз зарясніли.

Скляров зловив маленького кучерявика й ніжно гладив його своєю долонею. Потім ми, пішовши на другий бік дворища, оглядали реманент.

– А на снігу не лежали? – питає мій хазяйновитий чичероне. – В декого, кажуть, реманент на снігу і досі вилежується.

– Ні, у нас цього не було.

Заходимо в хату. Пахне хлібом і ще якимсь невідомим запахом. В хаті пристаркувата жінка й дівчина років 7. Тут же я узнаю, що цю оселю тижні два тому обстрілювали куркулі.

– Ну, а тепер тихо, – сказала керівниця відділення. – Саме з того часу стало тихо, як ліквідували двох глитаїв, що ото поруч нас жили.

– Ну, комунарко, – звернувся я до маленької дівчинки, – подобається в комуні?

– Ще б пак! Звичайно, подобається, – відповіла за дівчинку підстаркувата жінка. – Молочко для дітей єсть, хлібець єсть, а як весна прийде, до ясел відправимо. Вони тепер у нас зовсім по-камунському живуть. Молоде покоління требує іншого порядку: навіть з однієї миски не хоче їсти – давай їм тарілочку.

В хату зайшов і дід. Склярів, очевидно, ніяк не хоче пробачити старому його несподівану виходку біля хлівів, і тому він тут же вступає з ним в розмову. Із розмови виясняється, що, по-перше, діда нещодавно прийняли до комуні, а по-друге, виясняється, що старий – мало-свідома людина і до того ж, мабуть, ніяк не може примиритися з тим становищем, що комуні керує не він, а така тихенька собі жінка.

– Але все-таки скажіть, діду, – знову запитую я його. – Як ви дивитесь на комуну: крапце вам жити тепер, ніж жили ви раніш, чи гірше?

– Та про мене що? Однаково!

Але далі виходить, що зовсім не однаково, далі дід з зітханням згадує про час, коли він мав корову й конячку. Ми, звичайно, цікавимось, коли ж це було і де поділися його корова й конячка. І чуємо від діда, що це давно було і що корову й конячку заїли злидні. Словом, в особі діда ми розмовляли з типом того незаможника, який цілий вік мріяв зробитися хазяйчиком і якому тільки стареча неміч стала на перешкоді в його прагненні до підкуркульників.

– Зупинишся біля коней, подивишся на вівці і думаєш, що ти й справді хазяїн, – втішає себе старий і виймає із кишені люльку.

«Втішай, втішай, – думаю я. – Так втішає себе, можливо, не один дід, як ти, з третього відділення комуні “Червоний Маяк”. Але таких онанітиків, на радість, серед молодого покоління я вже, діду, не бачу. Саме серед робітничо-селянського».

...Степовий шарабан знову похитується на ресорах...

УРИВОК П'ЯТИЙ. *Олександрівські «коровники»*

Дозвольте одразу ж почати з того, що ми – на кордоні з Артемівщиною. Від Олександрівки, як і від решти найближчих сіл, заводи (Краматорський, Костянтинівський тощо) за кілька невеличких кілометрів. Отже, нічого нема дивного, що багато мешканців цих сіл працює, на згаданих заводах. Ці мешканці – дуже цікавий тип робітника: за часів середової, себто громадянської війни, себто з тих часів, коли по заводах надзвичайно важко було працювати, ці робітники, завівшись доброю коровкою і непоганим клаптиком землі, жили по селах і вичікували. Тепер вони, звичайно, знову працюють по заводах... не покидаючи, як і треба чекати, ні коровки, ні свого доброго клаптика землі. Прозивають їх тут «коровниками», а з якої ласки – про це ви будете читати далі...

...Ландшафт непривітливий. Чи то дощ забруднив це селище, чи, може, й справді люди тут якось інакше живуть, – у всякому разі і будівлі, і вулиці – все нагадує найглухіші закутки Слобожанщини. Це вже не Степ. Урочистості теж жодної: ні червоних прапорців, ні навіть... хазяїв.

– Скажіть, будь ласка, де живе ваш уповноважений? – запитуємо людину, що раптом виринула із воріт.

– А хто його знає! Оце днями розвівся з жінкою, так хто його знає, де живе.

Ми рушили до школи і по дорозі натрапили на помешкання Коопзерна. Увійшли. Поздоровкались. Сидять дві похмурі людини. Завкоопзерна і його секретар. Зав відповідає неохотно, хоч із розмови й виясняється, що Склярова він давно знає. Вияснюється також, що завадопіру переобрали: раніш він був ще й уповноваженим сільради.

– А де ж уповноважений новий?

– А я почім знаю?

Склярів і тут показує себе хазяйновитою людиною: ретельно переглядає відчитні книжки, робить виписки, розпитує.

– Будь ласка, – подає він мені папку з папірцями. – За місяць «Райкоопзерно» надіслало сюди до 70 папірців. По всіх виконано? – коротко кидає він в бік зава.

– Ні! – похмуро відповідає той і підкидає свої суворі, характерні брови.

«Ну, – думаю я, – дядя не з піддатливих. Не дивно, що Олександрівка досі не заснувала в себе жодного колективу».

І негайно розпорядіться, щоб люди зійшлися до школи, – командус Складаров. – Школа вже звільнилась?

– Школа-то звільнилась, але людей зараз не зберемо.

– Чому?

– Тому, що всі по заводах і на кар'єрах. Хіба жінок? – з ледве помітною іронією додає зав.

– Тоді зберіть жінок... Та й не всі ж і по заводах та кар'єрах?

Завкоопзерна дає розпорядження. Але дає він це розпорядження так мило, що я ніяк не можу не пізнати в ньому одного із «коровників» (потім я узнав, що завкоопзерна і справді нещодавно покинув завод).

І взагалі треба сказати, що Олександрівка дуже симпатичне селище. Нещодавно, скажимо, в робітника-коровника витягли з-під пічки 20 пудів схованої пшениці («Сукин син, – розповідають, – сховав в таке місце, що мало не попеклася. Пшениця, як ото ломом ковирнули, посипалась, а за нею й таргани, як сарана...») Та ще й в якого робітника – матросом був (втік, кажуть, до Севастополя, коли ото трапилась з ним така халепа)! Дуже симпатичне селище ота Олександрівка! Нещодавно працювала там в лікбезі вчителька Шарапова. І, можна сказати, до того допрацювалась, що почала агітувати проти колективізації, попереду остаточно розваливши лікбез. Правда, вона – вчителька із липових тільки семирічку скінчила, правда, її вже звільнили, але правда й те...

А втім, про це ми скажемо далі, нагадавши, до речі, що вищезгадане «Райкоопзерно» не тільки затоплює папірцями села, але й ще пише їх так популярно, що талмудисти тільки руки потирають від задоволення.

...Ми вийшли на вулицю й попрямували до школи, куди мушили зібратися мешканці Олександрівки. Мжичило. Десь гавкали тисячолітні собаки. Небо було таке сіре, наче нарочито.

– Подумайте тільки, – сказав Складаров, звертаючись до мене. – На селі 70 відсотків робітників, і в тому ж таки селі нема навіть поганенької бібліотеки. А найгірші провокаційні чутки, коли хочете, саме теж відцілья розповсюджуються.

Де, як не тут, найбільш говорять про те, що, мовляв, в комуні дітей від батьків відбирають, що, мовляв, в комуні одіялом на 20 сажень вкриваються 70 чоловік... Жодного партійця нема!

– А із 37 звільнених від податку є хоч один робітник?

– Теж жодного!

– Ну, й чого ж тут чекати, коли публіка, мабуть, і без колективу непогано живе... Робили спробу одібрати в них землю?

– Тепер вони землю з охотою віддають: бачать, що пройшли вже їхні коровницькі часи. Тільки, бачите, без посівматеріалу.

– А з колективом як? Нема охотників?

– Єсть. Та лише із... відомих вам 37, серед яких жодного коровника.

Ми вже зійшли на ганок школи. Нас зустріла літня вчителька. Від неї ми узнали, що вже більше як два тижні, тут, в Олександрівці, організовано комуна. Комуна на 25 чоловік, із них навіть 3 «коровники». З боку уповноваженого, як і з боку всієї сільради, ніякого керівництва...

– А скільки у вашій школі дітей? – запитую я.

– 47. Перша група. Школа почала функціонувати тільки в цьому році, – вчителька запропонувала мені єдину табуретку, що стояла в її невеличкій кімнаті, й додала: – А втім, і з маленькою дітворою ми дещо зробили: збирали утильсировину, зібрали кілька ікон.

– Ну, а як у вас тут: багато релігійних?

– Я не сказала б. Коли не віддають хоч би тих же ікон, то в більшості тому, що не хочуть залишати куток порожнім. Говорять: «дайте нам портретів Леніна, тоді віддамо й ікони».

До кімнати зайшов сторож і сказав:

– Щось погано збираються наші громадяни: лише двоє селян прийшло, та і то один із них п'яний.

За час своєї подорожі я не бачив на селі поки що жодного п'яного, і тому поспішив із кімнати.

УРИВОК ШОСТИЙ. *Балачки з п'яним. Обід. Розмова з тверезими*

...Я добре пам'ятаю далеке, старе село, що було за моєї юності. Пам'ятаю закурену, запльовану збірню-розправу, пам'ятаю специфічний запах столітніх міністерських циркулярів, пам'ятаю заляканих урядниками і хитреньких «мужичків». Такого села я вже ніколи не побачу, і я, звичайно, з цього дуже радий. Але не зовсім радісно дивитись на такого «мужичка», як-от оцей, що (як він сам висловлюється) зараз «під «комбінацією», тим паче нерадісно, що таких «мужичків» в Олександрівці, мабуть, не один.

– Так, громадянинчик, – говорить «мужичок», звертаючись до молодого селянина, що сидить на парті, і все чомусь відвертається від мене. – Так, громадянинчик, що й говорити, я – під комбінацією, але сьо-таки в камуну не піду, бо не хочу робити на симулянтів.

А хто ж хоче робити на симулянтів? – заперече, посміхаючись, молодий селянин.

– Ти не говори мені! – енергійно грозить рукою мужичок. – Придавить, скажім, Софійка дверима палець, а доктор їй... пожалуста, на курорт. Ну, от тут-то й смикни: хто буде робити за Софійку? Я? Я!.. Звиняюсь!

– Ну, хай раз і придавить, – знову заперече молодий селянин. – Але невже ви, дядьку, гадаєте, що вона вік буде давити пальці?

«Мужичок» робить надзвичайно хитре обличчя й, розгладивши правою рукою бороду, серйозно й неохайно кидає:

– Ех, молодий чоловіче, не говори мені цього! Ти знаєш, з якого я року політикан? Ого!

До класу зайшло ще двоє селян. У вікна класу зазирає сіре небо, але дощ вже вщух і, як передає мені Склярів, зі ступу знову навідають холодні вітри. Балачки п'яного мене вже не цікавлять, і тому я виходжу до роздягальні, де бачу на лаві сторожа. Від цього ж таки сторожа, бородатої людини, я узнаю, що комуна хоч і організувалась в Олександрівці, але, не маючи відповідного керівництва, досі нічого не зробила.

– Це ви говорите про артіль? Я чув від уповноваженого «Коопзерна», що у вас тут організувалась артіль?

– Ні, артіль – то особ-стаття, а комуна окремо. Я сам состою в комуні.

«Щось крутить завкоопзерна, – думаю я. – Який йому було сенс запевняти мене й Склярів, що у них ніякої комуні нема?» Я поділився думками з Склярівим.

– Я вже бачу, – відповів мені той, – що сюди і справді прийдеться прислати доброго організатора.

Ми стояли в коридорі. Зайшов завкоопзерна. Очі йому підозріло поблискували. Він запропонував нам підобідати. Був якраз обідній час. Погодились. Увійшли в якусь селянську хату. Нас зустріла жінка й дві дівчини. Завкоопзерна і дві дівчини залишилися в першій кімнаті, ми з жінкою пішли в другу. На столі стояв холодець. Якось зайшла розмова про Шарапову, про ту ліквідаторшу неписьменності, що агітувала проти колективізації. Жінка причинила двері й сказала тихо:

– Вона он там, в першій кімнаті.

Я так і не узнав, яке відношення мала Шарапова до нашої хазяйки, але я бачив, як наша хазяйка, з запалом, що його я зустрічав тільки по літках, прошепотіла, вийнявши з комоди зошит:

– От бачите, поки вчилася в неї (господиня вказала пальцем на двері), доти ні бе-бе. А тепер дивіться: вже цілого листа написала.

І тоді ж я узнав, що саме завкоопзерна й покинув дружину, і зійшовся він не з ким іншим, як з тією ж таки Шарапovou. Саме про цього уповноваженого й говорив нам селянин, коли ми вїздили в Олександрівку.

«Ну, тепер справа ясніша, – подумав я, – чому село так погано колективізується і чому комуна ніяк не найде собі ради».

За якийсь час ми знову були в школі. Вітер міцнішав, вітер переходив в бурю, а Олександрівка все-таки ніяк не хотіла прокинутись від своєї віковичної сплячки. За вікном почали вже рватися й бадьорі сніжинки, а до школи припленталось за цей час тільки троє. Вже й сторожу набридло чекати зібрання, і він розпочав ахкати та нарікати на своїх односельчан, а... п'яний «мужичок» і досі вів свої «політиканські» балачки.

– А що, як багато захворіє, – продовжував заперечувати «мужичок». – Що тоді буде? Подохнемо? От тобі й комуна!

– Нічого, дядьку, – говорив той же молодий селянин. – Пустимо машину – машина буде робити.

– А як у машини не хватить духу – що тоді?

– А тоді одправимо її хоч би на той же Краматорський завод. Там їй накачають духу.

«Мужичкові» далі вже нічим було «крити», і тому він ще раз «покрив» молодого селянина своїм, мабуть, улюбленим аргументом:

– Наливай! Ти знаєш, з якого я року політикан? Тебе ще й на світі тоді не було.

Але тут йому прийшла безперечно нова думка, і він сказав:

– А що, як я зроблюся нетрудоспособним? Що тоді – під тином погибати? Га?

– Не погібнете, – тими ж іронічними очима поглядаючи на «мужичка», промовив упевненим голосом молодий селянин. – Безпритульним держава дає притулок? Дасть і вам!

Увійшов візник і спитав, коли запрягати коней. Порадившись, ми вирішили виїжджати, не провівши зібрання. Річ у тому, що Склярів мусив бути у Курульці (село за кілька верст від Олександрівки) за якісь 2–3 години, а сподіватися, що олександрівці прокинуться від своєї вікової сплячки за 15 хвилин, ніяк не можна було.

– Прийдеться прислати сюди пару добрих хлопців! – сказав Склярів. – От селище! Чекав поганого, а воно ще гірше вийшло.

За якийсь час ми їхали до Курульки. Холодний вітер і справді надовго прокинувся й заметушився по полях.

– Цікаво, що нас чекає в Курульці, – кинув Склярів, застібаючи свій легенький кожушок. – Доводжу до вашого відома, що це село завжди було бандитським. Саме воно постачало в банди Савонова головорізів. У всякому разі, в тому ж таки селі зібрано чотири тисячі сімсот ікон, і сьогодні ми зробимо невеличкий пожар богів.

А втім, пожар нас чекає попереду, а позаду ми залишили таку справу...

І Склярів сказав мені, що з уповноваженим коопзерна, і на його погляд, щось неладне. Говорив він, Склярів, з учителькою, і от скаржиться вона, що заїдає її цей коопзерно. То вимагає, щоб вона переписувала йому вночі (саме вночі) ті чи інші відчити, то навіть нахваляється десь, що виживе її, вчительку, з села. Словом, тероризує. Підкладка ясна: це справа антиколективістки Шарапової. Тим більше Шарапової, що вчителька веде зараз і лікбез. Словом, негайно треба висилати до Олександрівки людину.

...Словом, вчителька Шарапова – із липових вчительок, правда, її вже звільнили, але правда й те, що з Олександрівки вона не виїхала, і... значить, треба подумати про уповноваженого «Коопзерна».

УРИВОК СЬОМИЙ. *Пожар у Курульці*

...Село розкинулось на взгір'ях двох шпилів, село – як і більшість сіл Слобожанщини. Діставшись верхів'я одного із горбів, ми побачили зі свого шарабана величезний, тисячний натовп людей. Натовп метушився на чималому майдані.

– Це зібралися біля сільбуду на мітинг, – поінформував мене Склярів.

Вже добре-таки звечоріло, так що треба було чекати, що за якісь півгодини по хатах заблимають традиційні кволі каганці. Вітер не стихав. Він був такий же різкий і колючий, як і раніш, і лише добра метеорологічна станція могла б вгадати, що за якісь дві години цей вітер змінить свій напрям і над Курулькою пронесуться нові, несподівані зимові дощі.

Це велике селище зустріло культпохідників зовсім не так, як Олександрівка. Мітинг пройшов з піднесенням, а коли другий Склярів (голова місцевої сільради), зійшовши на трибуну, запропонував рушити до зачиненої церкви (в Курульці і другу церкву зачинено; вони повтікали), натовп весь посунувся до головного шпиля.

– Подивимось, як курульчани будуть палити своїх богів, – сказав Склярів. – Із 4700 зібраних ікон вони, до речі, вирішили, здається, тисячі півтори-дві віддати вогневі.

– А куди ж решту дінуть? – спитав я.

– Рештою будуть опалювати свої сільбуд та школу. Це, на мій погляд, досить розумне вирішення.

Розлившись по взгір'ю ручаями кількох груп, на командному пустирі натовп пішов одним річищем і раптом зупинився. Натовп оточив тісним півколом пагорок звалених «святих» ікон. Боги двох тисячоліть, ті боги, що їм сотні років вклонялися темні, залякані хутори і села – вклонялися уперто, фанатично, до тупого забуття, ті боги, що на протязі багатьох століть допомагали визискувачам дурити затурканих, обідраних людей, ті боги, що так люто ворогували з найгуманнішою й найлюдянішою із всіх революцій – з революцією октябрських днів, – ці боги сьогодні лежали під ногами вільного натовпу.

– Боже мій! – очевидно, десь молиться якась курульська клікуша. – Та зроби ж, господи, чудо хоч зараз.

Але чуда нема і чуда не буде. Нікчемні дошки з образами «святого боженьки» безсилі щось зробити, як безсилий і той, що його писали колись з великої літери і що його, як тепер, побачили цілі хутори і села, ніколи й не було.

Налетів вітер. Рвонув. Безперечно, і природа співчуває курульчанам. Хтось чиркнув сірника. Легенько затріщало. Безгоміння серед тисячного натовпу. Ще затріщало. Тріщить! Ікони за сотні років добре повисушувались по своїх сухих закутках. Тріщить. Знову рвонув вітер.

– Господи! – очевидно, десь молиться курульська клікуша. – Та не вже ж, господи, так і не буде чуда?

– Не бу-уде! – свистить вітер в дзвіниці старої зачиненої церкви, що тягнеться до неба своїм хресто-списом і полохливо озирається навкруги. – Не бу-уде!

І навіть більше того: не втече й вона. Церква. Скоро і їй курульчани дадуть раду. От як тільки робітничо-селянський парламент затвердить відповідну постанову – стане на місці «святого» престолу якийсь природознавець, і узнають курульчани, яку велику справу сьогодні зробили вони.

...Вискочили перші вогняні язички. Побіг димок і, підхоплений поривом вітру, розтанув у просторах. Чорний, безсніжний зимовий вечір насідає на командний пустир. Серед багатоголового натовпу

те ж саме безгоміння. Хатки, що розкинулись по взгір'ях, наче замислились і тільки зрідка перелякано блимають із сільської півтемряви своїми тисячолітніми каганцями. «Чого замислились, хатки? – думаю я. – Чи відчуваєте, що і вам наближається кінець? Скоро, скоро, хатки, і вас здадуть до архіву і на ванному місці важко осядуть багатоповерхові будинки. Бачите, хатки, яким великим, нестримним походом рушили мільйони до колись їм, мільйонам, страшних комун? Чуєте, хатки, як важко ступають, аж земля двигтить, по шляхах і дорогах трактори й комбайни? Бачите, хатки, як насторожились поля? Чужі ви сьогодні, хатки, чужі своїми архаїчними солом'яними дашками, своєю незручною кубатурою, своїм допотопним побутом».

Вогняні язички ростуть. Димок виростає в дим. Димить. Підхоплене вітром полум'я забушувало. Оскаженіло затріскотіли старі дерев'яні боги. І серед тисячного натовпу, в темряві зимової ночі, заметушилося іскрами грандіозне огнище. Духовий оркестр дав сигнал традиційним гопаком. І тоді ж одразу зникло безгоміння і зо всіх сторін посипались репліки.

– Бережи, Миколо-вгоднику, бороду! Чуєш... Та хіба не чуєш, що горить?

– Ой матінко! Та це ж моя свята Параскева онде з вогню слідницею витикається. Та як же я тобі, бідненька, допоможу, коли ти мене в релігійному дурмані держала?

– Ну, а Георгій Побідоносець, – філософськи відзначає хтось, – хоч і побідив змія, а з вогню, надо полагать, не вискочить навіть на добром коні. Що-то є вогонь? Сказано, природа! А проти природи, видно, і бог не воздеєствує.

Вогнище бушує. Летить вітер, і мчаться кудись в темряву бистрокрилі іскри. Захвилювався натовп. Вискочили два діди і... очам не вірю! – вжарили (іменно вжарили, як колись його «жарили» старі запорожці) – вжарили гопака!

...Я одійшов кроків на тридцять від натовпу й подивився. В вітряній заграві небувалого пожару стояла, замислившись і підперши лівою рукою підборіддя, старенька засмучена баба-яга – злодійкувата церква, як стара, темна і – слава тобі, о, новітній часе! – неповторна Україна. Над командними пустирями мчалися міцні, соковиті вітри.

...Але що це за крик допіру долетів до мене? Я кинувся туди.

– Рятуйте! Рятуйте! Дівчина горить!

Від головного натовпу відділилась невеличка група – дві жінки, лагідно, як чернички, пов'язані платками, й дівчинка. Дівчинці й

справді загорілося від іскри пальто, і вона метушилася з ним, плачучи й не знаючи, що робити.

– Рятуйте! Рятуйте, дівчинка горить! – продовжували галасувати «чернички».

Я підбіг до дівчинки й погасив їй вогонь на пальті.

– Чого ви кричите?

Але черничок уже не було біля мене. Стара Україна зробила останню спробу повернути до себе загублену масу, але навіть провокація їй не допомогла. Можливо, демонстративний танок на вогнищі запалених богів перешкодив цьому провокаційному «рятуйте», можливо, це провокаційне «рятуйте» не нашло собі найменшого відгуку в жодному із курульських сердець.

...За якийсь час, коли боги вже остаточно спопеліли, пішов довгий, краплистий дощ.

УРИВОК ВОСЬМИЙ. *Сельбуд. Виїзна редакція та інше*

«Викидайте ікони із кутків,

Щоб не заводить, павуків».

– Ну, це вже агітація, так би мовити, заднім числом, – сказав один із курульських колгоспників, ступаючи зі мною повз воріт молодій комуні «Новий побут», що на них, на воротах, висів рукою написаний вищенаведений текст. – Хто ж тепер, після вчорашньої пожежі, буде з богами возжатися? Тепер би агітнути, щоб скоріш посівматеріал звозили. Правда?

– Хіба з цією справою у вас дуже кепсько?

– Щоб дуже – цього не скажу. Проте ви самі побачите, побувавши на об'єднаному зібранні наших колективів: комуні й артілі. Воно відбудеться сьогодні ввечері.

Ми вже входили в помешкання сільбуду (там же займала одну кімнату й сільрада). В сніях товпилися місцеві селяни й про щось гарче сперечалися. Я зробив спробу загубитися серед них, але це мені не вдалося: мене одразу ж пізнали (пізнали, що не «свій») і, пізнавши, замовкли. Я почув тільки одну фразу: – «Глядіть же, всі голосуйте за артіль». – Ця фраза тоді мені нічого не сказала, і тільки ввечері я узнав, в чому річ.

– Чи не скажете ви мені, – звернувся я до секретаря сільради й сів на стільця, – чи не скажете, як у вас стоїть справа з колективізацією по всій сільраді?

Секретар охотно повиймав книги й почав мене інформувати. Від нього я узнав, що Курулька має 788 дворів, що із них 506 дворів увійшли вже в колектив, що із решти – 141 двір куркулів і коровників, що і т. д.

– Всього зараз у нас, – сказав секретар, – 3 комуни, 3 артіль і 5 созів. Комуни займають 551 гектар, артілі – 830, а сози – 1480. В індивідуальних господарів поки що залишилось 1010.

Секретар мав рацію сказати «поки що», бо в цей момент зайшов до кімнати молодий селянин і поінформував:

– А ви знаєте, що вчора все Червонопілля організувалося в соз?

– А до того ж, – додав діловод, що сидів за лівим столом, – ви не вправуєте й Старої Гусарівки.

– Хіба вже й Стара Гусарівка колективізувалась?

– Уже. Сьогодні вранці мене сповістили про це самі гусарівці.

– От бачите, – усміхнувся секретар, – мабуть, точної цифри ви й не дістанете. Найточнішою буде та, що індивідуальні господарства жодного гектару не мають, бо поки ви доїдете до Харкова, індивідуалами у нас залишаться тільки куркулі.

Увійшов Склярів. Він запропонував мені піти з ним подивитися, що роблять культпоходівські юрист, виїзна редакція тощо. Пішли. В першій кімнаті сиділи за столом районні книгоноші й продавали книжки. Згадую я про них тільки (в даному разі) тому, що невже ви, товаришки, не мали досі часу українізуватися? Не можна ж демонстративно говорити російською мовою в українському селі. Чи ви боїтеся, що на вас селяни не будуть дивитися, як на панянок?

Юрист дав до 30 порад. Представник РСІ знайшов 4 справи для розв'язання в районі.

– Найкомічніші скарги, – сказав юрист, – це скарги на сільраду: мовляв, я не маю ніякого майна, а сільрада не хоче це посвідчити відповідною справою.

– В чому ж річ? – наївно запитав я. – Коли людина не має майна, то чому ж їй і не видати про це справки?

Склярів причинив двері в ту кімнату, відкілья доносився гул кількох голосів і де хтось голосно читав щось про санітарію, й сказав:

– От чому. Вимагають таких справок не хто інші, як... розкуркулені куркулі. Для чого їм ці справки? А для того, щоб десь на стороні здобути, яко бідняк, всі ті права, що ними користується ця бідняцька категорія людей. До речі, дозвольте не про справку, – додав Склярів, – а про досить серйозну справу. Як ви гадаєте, де поділись розкуркулені

глітаї нашого і близьких нам районів? На Соловках, в тайзі чи, може, копаються десь в гною бідняцької садиби? Нічого подібного! Коли не всі, то у всякому разі більша частина з них працює зараз на Краматорському та Костянтинівському тощо заводах. Що вони працюють саме на заводах і вже зараз користуються з усіх прав індустріального робітника – це дуже погано. Це – велика небезпека для робітничого класу. Коли коровники – ганьба для заводу, то ці будуть ганьбою подвійною.

– А ваш район сповіщав заводи про цю небезпеку?

– Ну, а як же! Навіть кілька разів, та тільки з нашого сповіщення діла нема. Ми навіть вказували заводам прізвища цих новоспечених «робітників». І що ж? «Робітники» продовжують і далі «працювати». Глас вопіючого в пустині.

Останню фразу Скляров договорив в кімнаті виїзної редакції.

...Ця кімната дуже нагадала мені, милий друже, 19–20 рік. Вона нагадала мені хоч би той же врангелівський фронт. «Американка», старенькі шрифти на незручних випадкових столах, «поетичний розгартіяш» в редакційному кабінеті, який, кабінет, складається з якогось не менш випадкового стола тут же; зморені незручними переходами два наборщики й один друкар, котрі ввесь час сперечаються з редактором (він теж тут же), котрі вважають його, редактора, за винувника всіх похідних невдач, які обов'язково обіцяють застрайкувати і які обов'язково ніколи не застрайкують. Все це я бачив у пульманівському вагоні, і все це я побачив і зараз. Бракувало тільки ворожих аеропланів, і не чути було орудійного гулу.

Товариш Карпів, редактор виїзної «Червоної Зорі», – енергійний комсомолец. Він підводить мене до, здається, держвидавівського плакату й каже:

– Читайте. «Вигравша облігація згашується й не грає в наступних тиражах». Зрозуміли? Це наші видавництва такими популярними текстами годують селян, серед яких єсть ще цілі села, де на село – один грамотний. Між іншим, коли цього грамотного в одному такому селищі спитали вчора, чи знає він Остапа Вишню, то цей грамотний цілком серйозно так відповів: «Ні, я знаю Тараса Бульбу».

Зайшов до редакції боком якийсь селянин і подав списаний клаптик брудного паперу. Зайшов ще один. Редактор говорить зі своїми співробітниками дуже мило, досвід цього досвідченого юнака мене надзвичайно цікавить, але в кімнаті вже темніє, і я поспішаю на не менш цікаве зібрання. Я тільки встигаю взнати від Карпова, що вчора

в Ново-Дмитрівці йому довелося побачити в селянина 60 років, який «живе з бабусею і має на відділі одружених дітей», такі продані культпоходівським книгоношею книжки: 1. «Онанизм і боротьба з ним»; 2. «Завдання профспілок до весняної сівби»; 3. «Нерви, як їх берегти та зміцнювати». Словом, книжки нашли свого справжнього адресата. – Я вийшов.

P. S. До речі: в сільраді я бачив розкуркуленого глитая, який енергійно доводив, що він зараз нічого не має спільного з баптизмом, і настоював, щоб у його послужному спискові не значилося, що він баптист. Це показує, очевидно, що маса відійшла і відходить не тільки від православної церкви, але й від сектантів.

УРИВОК ДЕВ'ЯТИЙ. Об'єднане зібрання комуни й артілі

...На горі, до церкви, вирісуюється силует недобудованого «земством» чималого двоповерхового будинку, його, цей будинок, комуна безперечно добудує і саме в скорому часі, а поки що клуб сільбуду міститься в древній хаті на курячих ніжках, багато нижче, в непролазному багні несподіваних зимових дощів.

Помешкання – приблизно чоловік на 80. Дві лави, навіть сцена. Крізь кволе світло нафтової лампи з напівчорним засмаженим склом я бачу в глибині сцени декоративну завісу: якась «малоросійська» ідилія маячить мені. Об'єднане засідання комуни «Новий Побут» і новоутвореної артілі ще не розпочалось, і в клубі стоїть гул неорганізованих голосів. Раз у раз риплять двері й заходять нові люди.

Із розмов чую, що між комуною й артіллю – антагонізм. Вирисуються типи нового села, дають себе знати досить цікаві колізії й протиріччя.

– Дозвольте, громадяни, – чую енергійний голос, – дозвольте, поки розпочнеться засідання, розказати вам, що я чув на курсах.

До сцени вийшов кремезний, з досить розумними і трохи хитренькими очима, середнього зросту чоловік.

– Ти краще розкажи, за що ти мені, Трюхане, око вибив! – вискочив туди ж худенький, погано вдягнений чоловічок з прізвищем Калиниченко і тут же звернувся до комсомольця Гмиро, учасника культпоходу. – Скажіть, товаришу, хіба єсть таке право, щоб десятипроцентники в комуни входили?

– Ви це кого маєте на увазі?

Тоді до сцени вискакує третій – низенький, чорненький, як жук, і, розмахуючи руками, кричить жіночим голосом:

– А маємо ми на увазі Трюхана. Десятипроцентника, який отруб мав до революції в тридцять десятиє і був отлічної кулак, но тепер записався в камуну, і це зовсім неправильно, бо говорив на районному зльоті колгоспників товариш Глинський, говорив доклад так: – Испитайте, говорить, щоб не було ошибки, отакого нічого не було. А коли десятипроцентник, то щоб пішов з сумкою, і дати йому можна ще плужок і найбіднішу землю. Пуцдай працює. Но щоб в камуну такой, як Трюхан, – ні в якому разі. Такой доклад був товариша Глинського.

– Правильної Правильно! – загула частина зали, коли промовець, скінчивши, подивився побідними очима на присутніх. – Правильно, Тараненко!

– Так от що, граждани, – почав був хтось іззаду, але йому не дали говорити: той, хто розпочинав, очевидно, хотів говорити за Трюхана. Зала шуміла. Чути було вигуки, то – «Трюхан – трудовик», то – «Трюхан – глитай». Особливо яро кричав якийсь задній дядько, і Ґмиро, вгомонивши залу, дав йому слово. Як і треба було чекати, селянин спершу збентежився, але потім сказав:

– Вірно, і я стою на той точке, що Трюхан вилетить із камуни. А чому мені на нього больно зробилось? Так, скажу я вам, товариші, що як їхав я через його кукурудзу (це ще за царського режиму було), так він мене так шттовхнув ногою, що даже вдівітельно. І скажу я, що хитрує Трюхан. А сам я на ваш вопрос отвітю так: платю я податку 27 рублів. Но больно, товариші, потому як Трюхана безпремінно треба трягнути з камуни.

– Правда! Правда! – вирвався жіночий голос, і зала знову загула.

– Так от що, граждани! – знову почав хтось іззаду, але і на цей раз йому не дали говорити.

І знову, то – «Трюхану невігодне положеніє», то – «Трюхан за бідноту». Нарешті зала залюднилась досить, і розпочалося засідання. Спершу переписано було присутніх, потім запропоновано було десятипроцентникам (якщо вони є) покинути залу й, нарешті, дано було слово доповідачу комсомольцю Ґмиро. Поки Ґмиро говорив про колективізацію взагалі, – добре було, але як тільки він почав доводити, що комуна – краща, найвища форма колективного життя, – члени артілі засовались. Особливо ж вони засовались тоді, коли доповідач заговорив про посівматеріал.

Доповідач скінчив закликком до ліквідації куркулячих гнізд. Деякий час стояло красномовне безгоміння. Я чекав і дивився то на

засмажене скло старомодної нафтової лампочки, то на «малоросійську» ідилію, що визирала з глибини сцени. Десь далеко брехали собаки. Пахло приїсним запахом кожухів і запахом старої, доживаючої свої останні дні, селянської України.

Нарешті вискочив той же чорнеспкий, як жук, Тараненко й замавав руками.

– Як прийшла пропаганда, – говорить він, – нащот антирелігії, то я й говорю – «Давайте, братця, закриємо церкву і зробимо там республіку». І закрили. Но нащот комуни скажемо так: в артіль підемо, а комуну – ні. (Голоси «Правильно!» «Всі такої думки!») Чому я не йду до комуни? А може, моє сімейное положеніє не дозволяє, а може, й морда не подобається. А нащот посівматеріалу так скажу я вам, товариші, – нема! Одно слово, нема – посівматеріалу. Бедні ми. Кобилку нема чим годувати.

Зала знову загула. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись:

– Дозвольте, громадяни...

Я дивлюсь на Трюхана. Він цілком спокійний й нічим не видає себе. Тільки спеціальний спостерігач побачить, що говорить його спокійне обличчя. Воно говорить: «бачите, які люди хочуть вижити мене з комуни?»

– Дозвольте слово, – чую я позад себе.

– Хто там хоче взяти слово?

– Це я, Тараненко.

«Знову Тараненко, – думаю я. – Ну, тут з посівматеріалом справа буде дуже кепська». Я повертаюсь і вдивляюся в напівтьму задньої зали, але обличчя нового Тараненка я не бачу, бачу лише, що новий Тараненко – вищий від свого однофамільця (чи то родича) приблизно на дві-три голови.

– Так-от, з приводу комуни, – говорить упевненим голосом другий Тараненко. – Вірно, комуна вища за артіль. Але обіжати артіль комуна не буде, і нічого вам, громадяни, тут особливо гомоніти й нарікати. Правда, скоро з нашої радянської землі зробимо одну велику комуну, але ніхто вас, товариші, з артілі в комуну тягти не буде. Працюйте в артілі, поки сознаєте, що комуна таки краща за артіль. А той факт, що всі будемо в комуні, – єсть жизненний і цілком перспективний факт.

– Дозвольте, – не витримав перший низенький Тараненко. – Моя обов'язаність, як я чув від товарища Глинського, що строй, говорить

государство, одну камуну, но артіль не воспрещается. Можеш артіль, можеш соз, можеш камуну, так що оратор Тараненко совсьом противозаконно хоче загнати нас у камуну.

Зала знову зашумувала. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись:

- Дозвольте, граждани.
- Товаришу голова, – ще раз чую я голос Тараненка-другого.
- Чого ви хочете, товаришу Тараненко?
- Я хочу скінчити свою промову.

Голова нарешті вгомонив залу. Тараненко-другий підвівся й сказав:

– А тепер дозвольте, граждани, про посівматеріал. Звичайно, між комуною й артілью не може бути ніяких отношеній. Але скажу я вам про свою комуну. Пішла оціночна комісія по дворах. Заходить до одного. Єсть посівматеріал? Нема, каже. Ладно. Повірили. Та тут, бачите, прийшлося так, що розвівся він з жінкою, а вона візьми та й викажи. Що ж? Сознався й приніс 7 пудів пшениці. Отож я й кажу: з миру по нитці – голому сорочка. Як кожний з нас найде в себе 7 пудів, то й вийде, що засіємо десятин сто. Так я говорю, граждани? І потім, я ще скажу про ліквідацію куркуля як класу. Довольно вони почили з нас кровушки. Треба винести постанову, щоб завтра їх всіх розкулачити. Правильно я говорю, граждани?

Цю пропозицію, як і першу (найти в себе пудів 7 зерна), артіль зустріла мовчанкою. Але вже видно було, що вона, артіль, здається. Почали голосувати, хто за те, щоб негайно найти посівматеріал, і за те, щоб розкуркулити саме завтра місцевих глитаїв. Піднялись руки (частина несміливих, частина рішучих). Хто проти? Шість. Серед них той же Тараненко-перший. Тараненко-другий просить дати пояснення, чому голосують проти. Один заявляє (всі, між іншим, з новоутвореної артілі), що він тому не хоче розкулачувати, що 20 років працював пастухом в глитаїв і вони вже й так йому осточортіли. Тараненко-перший не хоче «по человечности», а один, так той навіть заявив, що «в нас куркулів нема». В чому ж річ? В останнього, як вияснилося, дядько – місцевий глитай. Звичайно, після голосування виступили з гарячими промовама з приводу голосуючих проти розкуркулення Гмиро й Карпів.

...От, до речі, запитання, що їх подано було доповідачеві: – «Кому в першу чергу дадуть трактор – комуні чи артілі?» – «Що робити, як боргу багато, а в артіль вступив?» – «Реманент в комуні, а артілі

потрібний, – що робити?» – (Теж, до речі – «В районі до 80 машин, – говорив мені Склярів, – район розбитий на 10 відділів, по 7 приблизно на відділ».) – «Може бути маленька комуна при великій артіль?» – «Землю куркулеві землеміром буде відрізано чи по вказанню общества?» – «Чи може артіль перевіряти комуну?» – «Що, як кулак знову заживеться?» і т. д.

– Граждани, не розходьтесь, – знову почув я голос Трюхана. – Дозвольте доложити, що я чув на курсах.

«Трюхан і справді стріляна птиця, – подумав я, – бач, як крутнув: наче про нього й не було розмов».

– Головне, товариші селяни, зберігайте попіл. Усякий. Попіл має калій і фосфор, а як полежить він надворі, то вищолачується. Отже, держіть його в якомусь ящику, чи що...

Селяни цією справою зацікавились, і Трюхан дістав можливість зробити свою доповідь. Навіть дістав слово й той селянин, що так настирливо вигукував своє «дозвольте, громадяни».

– Коли будемо жити вмісті, – сказав він, – то не будемо битись. А щодо наступу комуни на артіль, то можна взяти такий пример: одній дівчині 16 літ, а другій 13: першій вже й щочки подрум'янені, а друга – ще дітьо. Так комуна й артіль, як дві сестри. Зачем же сперечатись?

Коли я вийшов на ганок, стояла темна вітряна ніч. Я звернувся до Склярова:

– Так що ж ви мені скажете про Трюхана?

І Склярів сказав мені, що Трюхан і справді із бувших людей, і справді мав колись 30 десятин землі. Але за часів радянської влади він показав себе активною радянською людиною. Особливо відзначився він в боротьбі з бандитизмом. Трюхана район не спускає з ока, але поки що він багато корисніший за тих незаможних підкуркульників, яких я бачив сьогодні.

«Хто його знає, – подумав я. – А втім, районним робітникам видніше».

...Знову на сході визвідило небо. Багно зашелестіло під ногами дзвінкими лідяшками. Назавтра буде мороз. Легко дихати і радісно бути в цих гомінких новонароджених хуторах і селах – бути й вивчати, щоб як-небудь розповісти майбутнім поколінням, в яких надзвичайно прекрасних днях жили й працювали ми... Праворуч загавкав нічний собака.

– З Куркульки куди ми рушимо? На Богодарівку?..

ЛИСТИ З ВІДНЯ

ЛИСТ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА від 17 січня 1928 р.

Дорогий Аркашо,

чи дістали мого листа? Моя віденська адреса така: Wien XIX, Hochschulstrasse, 27, Nicolai Chwyłowuj. Як себе почуваєте? Чи скоро ідете закордон? В цьому році Ви обов'язково мусите побувати тут. Я вже звик до комірців і «шляпи», так що тепер не жартуйте зі мною. Як справа з Б.? Ніжно тисну Вашу руку. Вітайте дружину.

Ваш Микола

ЛИСТ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА від 26 січня 1928 р.

Отже і ти, Бруте! Ви мовчите і Ви – завжди акуратний, коректний і т. д. Невже, викинувши мене зі списку співробітників, Ви тим самим пориваєте зі мною всі зв'язки? Коли так, то прощайте! Прощайте, дорогий Аркашо, і не поминайте мене лихом. Зараз піду до Пратеру і утоплюся в юрбі.

Микола

ЛИСТ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА від 6 лютого 1928 р.

Гура! Гура! Гура! Так щодо нашого жаргону ми дістали ще дві слові. Ну, скажемо, так: Як ви себе почуваєте? Дякую. Цілком перпендикулярно. Но поскільки зі мною случився фріштк, я, незважаючи на трафік, розтрундулетів весь антрикот. Словом, запишіть, дорогий Аркашо, до нашого лексикону ці дві симпатичнія слові – фріштк і трафік і пуцайте їх «в оборот». Як бачите, подорож уже дає себе знати і я роблюсь ужасно образованою людиною. Азія з мене цілком вивітрилась, і мене вже в кав'ярнях величають «гером доктором». Сурйозно! Чи, може, Ви сумніваєтесь? Коли сумніваєтесь, то приїздіть сюди і наочно удостоверітесь.

А тепер, дорогий мій, прошу я Вас, як секретаря ВАПЛІТЕ, дуже берегти дорогого президента, товариша Гур'евича, а також всіх ваплітян те ж саме зробити з ним. Щоб не було йому жодного сумління в житні і прочая. Краса життя, сказав якийсь велосипедист, тільки в борні. Ну і т. д. Сердечно обіймаю Вас і весь світ.

Микола

[P. S.] А чому це, скажіть мені, Ви мені уперто не відповідаєте? Так Ви, значить, не надрукували мого роману в № 6-му. Шкода! Вітаю, ко-нешно, Вашу дружину і моїх сограждан второй раз.

Моє останнє проізведеніє. Сьогодні дощ нудний, такий у нас бу-ває, туман ховає даль і Відень посірів. Але тепер ніхто мене вже не питає: чому зійшлись кінці моїх нервових брів.

ЛИСТ ДО МИХАЙЛА ЯЛОВОГО від 7 лютого 1928 р.

І я одержав вашого листа, дорогий Мишо, але ваш лист, як і треба було чекати, «витішив» мене – саме тим витішив, що він нічого не ховає.

Отже, навкруги моїх «Вальдшнепів» «заплутався клубок».

Я не думаю робити з себе наївної дівчини <...>, але я все таки ніяк не хочу зрозуміти Вас. Коли Ви вважаєте, що до кожного «вольовано» взятого уривку «не можна віпати всіх собак», то де ж ви взяли «підста-ву розрізняти цей уривок» так, як його розцінюють мої «ідеологіч-но витримані» «приятелі». Дозвольте почати з основного – чи можна мої думки ототожнювати (хоч би й в деякій мірі) з думками мого Ка-рамазова? Чи й справді я рішуче не відмежувався від свого героя? Як Ви справедливо замічаєте, Карамазов «загалом» і в цілому негатив-на фігура. Прекрасно. Але дозвольте, хто ж Вас в цьому переконав? Не Таран же, я думаю, а саме Я, автор цього уривку? Так? Звичайно так, бо хто ж, як не я, спаллюжив Карамазова, відомого Вам характерис-тикою, що йому дала її, цю характеристику, за моїм авторським нака-зом, другий герой цього роману – Аглая. Очевидно, автор ставиться до свого героя негативно. А оскільки це так (а цього заперечувати не можна), то який же автор погодиться пропонувати і переводити свої думки йому через свого несимпатичного героя?

Чи, може, ви мене вважаєте за ідіота? Хіба я не знаю, що коли до цілої діжки меду додадуть тільки одну ложку дьогтю, то цей мед ніхто не захоче їсти? Хіба я не знаю, що коли до «взагалі» і в цілому «нега-тивного типу» (в даному разі до Карамазова) притягти кілька добрих думок, то із цього теж, крім скандалу, нічого не вийде: в устах «плута-ника» Карамазова і ці думки мусять скомпрометувати себе. Виходить, все це я знаю? Знаю. Значить, залишається тільки одне припущення: можливо, автор (нічого ж неможливого нема) і мав в голові деякі дум-ки із тих, що їх висловлює його Карамазов, але «позаяк» він передав їх такому безвихідному «плутанику», що в масі буде викликати до себе тільки іронічну посмішку (а автор, здається, це зробив, щоб показати

читачеві саме таким смішним і навіть дурненьким свого героя), то й вищеназвані думки він з цього моменту, очевидно, рішуче засуджує. Інакше розцінювати моє відношення до Карамазова і до його балаканини (чи то частини цієї балаканини) можна тільки в двох випадках. В тому випадкові – знову повторюю – коли той, хто розцінює, вважає автора за не зовсім нормальну людину, і в тому, коли «розцінювати», свідомо йде на провокацію і за всяку ціну хоче поставити Хвильового «до стінки».

Але почекайте, скажете ви, можливо, Хвильовий «взагалі і в цілому» засуджує Карамазова та його думки, але чи не тому він їх (Карамазова та його думки) засуджує, що рішуче рвучи з напівінтелігентською плутаниною свого героя, хоче, чи думає, чи може, «вже» кинувся в обійми Аглаї, в обійми світогляду цієї збірної жінки? Це питання дуже серйозне, тим паче, що Аглая, як далі зовсім виясняється, є не що інше, як українська націоналістка, і значить, виходить, що автор попадає в «лабети рідного націоналізму».

В літературі є два способи боротьби з чужим світоглядом. Перший спосіб – це той, коли автор, щоби скомпрометувати названий світогляд серед своїх читачів, подає його в шаржованому, карикатурному вигляді, другий – це той, коли автор, притримуючись життєвої правди, в кількох штрихах і в кінцевому акорді показує читачеві справжню суть чужого йому світогляду. В різні часи до різних людей і різних ситуацій автор (художник) силою певних обставин примушений по-різному підходити. Коли в якомусь 17 році у нас або в 28 році у німців, скажімо, малюнки Гросса матимуть успіх і будуть робити своє діло, то ті ж такі малюнки в умовах «непу» буквально нічого не зроблять. Це я говорю про Гросса, що ж до якогось художника І. Ю. Кулика, то про нього й говорити не приходиться. Це я говорю про шарж, що ж до звичайного «червоного» триндикання чи то «слинявих» віршів а-ля «Європа на вулкані», то і про них говорити не приходиться. Значить, в умовах «непу» проти чужого світогляду, в одному разі проти українського націоналізму, треба боротися дуже хитро. Так я роблю.

Перше: утворює «неп» обстановку, що в ній може розвиватися (так чи інакше) український націоналізм? Утворює, того не заперечує й партія.

Друге: є у нас підстави думати, що цілком законні протести української молоді проти не вижитого бюрократизму та інших хиб нашого державного апарату можуть прийняти потворні форми? Безперечно, єсть, і цього партія не заперечує.

Третє: яким же чином, як ми будемо боротися з цими явищами? Очевидно так, як я боровся б, скажімо, з хворобою добре підтоптаню в половому сенсі людини, що зараз за всяку ціну намагається мати відповідні зносини з жінками. Я б з ним, звичайно, погодився, що хоч і дуже непогана річ, але... для всього свій час. Коли в молодості він оздоровляв організм цієї людини, то тепер, мовляв, він тільки прискорить трагічний кінець.

Я зовсім не думаю ховати від нашої молоді, що український націоналізм, коли його взяти в абстракціях, може відігравати не погану роль. Не думаю ховати тому, що вона ж, молодь, добре знає, як ми, себто комуністи, розцінюємо націоналізм, коли він вибухає, скажімо, в Хіні чи то Індії. Але тут же кількома штрихами я хочу показати їй, молоді, що український націоналізм в даній конкретній обстановці є вже реакційне явище і що, не дивлячись на його привабливу фразеологію, він уже не живе, а тільки жевріє, і що за його красивими фразами ховається, з одного боку, величезна порожнеча, а з другого – приховані егоїстичні тенденції відмираючого класу, себто буржуазії.

Все це, звичайно, ви побачите тоді, коли весь роман буде на вашому столі, але що автор уже зараз, в першому уривкові, малюючи Аглаю так, як вона миготить у яві Карамазова, делікатно і настирливо відмежовується і від «флорберівської» дами – це теж не підлягає ніякому сумніву. Перший і найголовніший факт. Як вам відомо, крім Карамазова й Аглаї, в «Вальдшнепах» є ще й Ганна. Між цими двома героїнями, між цими двома протилежними полюсами розколюється герой. Щоб зрозуміти, як ставиться автор до Аглаї (своє ж відношення до неї він свідомо приховує для більшого ефекту, по-перше, і для того, по-друге і головне, – щоб не злякати свого ідеологічно несильного читача своїм нібито не об'єктивним відношенням до чужого собі погляду), – так от, щоб зрозуміти, як автор ставиться до Аглаї, треба уважніше подивитись, як він розцінює її протилежність ідеологічну, себто Ганну. Приписувати авторові думки Карамазова, як я вже, здається, Вам довів, не можна. Отже, коли відкинути те, що думає про Ганну Карамазов, залишається те, що думає про неї автор. Що ж думає автор: а думає автор про неї от як: на протязі всього уривку вона виступає перед читачем, як виключно симпатична людина і як людина з прихованою внутрішньою силою (візьміть хоч би сценку з Карасика, де автор поставив Ганну в багато видніше становище, ніж Аглаю). Отже, знову-таки, мені здається, що Ви, дорогий Мишо, надто вже неохотно поводитесь з моїми розумовими здібностями. Припустім,

я прихильно ставлюся до Аглаїної фразеології. Але чому ж тоді я в першому ж уривковій спішу ставити Ганну в більш вигідне становище? Коли вірити Вам, що я в «Вальд[шнепах]» порушив кардинального значення проблеми, то тоді, очевидно, треба «повірити» і мені, що віддавати себе на глум читачеві я зовсім не маю охоти і, очевидно, я тільки для того несу через Карамазова Аглаю так «високо», щоб вона, падаючи з цього «високо», сильніше вдарилась, коли не розбилась.

Мені дуже важко писати ці «об'яснення» (бачите скільки помарок) – автор не суддя своєму творові, – але мене обурило те, що навіть Ви визнали рацію за тими читачами й критиками, що ставлять руба питання, що не процес, а вже факт мого відходу від комуністичних позицій. Що значить цей «факт»? Цей «факт» значить, що я вже перейшов в табір до націоналістів? Так? – По-вашому виходить так, а по-моєму зовсім не так, бо я не тільки не думав віддавати свого партквитка, але буду апелювати до самого Сталіна, коли хтось надумає відбирати його у мене. Словом, я обурений. Обурений самою постановкою цього питання. Особливо обурений тим, що саме Ви, той, з ким я не раз інтимно розмовляв, що саме Ви говорите про факт відходу мого від комуністичних позицій. «Чужеродна прихованість», Мишуню, не в тому, що я одверто несу в суспільство наші болячки, висміюю Карамазових та з хитринкою розвіюю цю Аглаю. «Чужеродна прихованість» в іншому – вона там, де ці болячки замовчуються, де ведуть страусову політику і не показують їх лікареві – комуністичному суспільству. Тільки тут «чужеродна прихованість». Отже, я все-таки певний, що мої «Вальдшнепи» підуть до друку і саме накладом ДВУ, і готовий битися об заклад з Вами.

...А втім, я з Вами не буду битися об заклад, бо... чорт його знає, може, й справді мене «вислали» за кордон. Може, й справді моя хвороба була тільки зачіпкою, може, й справді я вже так осточортів всім, вуспо-плужанам, що вони навіть взялися одробити за мене всі ті аванси, які я забрав на лікування. Коли це так, то повідомте їх, будь ласка, від мене:

Даремно вони турбувалися, бо за кордоном я довго жити не буду і по приїзді своєму на Україну, притягну до громадського суду всю ту сволоту, що десь називала мене націоналістом. Хай не хіхікає прищелепуватий Коряк, бо все одно з його харківського «фрічетика» не вийде марксизму і все одно коли пародія наша врешті побачить, що від вуспо-плужанського «антрикоту» страшенно несе малоросійським блюдом.

Тепер, дорогий Мишо, про «комічний трагізм» і «трагічний комізм». «Вихідне положення» на мій погляд було цілком правильне. Ми написали «зречення»? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що ж до «Вальдшнепів», то я певний, що не будь їх, все одно щось нашли б і припрягли б мені. Чи, може, я їх подав до друку не вчасно? Може, в такій нагартованій атмосфері їх не слід було б друкувати? Можливо. Але, дорогий Мишо, я переконаний був, що Ви їх читали в рукописі (Ви ж статтю, як я пам'ятаю, читали, а стаття була з романом). Отже, я вважав, що Ви їм дасте візу на в'їзд до якогось журналу і саме тепер. Вийшло непорозуміння, і ніякого «трагічного комізму» тут нема. Що ж до «очистівної купелі», то я її готовий завжди «взяти», бо бруду на собі не виношу. Піду я з Вами і в ЦК «витягувати себе» із брехливого становища, і також завжди готовий відділові адрес допомогти «унормувати літературні справи». Але я погоджуюся і з тим, що «краще вже не їздити б мені за кордон». Погоджуюсь тому, що з поїздки моєї і справді виходить ерунда. Я ж думав – пам'ятаєте нашу розмову? – пробути тут мінімум 1–2 роки, а тепер виходить така «планида», що хоч зараз їдь до Харкова.

Лікуватися я не можу, не здібний, це констатував і лікар. Не тому не можу, що я не йду під вивіску санаторія (мій пансіон – той же санаторій, бо кращого місця по клімату найти в Австрії не можна; в кількох кроках від мене санаторій, що в ньому лікувався небіжчик Йофе. І режим я також маю санаторний), а тому, що мене з'їдають думки про ваплітян, про першу Кулішову «сивину» (він мені про неї писав) і т.д. Я відчуваю на собі велику відповідальність за долю тих товаришів, що йшли за мною, і не можу не «сіпатись» і лежати спокійно в той час, коли цих товаришів цькують. Отже, нам, очевидно, не прийдесться зустрітись закордоном, як ми мріяли колись: коли Вас одпустять і Ви приїдете сюди, я вже, мабуть, буду в Харкові. Повірте мені: це не «інтелігентська мягкотілість», а те, що треба зробити. Хоч Ви й лаєте мене, але, користуючись Вашим виразом, я в даному випадкові роблю це «від імені і разом з тим, хто відповідає за все». Хай не гнівається на мене і Олесь Досвітній. Я прекрасно розумію, що ми мусимо якомога скоріше допомогти партії унормувати літературні справи, але я, як і Ви, сумніваюсь, що до мого приїзду це буде зроблено. Отже, очевидно, треба поспішати. Але раніш якихсь 2-х міс[яців] я, звичайно, до Харкова не приїду, так що коли Ви маєте охоту і таке вже бажання вилікувати мене, то беріть відпуск на 2–3 тижні чи то місяць і їдьте сюди (в цьому Вам, очевидно, допоможе і т[овариш] Азарх). Ваш

приїзд буде для мене найкращими ліками, бо мій психічний стан і справді не в блискучому порядку, саме психічний, а не фізичний. Чортівщина лізе в голову (ви про це, будь ласка, не говоріть нікому). Думаю, чи не краще за все «розплутати клубок» десь під тим експресом, що мчить зараз з Відня в напрямку до Азіатської магістралі? І скоро..., і «романтично», і плуго-вуспо-ново-дегенератії будуть задоволені. І потім піде ще чортівщина – якісь фізії (мать їх перемать) – точнісінько такі, що мали до мого Карамазова. Я, правда, тримаюсь добре, але передчуття мені, Мишуню, таке, що жити мені або 150 років, або дуже-дуже мало. А втім, не звертайте уваги на цю лірику – таке буває з кожним в хвилини занепаду сил. А взагалі – простіть мені, дорогий мій Мишуня, одна із найшляхетніших людей у світі. Цілую Ваші ноги, як цілував я їх колись Соні Мармеладовій.

Ви хочете щоб я ліг у санаторій? Добре. Я лягаю.

Цілують Вас мої.

Обіймайте весь світ.

Ваш Микола Хвильовий

[P. S.] Коли кінчав листа, одержав статтю Хвилі (першу частину). Писати він почав багато грамотніше, і я задоволений, що ми вивели його в люди. Але чим же він, цікаво, кінчить? З початку видно, що його розбирає страшенно охота зробити з мене націоналіста, подивимось.

М. Х.

Коли дочитаю Хвилину статтю, напишу до «Комуніста» одв[ітно-го] листа. Підженіть його там, щоб мені вислали негайно ту частину «Вальдшнеп[ів]», що призначались до 6 №-ра, з художнього боку мені треба ще багато переробити. Страшенно багато ляпсусів.

Чекаю відповіді.

М. Х.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ» від 22 лютого 1928 р.

Шановний товаришу редакторе!

Прошу вас вмістити в однім із ближчих номерів центрального органу нашої партії цього мого листа.

1) В лютневих числах «Комуніста» (№ 30, 31, 32 і 33) надруковано було статтю завідуючого Відділом преси ЦК т[овариша] А. Хвилі під назвою – «Від ухилу – у прірву». В цій статті, як відомо, т[овариш]

Хвиля, даючи оцінку двом уривкам мого роману «Вальдшнепи», по-перше, називає ці два уривки контрреволюційним явищем в нашій літературі, по-друге, – підкреслює, що в «Вальдшнепах» я розгорнув у художній формі всі ті політичні помилки, які я зробив у своїй неопублікованій статті «Україна чи Малоросія?».

Уважно перечитавши ще раз як статтю «Від ухилу – у прірву», так і роман «Вальдшнепи», я прийшов до того неприємного, коли не сказати жахливого для мене висновку, що т[овариш] А. Хвиля, з яким я довгий час вів уперту боротьбу на літературному фронті, і справді має рацію так розцінювати мій твір і має рацію зв'язувати його з статтею «Україна чи Малоросія?».

Основна установка «Вальдшнепів» мусила так виглядати: автор показує в своєму романі: 1) що плутаники Карамазови навіть «з другорядною ідеєю» неминуче попадають у лабеті буржуазії, 2) що блиск і мішура українського націоналізму є все-таки блиск і мішура відмираючого класу, і навіть тоді, коли цей блиск взяти, так би мовити, об'єктивно й дати йому розгорнутись «до откazu», 3) що наша партія така сильна й має такі міцні коріння в масах, що Аглаїну критику вона не боїться виставляти напоказ, 4) що трагедія Карамазова по суті є трагікомедія, 5) що наша партія б'є не тільки український, але й російський націоналізм, 6) що, нарешті, тільки середня партійка Ганна, цебто тисячі «котів у чоботях» вивезуть мою країну на великий історичний шлях.

Так мусила виглядати основна установка «Вальдшнепів».

Але поставивши собі таке завдання, я сів його виконувати несвоечасно, себто тоді, коли, одмовившись формально й розумово від своїх політичних помилок, я емоціонально (коли й не весь, то у всякому разі частково) був ще в їхньому полоні. Саме це й не дало мені чітко відмежуватись як від Карамазова, так і від Аглаї.

Отже, віддаючи себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету зокрема, я перш за все вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх.

Основна моя помилка була та, що я відновив стару теорію боротьби двох культур. Суть цієї теорії можна сформулювати в таких словах: щоб остаточно ліквідувати ті сутічки на культурному фронті, що в них діють дві ворожі сили (російський та український конкуренти), партія повинна вийти із становища третьої особи й виявити свої симпатії до однієї із ворогуючих сторін. Беручи ж на увагу, що наша партія діє на Україні, а також те, що українська культура так чи

інакше, а зробиться врешті на Україні гегемоном, я й робив «послідовний» (в лапках, звичайно) висновок: симпатії наша партія мусить виявити в сторону конкурента українського.

Але втягуючи партію в боротьбу двох культур (української й російської), виводячи її із ролі коректора й судді цієї боротьби, із ролі, нарешті, того фактора, що його історія призначила ліквідувати цю боротьбу, наказавши в той же час йому, факторові, не виявляти тих чи інших симпатій до якоїсь з сторін, я тим самим робив замах на чистоту комуністичної ідеології. Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію, по суті, в невідгдану й ганебну «сделку» з українським націоналізмом. Таким чином, цілком правильно поставивши питання про необхідність поширення матеріальних і моральних рамок для розмаху молодій українській культурі, я, звичайно, проти свого бажання, опинився в ролі рупора українського націоналізму. Дальші мої політичні помилки, як-от: «Москва центр всесоюзного міщанства» (чому не Київ, скажімо?), «психологічна Європа» («психологічна Європа» – правильно, але треба було підкреслити, що носієм цієї психологічної Європи й є саме наша партія), теза про «природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав» – всі ці дальші мої помилки були продуктом основного політичного ляпсусу – тези про боротьбу двох культур. І тому, ще раз гостро засуджуючи свою головну помилку, я тим самим також гостро засуджую й дальші мої політичні помилки.

От все те, що я перш за все хочу оголосити в пресі, віддаючи себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету.

2) Я прошу всіх своїх літературних однодумців рішуче відмовитись від тих форм боротьби на літературному фронті проти вульгаризаторів, що в них до цього часу велася боротьба, бо таку боротьбу (я вже в цьому цілком переконався) неминуче використовує українська контрреволюція в своїх класових інтересах.

3) Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню федерації радянських письменників, цебто сприяти утворенню єдиного фронту проти буржуазних культурників.

4) Я прошу тих же таки однодумців не вважати цю мою заяву за заяву, що її написано нещиро. Ця заява є продукт того психологічного перелому, що назрівав в мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, у Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув закордоном, остаточно переконали мене, що я весь час ішов не по тому шляху, по якому я мусив іти як комуніст.

5) Доводжу до відома своїх літературних однодумців, що кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я.

б) Нарешті, я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я на протязі кількох років вів запеклу боротьбу.

Член КП(б)У Микола Хвильовий

ЛИСТ ДО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА від 2 березня 1928 р.

Нарешті, дорогий друже. Я спершу думав, що з Вами трапилося якесь нещастя (навіть снились мені колись) але потім заспокоївся, прочитавши у листі тов[аришки] Азарх, що Ви живі і здорові. Ну, от, значить, Ви вже йдете до Наркомосу, і хочу Вас попередити: як одержите паспорт на руки – зарання намічайте собі маршрут. Закордоном Вам, очевидно, прийдеться побути якісь 3 місяці, а за цей час Ви без зарання продуманого плану багато не побачите. Отже, я Вам раджу, по-перше, намітити, в які краї Ви поїдете, а по-друге, треба зарання знати, в яких городах Ви побуваєте. В Німеччину обов'язково треба завітати. Отже, по-перше, беріть візу до Німеччини. Далі я Вам радив би взяти візу до Італії і, коли можна, до Франції. Тут хоч і можна якось дістати ці візи, але дають їх не скоро. Іноді держать «візитера» 2–3 місяці. Так от.

Передайте Миколі моє гаряче вітання. Я йому одночасно посилаю телеграму. Я дуже радий, що я помилився: очевидно, талант Курбаса сильніший за мої віщування. Горіння «бувпих» мене страшенно радує. Цікаво знати, що ви пишете. Я зараз теж сів писати новий роман (власне, перший, бо «Вальдш[непи]», як Вам відомо, а «Іраїда» теж за ними). Що вийде, не знаю. У всякому разі я уже, як я писав колись, не я. Як справа з перекладами на німецьку мову? За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену. Словом, треба мужатись – наше «впереді».

Ще раз дякую Вам за листа і вітаю Вашу симпатичну дружину. Привіт всім «бувшим». Вмерла Вільна Академія Пролетарської Літератури – Хай живе Державна Літературна Академія!

Тисну руку,

Микола Хвильовий

ПЕРЕДМОВА

[М. Хвильового до першого тому «Вибраних творів» 1932 р.]

На протязі кількох останніх років дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслює весь мій попередній, мало не чотирнадцятилітній творчий шлях пролетарського письменника. Робиться це дуже просто. Знаєте, хто такий Хвильовий? Та це той, що з «Вапліте», основоположник хвильовизму й автор «Вальдшнепів». Про інші мої твори ані слова! Не існує ні моїх кількох томів (їх, до речі, по книгарнях давно вже нема), не існує й висловлювань відповідальних партійців про мою творчість, як про творчість, в якій чимало є корисного для радянського читача. Згадується лише колишня «гостра цікавість» до моєї особи.

На «гостру цікавість» я не претендую. Не претендую тому, що вона мене ніколи не приваблювала, не претендую й тому, що не належу до тієї категорії письменників, які вміють швидко й легко писати: я з великими труднощами переборюю т[ак] з[ваній] «опір матеріалу».

Але ніяк я не можу не вимагати від наших не в міру дбайливих критиків, щоб вони, сідаючи писати статті про мою перебудову, спершу брали на себе труд хоч як-небудь зазирнути в мої книжки. Не можна ж, шановне товариство, робити з людини, що на протязі багатьох років у силу свого розуміння і здатностей боролася за пролетарське мистецтво, – не можна робити з цієї людини пролетарського початківця, який допіру повернувся з ваплітівської еміграції й який, крім «Вальдшнепів» та хвильовизму, нічого не має за душею. Ви кажете, що я колись був «рупором українського фашизму»? Не заперечую! Ви запевняєте, що я поки що перебуваю в стані «ще недостатньої перебудови»? Теж вірю, бо в такому ж приблизно стані чимало сучасних пролетарських письменників. Але хіба тільки це й можна сказати про мою літературну роботу?

Проте, коли для вас у нашій радянській літературі не існує авторитетів, то давайте звернімось ще до буржуазної критики.

Беру один із кількох прикладів. В 1931 році вийшла німецькою мовою збірка моїх «Вибраних оповідань». Як же відгукнулася буржуазна преса на цю мою збірку?

Рекомендую № 4 за 1932 рік «Бюлетеню експресних інформацій для книгарів, бібліотек і друзів книги» (бюлетень напрямку католицьких партій, видавець д-р Шлісман, Інсбрук). В цьому бюлетені (даю переклад з німецької мови) буржуазна преса відгукується так:

«Десять оповідань, з яких ні одне не схоже на друге. У вступному оповіданні “Мати” змальовується жаклива доля руської матері, що жертвує собою заради старшого сина. Молодший син її хоче вбити свого старшого брата, і вона приймає смертельний удар від цього молодшого сина, рятуючи свого випещеного улюбленця. Після фривольної “Вариної біографії” іде розкішна сатира “Іван Іванович”, на якій сильно помітно вплив великих гумористів Англії. Іван Іванович партійний урядовець першої комуністичної епохи, що з своєю жінкою й двома дітьми користується з усіх переваг комунізму, але сам ще є цілком буржуа, втрачає всяку рівновагу, коли він раптом чує про майбутню чистку партійного осередку, отже, й місця своєї служби. Далі нанизуються інші картини комуністичного життя – серйозні, фривольні, страшні, жакливі події часів революції й божевільної громадянської війни, що вимагали незчисленних людських жертв».

«Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює достоїнства українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало чого можна закинути. Але тим більше треба дорікати друкарському укладачеві».

«Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!» (підкреслення моє. – М. Х.).

Як бачите, мої оповідання не тому непридатні для закордонної молоді й закордонних народних бібліотек, що вони недосконалі («кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр – “Meisterwerk”»), а саме тому, що вони *комуністичні!* Так думає буржуазний рецензент, так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків.

Хто ж із них помиляється ?

Не будемо гадати. Подаю на суд читачів збірку вибраних своїх творів у двох томах. Перший том іде під назвою – «Ліричні етюди», другий під назвою – «Сатиричні етюди». Проте без сатири в першому томі, як і без лірики в другому, звичайно, не обійшлося. Ліричні етюди підібрані в такий порядок: оповідання про громадянську війну,

далі – роки відбудовчого періоду. Мотиви мисливських новел продовжують другий відділ. Кінчається книга циклом шахтарських оповідань. Сатири другого тому, на мій погляд, не вимагають класифікації, і тому кожна із них посіла випадкове місце.

Маючи на увазі, що мої книжки можуть потрапити в руки молодосвідчених читачів, я до кожного твору написав невеличке вступне слово.

ПРИМІТКИ

До четвертого тому нашого видання увійшли твори, написані в 1927–1933 роках. Усі тексти друкуються згідно з сучасними правописними нормами та зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського письма. У примітках міститься історико-літературний матеріал, коментарі й пояснення.

ПРОЗА 1927–1930-ті

Іван Іванович

Уперше твір надрукований у сьомому числі «Літературного ярмарку» за 1929 рік, а наступного року увійшов до третього тому «Творів» (Харків : ДВУ, 1930). Подаємо за першодруком.

Теккерей – Теккерей Вільям Мейкпіс (1811–1863) – англійський письменник-сатирик.

Свіфт – див. примітку до новели «Арабески» (2 том).

«вольтер'янство» – див. примітку до «Вступної новели» (2 том).

«Гаргантюа і Пантагрюеля» – твору Франсуа Рабле. «Життя Гаргантюа та Пантагрюеля» – загальна назва п'яти романів французького письменника.

ім'ям Томаса Мора – Мор Томас (1478–1535) – англійський письменник і філософ, автор трактату «Утопія». Один з основоположників утопічного соціалізму.

розкасирований – розформований.

комхоз – комунальне господарство (з рос.: коммунальное хозяйство).

Мопассан – французький письменник Гі де Мопассан (1850–1893).

«Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна – «Необычайные похождения Хулио Хуренито» – роман Іллі Еренбурга (1891–1967), передмову до першого видання якого 1922 р. написав партійний діяч Микола Бухарін (1888–1938).

«Любов Жанни Ней» – роман Іллі Еренбурга 1924 р.

РСІ – робітничо-селянська інспекція, орган державного контролю з 1920 до 1934 р.

КаК'а – контрольна комісія для перевірки членів партії і партійних організацій.

вносити на «Друга дітей» – «Друг дітей» – добровільне товариство, створене в 1924 р. на допомогу комуністичному вихованню, основна увага приділялася боротьбі з безпритульністю дітей.

пантеоні «Червоних дощок» – мається на увазі дошка пошани.

член «Повітрофлоту» та «Доброхіма» – тобто Товариства друзів повітряного флоту та Добровільної організації сприяння будівництву хімічної промисловості, від 1925 р. – одна організація «Авіахім».

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал, 3-й Інтернаціонал, міжнародна організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн у 1919–1943 рр.

Профінтерн – Червоний інтернаціонал профспілок (Червоний Профінтерн, Профінтерн), міжнародна організація радикальних профспілок, створена 1921 р.

Vous aimez les fleurs – Ви любите квіти? (фр.)

Comment donc, madame – Але ж як, пані! (фр.)

на тему полового питання – тобто статевого.

беккерівський рояль – виробництва Санкт-Петербурзької фортепіанної фабрики, заснованої Яковом Беккером, чий удосконалення роялю принесли йому європейську славу.

у цербокопі – Цербокооп – центральний робітничий кооператив, ідеться про торговельні точки споживчої кооперації.

капчушки – дрібна риба гарячого копчення.

A la bonne heure, madame! – На все добре, пані!

соцвихівським голосом – від «соцвиху» – відділу соціального виховання в системі народної освіти 1920-х рр., а також відповідних факультетів в інститутах народної освіти.

Oui, oui, maman! – Так, так, мамо! (фр.)

Плехановську формулу – Плеханов Георгій (1856–1918) – теоретик і пропагандист марксизму, філософ, літературний критик і теоретик мистецтва, діяч російського та міжнародного соціалістичного руху. Матеріалістична теза «буття визначає свідомість» – вихідний принцип усіх його теоретичних побудов.

Стендаль – справжнє ім'я Анрі-Марі Бейль (1783–1842), французький письменник.

Hola! – фр. вигук.

фаркали люкси – тут: запалювалися електричні вогні.

якось більш моністично – від монізму, теорія, згідно з якою різні типи буття врешті зводяться до єдиного джерела.

per pedes Apostolorum – слідами апостолів, тобто пішки (лат., жарт.).

in corpore – у повному складі (лат.).

«діло Бейліса» – судовий процес у Києві 1913 р. над євреєм Менахемом Менделем Бейлісом (1874–1934), звинуваченим у вбивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського (1898–1911). Суд присяжних виправдав Бейліса.

episcopus in partibus – єпископ у країнах невірних – тобто нехристиянських, без почесей і прибутків (лат.).

на полях горожанської війни – у редакції 1930 р.: на полях громадянської війни.

Escoutez! – Послухайте! (фр.)

Avec plaisir, madame – Із задоволенням, пані! (фр.)

домкомівських книжках – від домком, домовий (будинковий) комітет.

лейденської банки та франклінового колеса – президент США Бенджамін Франклін (1706–1790) відомий своїми відкриттями в галузі електрики, зокрема пояснив принцип дії першого конденсатора – лейденської банки, встановивши, що головну роль у ній відіграє діелектрик, що розділяє електропровідні обкладки.

Гальвані – Гальвані Луїджі (1737–1798) – італійський медик і фізик.

драматурга Куліша – Куліш Микола (1892–1937), його п'єса «Мина Мазайло» була написана в 1928 р., а в березні 1929-го відбулася театральна прем'єра, того ж таки року вийшла окремим виданням.

майстра мажорного сміху Іону Вочревісушого – Іона (Йона) Вочревісуший – псевдонім Миколи Новицького (1884 –після 1938 р.), революціонера, заступника редактора газети «Вісті ВУЦВК», директора видавництва «Література і Мистецтво».

шпацірувати – прогулюватись (з нім.).

Салтиков-Щедрін Михайло (справжнє прізвище Салтиков, псевдонім Н. Щедрін; 1826–1889) – російський письменник.

Ревізор

Уперше твір надрукований у дев'ятому числі «Літературного ярмарку» за 1929 рік, також був уміщений до третього тому «Творів» (Харків : ДВУ, 1930) та першого тому «Вибраних творів» (Харків : Рух, 1932), де автор подав передмову:

«Оповідання “Ревізор” належить до серії тих же етюдів, що й “Пудель”. “Всі ми вирости із гоголівської шинелі”, – сказав колись Достоевський. Леся теж мав багато спільного і з Акакієм Акакійовичем, і з “Бідними людьми”, і з багатьма чехівськими героями. Але вона безперечно нічого не має спільного зі збірним типом сучасної радянської жінки. Що й говорити, по глухих закутках такі люди, як її чоловік Бродський, ще існують, існують і такі, як Топченко (в протилежному разі Контрольній Комісії не приходилося би працювати над перевихованням “партійців”), звичайно, Леся має рацію рватися від пелюшок, від “добровільного рабства” і з цього боку вона – позитивний тип, але бачити, що “люди цього життя всюди, завжди й до смішного

однакові” – так бачити могла все-таки лише міщанка. Оповідання написано 1928 року. Оцінювати його треба, як відбиток побуту й настроїв тогочасного “партійного” міщанства).

Подаємо за останньою редакцією.

побігла до коопу – тобто до крамнички споживчої кооперації.

пляшка п'ято-ікему – пляшка десертного вина з однойменного сорту винограду.

«пошамали» в б'єргальці – тобто перекусили в пивничці.

мадам Боварі – персонажка однойменного твору Гюстава Флобера.

комгоспівських биндюжників – візників комунального господарства.

Ке вуле ву – з фр.: що ви хочете?

викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лагарпа ще в 1822 році – вочевидь, ідеться про Фредерика-Сезаря Лагарпа (1754–1838), вихователя царевичів Олександра (згодом імператора Олександра I) та Костянтина Павловичів.

Акерман – Білгород-Дністровський.

«наші гуси Рим спасли» – неточна цитата з байки Івана Крилова (1769–1849) «Гуси», в оригіналі: «Да наши предки Рим спасли!»

Мечников Ілля (1845–1916) – один із основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології й мікробіології, уродженець Харківщини.

старовинним домостромом – тут у переносному значенні, «Домострой» – збірка правил і порад, приписуваних духівнику Івану Грозного Сильвестру, пам'ятка російської літератури, найбільш відома в редакції XVI ст.

Мисливські оповідання добродія Степчука

Уперше було надруковано в третьому томі «Творів» (Харків : ДВУ, 1930). У першому томі «Вибраних творів» (Харків : Рух, 1932) циклу передував етюд «На озера» та авторська заувага:

«До етюду “На озера” я відношу й “Мисливські оповідання добродія Степчука”. Ці поетичні екзерциції (свідомо беру де не зовсім благозвучне слово) треба розглядати не як оповідання пролетарського мисливця, а як записки переляканого дрібного буржуа. Хіба ж пролетаріат “тікає від людей?” Хіба він ширяв над “мертвими краями старосвітських поміщиків”, “шукаючи нових ілюзій до нових невідомих берегів?” Отже, нічого нема дивного в тому, що модернізований тартарен боїться мертвої качки, дітей і нарешті опудала в останньому оповіданні того ж таки добродія Степчука».

Написано 1927 року.

Подаємо за останньою редакцією.

від єрчика – зменшувальне від єрик – протока, що з'єднує між собою озеро або озеро та річку.

мав пойнтерка – англійський пойнтер – мисливська порода собак.

від прекрасної Маргарити до хама і циніка Фердищенка – літературні персонажі з творів, відповідно, «Фауст» Йоганна Вольфганга Гете (1749–1832; головний твір автора, над яким він працював упродовж шістдесяти років) та «Ідіот» Федора Достоєвського, написаний у 1867–1869 рр.

Ното homini lupus est – людина людині вовк (лат.)

Оповідання про Степана Трохимовича

Уперше надруковано в 9 та 10 числах журналу «Червоний шлях» за 1931 рік. Подаємо за першодруком.

лаврик – равлик.

всякі «тур-де-бра» і «бра-руле» – прийоми класично (греко-римської) боротьби.

струсевої політики – страусової політики.

до сільбуду – сільбуд (сільський будинок) або варіант: сільбуд (селянський будинок) – сільські культурно-освітні установи, створені на початку 1920-х на противагу ліквідованим у 1922 р. «Просвітам».

соз – спільний обробіток землі, одна з форм колективізації сільського господарства.

гуртком ТСОАВІАХІМу – Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву, створене в 1927 р.

гурток МОДРу – Міжнародної організації допомоги борцям революції. Створена 1922 р. за рішенням Комінтерну.

лікнеп – ліквідація неписьменності, культурно-освітня кампанія в 1920–1930-ті рр., що реалізовувалася через мережу товариства «Геть неписьменність», створеного 1923 р.

Вальдшнепи

Уперше твір надруковано в п'ятому та шостому числах журналу «Вопліте» за 1927 рік. Однак увесь наклад 6 числа було конфісковано й знищено цензурою, а тому друга частина твору так і не дійшла до читача. На сьогодні відомі уривки, які навів Андрій Хвиля у своїй статті «Від ухилу – в прірву» (Комуніст. 1928. 4, 5, 7, 8 лютого та окреме видання: Харків : ДВУ, 1928). Окрім того, маємо деяке уявлення про сюжетні колізії зі слів Юрія Лавріненка, кому пощастило читати обидві частини «Вальдшнепів», зокрема в розвідці «Дух неспокою. З ідей і мотивів мистецької прози Миколи Хвильового» він пише:

Хто читав другу частину роману <...>, той знає, що прогноз Аглаї підтвердився. Любов Карамазова до Аглаї переросла в пристрасть, а його ідейна еволюція семимильними кроками йшла до нового революційного світогляду. Той процес повороту блудного сина був прикро болючий. Не жаль (хоч і не просто) було рвати з офіційним більшовицьким середовищем ожирілих бюрократів-гнобителів. Але незносною була думка, що ти можеш стати зрадником грандіозних соціальних ідеалів найбільшої з революцій.

Хотілося всі її найкращі і найрадикальніші заповіді взяти з собою і поєднати з завданнями великого національного українського відродження. З другого боку, стояла перед ним розкішна візія нової України грандіозними потенціями і перспективами і з її не менш грандіозним пригнобленням. Привабна, як Аглая, вона владно притягувала його до себе. Так опинився він, непогамовний ідеаліст-романтик, між двох сил: Ганни й Аглаї, партії й України. Одна сила засмоктувала в трясовину, а друга вела через безодні небезпек. Пафос трагедії, відваги, а разом свідомість смертельної небезпеки, гострі логічні побудови, пристрасті і сумніви виповнюють через край цю гарячу книгу. Цей темперамент і неспокійний шукаючий дух помітні навіть у другорядних описах природи: "Сонце поважно й огненно сідало на обрії і обливалось у вечірніх водах тендітного татарського озерця. Озеро самотньо стояло серед степу, й здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею і задумалась..." (Цит. за брошурою А. Хвилі «Від ухилу в прірву». С. 39.)

Доля Карамазова виявилась трагічною. Ніби пророкуючи <...> свою власну долю, Хвильовий в останній частині <...> закінчує лінію Карамазова самогубством¹.

Перша частина подається за першодруком.

«Братів Карамазових» – твір Федора Достоєвського, написаний у 1879–1880 рр.

арію з «Князя Ігоря» – опера російського композитора Олександра Бородіна (1833–1887), прем'єра відбулася в 1890 р.

кухарку з не менш відомого «Сміху» – Варвару з оповідання Михайла Коцюбинського «Сміх».

ловерак – англійський сетер.

Donnez moi votre pouls – дайте мені ваш пульс (фр.).

вчителя Потєбню – Потєбня Олександр (1835–1891) – видатний лінгвіст, професор Харківського університету.

старий Прованс – історична область на південному сході Франції, провансальська література, зокрема лірика трубадурів мала величезний вплив на поезію раннього італійського Відродження.

mon ami – мій друже (фр.).

C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élève – це велике нещастя бути погано вихованим (фр.).

«Баядерка» – оперета угорського композитора Імре Кальмана (1882–1953), написана в 1921 р.

¹ Лаврінєнко Ю. Зруб і парости : Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. Мюнхен : Сучасність, 1971 С. 72–73.

Війон Франсуа (у транскрипції першодруку: Вілон (Villon); справжнє прізвище: де Монкорб'є або де Лож; 1431 (або 1432) – після 1463, але не пізніше 1491) – французький поет.

столоначальник – чиновник Російської імперії, який очолював нижчу ланку виконавчої вертикалі – стіл (стол).

кавалера червоного прапора – орден Червоного прапора, одна з найвищих нагород в Червоній армії в роки Громадянської війни.

Vas ist das? – Що це таке? (з нім.).

сирітка (знаєте такий зворушливий кінофільм про часи Французької революції) – фільм «Сирітки бурі» (оригінальна назва: «Orphans of the Storm», 1921) американського режисера Девіда Ворка Гріффіта (1875–1948) за п'єсою «Дві сирітки» французького письменника Адольфа д'Еннері (1811–1899).

Жансемен Жак (Жаку, справжнє ім'я: Жак Бое; 1798–1864) – провансальський поет, який писав гасконською народною говіркою.

Обанель Теодор (1829–1886) – провансальський письменник, один із організаторів руху фелібрів, які ставили за мету відродження й розвиток національної провансальської культури й літератури, створення літературної провансальської мови.

Лонгфелло Генрі Водсворт (1807–1882) – американський поет, чий національно-епічні твори відобразили дух американського народу. З-поміж найвідоміших поем – «Пісня про Гаявату».

Толстой Лев (1828–1910) – російський письменник, автор відомих романів «Війна і мир», «Анна Кареніна» та інших творів.

Альоша Карамазов – персонаж роману Федора Достоєвського «Брати Карамазови».

машкара – маска.

Мізантроп – людиноненависник, відлюдник.

аероліти – метеорит.

Дантон Жорж Жак (1759–1794) – діяч французької революції.

Nothing – Нічого (фр.).

On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes – Не завжди можна побачити такого хворого, як ви (фр.).

Чемберлен Джозеф Осгін (1863–1937) – державний і політичний діяч Великобританії. З 1924 р. міністр закордонних справ. У лютому – березні 1927 р. в радянській пресі з'явилась ціла низка статей, пов'язаних з нотою Чемберлена радянському уряду, у якій Радянський Союз звинувачувався у веденні антибританської пропаганди.

анальфабет – невіглас.

Ah, mon Dieu! Que dîtes-vous là – О, Боже мій! Що ви кажете (фр.).

Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi – Як ви ласкаві, що прийшли зробити мені несподіванку (фр.).

J'espère que vous me ferez l'amitié de dîner avec moi – Я сподіваюся, що ви зробите мені приємність, коли поведете зі мною (фр.).

C'est une grave question qui demande réflexion – Це важке питання, яке треба обміркувати (фр.).

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі – Це речення вносить плутанину в час розгортання дії, адже фактично – з огляду на подальший виклад – усе відбувається того ж дня.

Avancez un peu – Посуньтесь трішки (фр.).

Mille pardons – Тисяча вибачень (фр.).

messieurs, laissez moi seulement m'installer – панове, дозвольте хоч сісти (фр.).

безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пешкова – Аглая наголошує на деградації російського письменника Максима Горького (справжнє ім'я: Олексій Пешков; 1868–1936): від сповненої революційної романтики «Пісні про сокола» до відповіді на лист Олекси Слісаренка з проханням дати дозвіл на переклад українською повісті «Мати», у якому він виявив великодержавно-шовіністичну зневагу до українців. На той час Горький ще перебував в еміграції в Сорренто (Італія).

Перовська Софія (1853–1881) – діячка революційної організації народників-терористів «Народна воля». Була страчена за організацію вбивства російського імператора Олександра II.

Parbleu, j'étouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air – Чорт, я задихаюся. Прошу, відчиніть вікно, щоб було трохи повітря (фр.).

Волконський – князь Волконський Сергій (1788–1865), зі старовинного роду чернігівських князів, нащадок Рюриковичів, генерал-майор, учасник Грудневого повстання 1925 р. у Санкт-Петербурзі.

Мазепа – див. примітку до твору «Життя» (2 том).

Чандзолін – Чан Дзолін (Чжан Цзолін; 1876–1928) – китайський генерал, з 1915 р. фактичний диктатор Маньчжурії, який був вороже налаштований до СРСР.

тридцятих років – тобто 1920-х у сучасному розумінні

городовий – нижчий чин поліцейської варти в містах Російської імперії з 1862 до 1917 р.

Dante avait bien raison de dire que L'Enfer est pavé de bonnes résolutions – Данте мав рацію, коли казав, що пекло вистелене добрими намірами (фр.).

Данте Аліґ'єрі (1265–1321) – письменник і політик, один із засновників італійської літературної мови. Автор «Божественної комедії».

паліатив – засіб, що дає тимчасове полегшення хворому, але не виліковує хвороби.

перпетуум мобіле – вічний двигун (з лат.), вживається на позначення нездійсненого.

Діцген Йосиф (1828–1888) – німецький філософ і політичний діяч.

Енгельс Фрідріх (1820–1895) – німецький політичний діяч, філософ, історик і публіцист. Один із основоположників марксизму.

З лабораторії

Уперше надруковано в сьомому-восьмому числі журналу «Червоний шлях» за 1931 рік. Подаємо за першодруком.

Холодна Гора – район у Харкові, відомий в'язницею.

комхозівські автобуси – комунальний транспорт.

журавлівські візники – вважається, що візники в Харкові були переважно з Журавлівки (нині в складі міста).

вулиці Карла Лібкнехта – нині вулиця Сумська.

на Сабурці – Сабурова дача, територія, де в Харкові розташована психіатрична лікарня.

«і ти, Брут?» – «І ти, Бруте?» – відомий латинський вираз, який приписують Гаю Юлію Цезарю (100–44 рр. до н. е.). У трагедії Шекспіра «Юлій Цезар» із цими словами Цезар звертається до свого друга Марка Юнія Брута (85–42 рр. до н. е.), який ударив імператора кинджалом.

Ша! – вигук для вираження вимоги припинити що-небудь, замовкнути.

Олександр Македонський – Александр III Македонський (356–323 до н. е.) – цар Македонії, син царя Філіппа II, видатний полководець. Був вихованцем Арістотеля. Засновник імперії, що охоплювала територію від Дунаю до Гангу.

принцип каузальності – полягає в тому, що все має свої причини і, за однакових умов, ті самі причини дають ті самі наслідки.

з працею доктора Кречмера – Ернст Кречмер (1888–1964) – німецький психіатр, у 1914 р. захистив докторську дисертацію на тему «Розвиток марення й маніакально-депресивний симптомокомплекс». У 1921 р. вийшла його найвідоміша праця «Будова тіла і характер» («Körperbau und Charakter»).

ходити на котурнах – котурни – вид взуття, високі закриті черевики часів Античності з високими підборами, в імператорську добу Риму висота підборів могла сягати 50 см.

Пруст Марсель (1871–1922) – французький письменник, його найвідоміший твір – роман-епопея «У пошуках утраченого часу».

З ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ

Подяка приватного лікаря

Уперше надруковано в альманасі «Рух» (Харків, 1932). Подаємо за першодруком.

Хутрянка з горностаєвим комірцем

Уперше надруковано в п'ятому числі журналу «Червоний перець» за 1933 рік. Подаємо за першодруком.

фуга – хуга, сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина.

як чайми – див. примітку до «Тріолетів» (1 том).

Пікфорд Мері (1892–1979) – американська актриса театру та кіно, ірландка за походженням. Виконавиця ролей дівчат-підлітків у мелодраматичних і трагікомічних фільмах.

Морозной пылью серебрится – цитата з віршованого роману О. Пушкіна «Євгеній Онегін»: «Морозной пылью серебрится / Его бобровый воротник».

Онегінська Татьяна – персонажка твору «Євгеній Онегін» Татьяна Ларіна.

Акакій Акакійович Башмачкін – персонаж повісті Миколи Гоголя «Шинель».

Щасливий секретар

Уперше надруковано в збірці «Майбутні шахтарі» (Харків, Одеса : Молодий більшовик, 1931). Подаємо за останнім прижиттєвим виданням у першому томі «Вибраних творів» (Харків : Рух, 1932), де було вміщено таку передмову:

«Нещодавно група рецензентів літфаку ХІППО, критикуючи мої останні твори, заявила таке: “На жаль наша критика перебудовується гірше, аніж письменники”. Я з цим цілком погоджуюсь. Розбираючи мого “Щасливого секретаря” ці ж таки критики з ХІППО запитують: – ”Навіщо протиставляти дві випадковості: в Харкові важливі громадські справи, в містечкові умирає єдиний, неповторний син?”

Для секретаря вугільного райпарткому важливі громадські справи в Харкові і справді неабияка випадковість. Величезна випадковість! Критики мають рацію! Іще літфаківцям із ХІППО не подобається, що автор “рукою героя” пише “приїхати не могу”. І тут вони мають рацію: вони ж бо хотіли, щоб героїчний секретар Старк “заплакав і поїхав його ховати” (цебто сина Вову, який можливо й не помре!), не зважаючи на виклик ЦК й “важливі громадські справи”. – “Хіба він після цього «перестане бути відданим справі більшовиком»”? – запитують мене вищезазначені критики. Відповідаю словами Майка Йогансена (див. його подорож у Радянську Болгарію):

– “Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти – очевидно, вони мали рацію, раз їм доручили писати – але дуже хочу виправити свою лінію – очевидно, неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію”. Оце покищо й усе».

Вишня Остап (справжнє ім'я Павло Губенко; 1889–1956) – письменник-гуморист, журналіст. Член літературної організації «Пролітфронт».

гезенк – гірнича вертикальна виробка, поєднує різні рівні шахт.

Останній день

Уперше надруковано в збірці «Майбутні шахтарі» (Харків, Одеса : Молодий більшовик, 1931). Подаємо за останнім прижиттєвим виданням у першому томі «Вибраних творів» (Харків : Рух, 1932).

прозодяг – спеціальний робочий одяг («проз» – скорочено з рос.: прои: водственный).

лакерки – тут: лаковані туфлі.

Майбутні шахтарі

Уперше надруковано у 8 числі журналу «Молодняк» за 1931 рік і в збірці «Майбутні шахтарі» (Харків, Одеса : Молодий більшовик, 1931). Подаємо за останнім прижиттєвим виданням у першому томі «Вибраних творів» (Харків : Рух, 1932). У передмові до нього письменник зазначив:

«В “Майбутніх шахтарях” я протиставляю справжніх комсомольців липовому. На погляд критиків ХІІШО, “вся інтрига збудована на протиставленні сільського комсомольця містечковому”. Ну, що ж: “очевидно, вони мали рацію, раз їм доручили писати – але дуже хочу виправити свою лінію, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію”. Цей рефрен (нагаду) із того ж таки Майка Йогансена».

КНС – комітет незаможних селян (комнезам) – орган радянської влади на селі в 1920-х–1933 рр.

квершлаг – горизонтальна гірнична виробка.

Бригадир шостої. З життя колгоспу «Спільна праця»

Уперше надруковано в газеті «Вісті ВУЦВК» від 9 січня 1933 року, а також у збірці «Бій у степу» (Київ, Харків : ЛіМ, 1933) та окремим виданням (Київ, Харків : ЛіМ, 1933). Подаємо за першодруком.

Про любов

Уперше надруковано в збірці «Бій у степу» (Київ, Харків : ЛіМ, 1933). Подаємо за першодруком.

Із життєпису попелястої корови

Уперше надруковано в газеті «Вісті ВУЦВК» від 15 квітня 1933 року. Подаємо за першодруком.

Оповідання схвильованої Ганки

Уперше вийшло друком у «Літературній газеті» від 27 травня 1933 року з підзаголовком «З ненадрукованих творів для дітей».

По Барвінківському району. (З блокнота кореспондента)

Уперше надруковано в газеті «Комуніст» від 16, 19 лютого й 11 березня 1930 року, тоді ж вийшло й окремим виданням (Харків : ДВУ, 1930).

словникові Грінченка – «Словарь української мови», перекладний українсько-російський словник, виданий 1907–1909 рр. у Києві в 4 томах. Його зібрала редакція журналу «Кіевская старина», упорядкував з додатком власного матеріалу письменник, педагог і громадський діяч Борис Грінченко (1863–1910).

банди Савонова – Савонов Григорій (справжнє прізвище Савон; 1898–1922) вів збройну боротьбу під жовто-блакитним прапором проти радянської влади в 1918–1922 рр. на території Харківщини та Донеччини.

про імперіалістичну війну – тобто I Світову війну.

Руссо – див. примітку до «Сентиментальної історії» (3 том).

шарабан – чотириколісний кінний екіпаж з декількома поперечними сидіннями або однокінний двоколісний екіпаж, назва походить від фр. «char à bancs» – візок з лавками.

чичероне – гід (з італ.).

на помешкання Коопзерна – Коопзерно – Всеукраїнське галузеве кооперативне товариство із заготівлі зернових культур.

в лікбезі – лікбез – з рос.: «ликвидация безграмотности», те саме, що й лікнеп, див. примітку до «Оповідань про Степана Трохимовича».

збірню-розправу – розправа – сільська адміністративна установа та приміщення, де вона містилася, у Російській імперії XVIII–XIX ст.

«Американка» – тигельна машина для дрібних друкарських робіт.

у пультманівському вагоні – комфортабельний спальний вагон, від назви американської компанії виробника – «Пультман».

ЛИСТИ З ВІДНЯ

Листи до Аркадія Любченка подаємо за оригіналами, що зберігаються в архіві письменника в бібліотеці рідкісної книги імені Томаса Фішера (MS Coll. 345; коробка 1, тека 1) при бібліотеці Університету Торонто, де упорядник мав можливість працювати в рамках програми Petro Jacyk Visiting Scholar (2005 р.). Інформацію про листи до інших адресатів подаємо окремо.

Лист до Аркадія Любченка від 17 січня 1928 р.

Wien XIX, Hochschulstrasse, 27 – нині цієї адреси не існує; як свідчать листівки початку ХХ століття, на вулиці розташовувались вілли.

Лист до Аркадія Любченка від 26 січня 1928 р.

викинувши мене зі списку співробітників – йдеться, вочевидь, про припинення співпраці Хвильового з журналом «Вапліте», яка продовжувалася після його виключення разом із Михайлом Яловим та Олесем Досвітнім зі складу ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури, заснованої наприкінці 1925 р.) за постановою загальних зборів 28 січня 1927 р. На користь цього припущення може слугувати й лист президента ВАПЛІТЕ Миколи Куліша до редакції газети «Комуніст», опублікований 12 січня 1928 р., з яким Хвильовий на тоді вже ознайомився, проте він ще не знав, що 14 січня 1928 р. ВАПЛІТЕ як організація перестала існувати.

Пратер – віденський парк відпочинку.

Лист до Аркадія Любченка від 6 лютого 1928 р.

фріштік – сніданок (з нім.).

трафік – рух (з англ.).

антрикот – страва з м'яса, зрізаного між ребрами та хребтом.

Гур'євича – Гуровича, тобто Миколу Гуровича Куліна.

мого роману в № 6-му – ідеться про шосте число журналу «Вапліте» (див. примітку до «Вальдшнепів»);

Лист до Михайла Ялового від 7 лютого 1928 р.

Оригінал листа до Михайла Ялового, напевне, втрачений. Перлюстрована версія зберігається в Іалузовому державному архіві Служби безпеки України (справа С-183; арк. 17-20). Подаємо за публікацією у виданні: Хвильовий М. Вибрані твори. Київ : Смолоскип, 2011.

Не Таран же, я думаю – Хвильовий має на увазі статтю Феодосія Тарана (справжнє прізвище: Гончаренко; 1896–1938) «Про ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику (Нотатки з приводу V книжки журналу «Вапліте»)», опубліковану в газеті «Комуніст» 8 та 9 січня 1928 р.

Гросс Георг (1893–1959) – німецький художник, один із засновників берлінської групи дадаїстів, брав участь у комуністичному русі; у 1924–1925 та 1927 рр. жив у Парижі, з 1932 р. емігрував до США, перед смертю повернувся в Німеччину. У 1926 р. у видавництві «Вапліте» вийшла його книга «Мистецтво в небезпеці».

художника І. Ю. Кулика – ідеться про Івана Кулика (справжнє ім'я: Ізраїль; 1897–1937), партійного й громадського діяча, поета, прозаїка, перекладача, критика.

а-ля «Європа на вулкані» – книга Валер'яна Поліщука «Європа на вулкані. Надзвичайна поема», що вийшла 1925 р. у видавництві «Червоний шлях» в Хіні – в Китаї.

ДВУ – Державне видавництво України (ДВУ), засноване в Харкові 1919 р., у 1930 р. було перетворене на Державне видавничє об'єднання.

вуспо-плужанам – членам літературних організацій ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, що утворилася наприкінці 1926 р. із членів літературної організації «Гарт», які не ввійшли після її розпаду до ВАПЛІТЕ, а також із членів організацій «Плуг», «Жовтень» і літературної молоді) і «Плуг» (Спілки селянських письменників «Плуг», заснованої в березні 1922 р.).

Коряк – див. примітку до твору «Зелена туга» (1 том).

«фрічетика» – іронічний словотвір від прізвища Володимира Фріче (1870–1929), російського літературознавця та мистецтвознавця, одного з батьків соціологічного методу аналізу художніх творів.

«зречення» – мається на увазі «Заява групи комуністів-членів ВАПЛІТЕ» за підписом Олеса Досвітнього, Миколи Хвильового та Михайла Ялового від

4 грудня 1926 р., одночасно опублікована в газетах «Вісті ВУЦВК» та «Комуніст».

статтю – очевидно, ідеться про памфлет «Україна чи Малоросія».

небіжчик Йофе – радянський дипломат Адольф Йоффе (1883–1927). У 1919–1920 рр. – народний комісар державного контролю України. Належав до троцькістської опозиції.

тов[ариш] Азарх – див. примітку до «Вступної новели» (1 том).

плуго-вуспо-ново-дегенератії – тобто представники літорганізацій «Плут», ВУСПП і «Нова генерація» (група письменників-футуристів, об'єднаних довкола однойменного журналу, що виходив у Харкові в 1927–1930 рр.), які виступили опонентами ВАПЛІТЕ і зокрема Миколи Хвильового.

Соня Мармеладова – персонаж роману Федора Достоєвського «Злочин і кара».

статтю Хвилі (першу частину) – стаття Андрія Хвилі «Від ухилу – у прірву» (див. примітку до «Вальдшнепів»).

Лист до редакції [газети] «Комуніст»

Лист до редакції газети «Комуніст» подаємо за публікацією у книзі: Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Друге видання, значно доповнене й перероблене / заг. ред. С. Пилипенка. Харків : ДВУ, 1930. Т. 2 : Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури.

тисячі «котів у чоботях» – образ з однойменного твору Миколи Хвильового.

Лист до Аркадія Любченка від 2 березня 1928 р.

Наркомос – Народний комісаріат освіти.

Миколі – Миколі Кулішеві.

моє гаряче вітання – цього дня, 2 березня 1928 р., у театрі «Березіль» відбувся громадський перегляд п'єси Миколи Куліша «Народний Малахій».

талант Курбаса – див. примітку до «Вступної новели» (2 том).

«бувших» – тобто колишніх ваплітян.

«Вальдш[непи]», як Вам відомо – див. «Лист до редакції газети «Комуніст» від 22 лютого 1928 р., де в пункті 5 Хвильовий зазначає, що знищив твір.

«Граїда» – початок твору був надрукований у 11 числі журналу «Життя й революція» за 1925 р. У третьому томі «Творів» М. Хвильового (1930) цей фрагмент було подано як самостійний твір під назвою «Зав'язка».

Передмова

[М. Хвильового до першого тому «Вибраних творів» 1932 р.]

Подаємо за першодруком (Харків : Рух, 1932).

ЗМІСТ

Глухий кут у лабіринті	7
<i>Вікторія Зенгва</i>	

ПРОЗА 1927–1930-ті

Іван Іванович	29
Ревізор	69
Мисливські оповідання добродія Степчука	92
Оповідання про Степана Трохимовича	115
Вальдшнепи	190
З лабораторії	248

З ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ

Подяка приватного лікаря	275
Хутрянка з горностаєвим комірцем	293
Щасливий секретар	300
Останній день	307
Майбутні шахтарі	322
Бригадир шостої. З життя колгоспу «Спільна праця»	342
Про любов	347
Із життя попелястої корови	351
Оповідання схвильованої Ганки (З недрукованих творів для дітей)	357
По Барвінківському району (З блокнота кореспондента)	364

ЛИСТИ З ВІДНЯ

Лист до Аркадія Любченка від 17 січня 1928 р.	391
Лист до Аркадія Любченка від 26 січня 1928 р.	391
Лист до Аркадія Любченка від 6 лютого 1928 р.	391
Лист до Михайла Ялового від 7 лютого 1928 р.	392
Лист до редакції газети «Комуніст» від 22 лютого 1928 р.	397
Лист до Аркадія Любченка від 2 березня 1928 р.	400

ПЕРЕДМОВА [М. Хвильового

до першого тому «Вибраних творів» 1932 р.]	401
--	-----

ПРИМІТКИ	405
----------------	-----

Літературно-художнє видання

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПОВНЕ ЗБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТИ ТОМАХ

Том 4. Проза 1927–1930-ті

Упорядник Ростислав Мельників

Відповідальний за випуск Ростислав Семків

Випускова редакторка Юлія Білоус

Коректорка Олександра Сауляк

Верстка Олени Нужної

Дизайн обкладинки Миколи Леонівича

Підписано до друку 19.08.2019.

Формат 60×90 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 26,5.

Зам. № 19-543.

ТОВ «СМОЛОСКИП»

04071, Київ, вул. Межигірська, 21.

Тел. і факс (044) 425-23-93.

E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com; www.smoloskyp.org.ua

Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.

Впроваджена система управління якістю

згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

